

F.VEYSƏLLİ

DİL

Bakı-2007

Redaktoru: - f.e.d., prof. **M.Musaoğlu.**

Rəyçilər: - f.e.d. **F.H.Zeynalov;**
- f.e.n. **C.M.Babayev;**
- dos. **D.Şabanqızı.**

F.Veysəlli. Dil. –Bakı, «Təhsil» NPM, 2007, 291 səh.

Kitabda ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olan dilin əsas məziyyətləri şərh olunur, ünsiyyət modelinin komponentləri açıqlanır. Dünyada dillərinin mənzərəsi və süni dillər haqqında geniş məlumat verilir, dilin işarəviliyi və sistemliyi qısa şəkildə işıqlandırılır. Eyni zamanda dil və kibernetika, dil və mədəniyyət, dil və cəmiyyət kimi məsələlərə də aydınlıq gətirilir. Kitabda dilin daxili strukturu da üç fəsildə öz şərhini tapır. Kitabın son iki fəsli presuppozisiya və lüğətçilik məsələlərinə həsr olunmuşdur.

İnanırıq ki, bu kitab dillə maraqlanan geniş oxucu kütləsinin ciddi marağına səbəb olacaqdır.

$$\frac{V-0033110}{700122} - 2007$$

© «Təhsil» NPM, 2007

Müəllif haqqında

Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli Azərbaycan Dillər İnstitutunu fərqlənmə diplomu ilə bitirib. Leningrad (Sankt-Peterburq) Dövlət Universitetində L.R.Zinderin rəhbərliyi altında namizədlik dissertasiyasını tamamlayıb və müdafiə edib. 60-cı illərin ortalarında pedaqoji fəaliyyətə başlayıb, Azərbaycan Dillər Universitetində kafedra müdiri, dekan və rektor vəzifələrində çalışıb. 1976-77-ci illərdə Moskva Linqvistik Universitetində, 1977-78-ci illərdə isə Berlində Humboldt Universitetində «Alman dilində sait fonemlərin variativliyi (eksperimental tədqiqatlar və nəzəri ümumiləşmələr)» adlı doktorluq dissertasiyasını tamamlayıb, Respublikamızda və Cənubi Qafqaz bölgəsində german dilləri üzrə ilk elmlər doktoru olmuşdur.

35-dən artıq elmlər namizədi və bir neçə elmlər doktoru yetişdirib.

Bir neçə elmi qurumların üzvüdür, iki dəfə Beynəlxalq Fonetika Elmləri Assosiasiyasının həqiqi üzvü kimi bu cəmiyyətin konqresində məruzə ilə çıxış edib. Ümumdünya alman dili müəllimlərinin iki qurultayında məruzə ilə çıxış edib, 15 məqalə Avropada, Türkiyədə və MDB ölkələrində çap olunub. «Dilimiz, qeyrətimiz, qayğılarımız» (Bakı, 1993), «Dil, cəmiyyət və siyasət» (Bakı, 2004) və 10-a qədər dərslik və monoqrafiya müəllifidir. «Azərbaycanda Xarici Dillər» jurnalının təsisçisi və baş redaktorudur. R.O. Yakobson, N.S.Trubeskoy, E.Koseriu və F.Niçenin əsərlərini orijinaldan Azərbaycan dilinə tərcümə edib.

M Ü N D Ə R İ C A T

Ön söz	4
I fəsil. İnsan dilinin mahiyyəti haqqında bəzi qeydlər.....	5
II fəsil. Dilçilik dil haqqında elmdir.....	15
III fəsil. Dünyanın dil mənzərəsi.....	25
IV fəsil. Süni dillər.....	42
IV.1. Süni dil ideyası barədə.....	42
IV.2. Süni dillərin yaranması prinsipləri.....	44
IV.3. Qarışıq dillər.....	45
IV.4. Esperanto.....	47
IV.5. Esperantonun müsbət və mənfi tərəfləri.....	52
V fəsil. Dil xəzinəsinin açarı hələ tapılmayıb.....	57
VI fəsil. Bir daha dilin işarəviliyi haqqında	73
VI.1. Semiotika haqqında.....	73
VI.2. İşarələrin növləri.....	75
VI.3. İşarələrin funksiyaları.....	80
VI.4. İşarələrin qarşılıqlı əlaqələri haqqında.....	82
VII fəsil. Dil sistemdir.....	95
VIII fəsil. Dil və mədəniyyət.....	111
IX fəsil. Dil və cəmiyyət.....	125
X fəsil. Dil və kibernetika.....	135
XI fəsil. Bilinçivizm, dil kodunun dəyişməsi və diqlo- siya.....	147
XII fəsil. Dilin daxili strukturu.....	157
1. Dilin fonetik qurumu.....	157
2. Dilin fonoloji sistemi.....	170
3. Morfologiya.....	187
4. Leksika.....	208
5. Sintaksis.....	232
XIII fəsil. Presuppozisiya.....	271
XIV fəsil. Leksikoqrafiya.....	278

ÖN SÖZ

Oxuculara təqdim olunan bu kitab müəllifin uzun illər apardığı müşahidə və tədqiqatlarının əsasında meydana gəlmişdir. Kitabın ayrı-ayrı fəsillərində müxtəlif məsələlər müzakirəyə çıxarılır və onlar müəllif mövqeyindən işıqlandırılır. Dilin əsas əlamətləri, onun cəmiyyət və mədəniyyətlə qarşılıqlı əlaqəsi, habelə dilin mahiyyəti və dünya dillərin mənzərəsini əks etdirən fəsillər, inanırıq ki, oxucularda bu mürəkkəb və sirli hadisə haqqında tam təsəvvür yaradacaq. Kitaba «Dil və kibernetika», «Dil sistemdir», «Bir daha dilin işarəviliyi haqqında» kimi fəsillərlə yanaşı onun daxili strukturunu əhatə edən fəsillər də əlavə edilmişdir. Kitabın sonundakı iki fəslə - dilin daxili qatlarının açılması və sözlüklərdə yaşamasını canlandıran fəsil də oxucular arasında ciddi maraq doğuracaqdır.

Doğrusu bu kitabı yazmağa başlayanda bircə arzum var idi: elə bir kitab yazım ki, dillə maraqlanan hər bir kəs onun haqqında öz şirin Azərbaycan türkcəsində dolğun təsəvvür əldə edə bilsin. Bu arzuya nə dərəcə yetişməyim haqqında yekun qərarı oxucuların ixtiyarına buraxıram.

Kitabla bağlı təklif və iradlarını bildirecək hər kəsə öncədən minnətdarlığımı bildirirəm.

F. Veysəlli

fveysalov@hotmail.com

I FƏSİL

İNSAN DİLİNİN MAHİYYƏTİ HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR

Dil çox mürəkkəb və sirli hadisədir. İnsanın ən mühüm əlaməti, onu bütün digər canlı aləmdən fərqləndirən yeganə məziyyəti dildir¹.

L.Vitqenştaynın (1889-1951) sözüdür: «Biz çinliyə qulaq asanda elə bilirik onun danışığı tərkib hissələrinə bölünməyən səs yığınıdır, ancaq çinli öz çinlisinə qulaq asanda onun dilini başa düşür. Deməli, mən insanı insanda dərk etməyə bilərəm»².

Artıq qədim yunanlar insan dilinin mahiyyətinə varmaq istəyirdilər, insan özü kimilərlə ünsiyyətə girən sosial varlıq, yəni «zoon politikon», onu «zoon logon echon?», yəni bir-birilə danışan heyvan kimi başa düşürdülər³.

Dünyada heç bir varlıq insan kimi anadangəlmə dil sərəştəsinə malik deyildir, bu qədər tez bir vaxtda dil öyrənə bilməz. Bütün canlı aləm nəfəsvermədən və nəfəsalmadan yaşamaq, mövcud olmaq üçün istifadə edir. Bəzi heyvanlar öz hissələrini instinkt vasitəsilə nərildəmək (şir), anqırmaq (eşşək), böyürmək (dana), mələmək (qoyun), ulamaq (çaqqal), hürmək (it), cinsi əlaqəyə girmək, qayğıkeşlik göstərmək, nəslin artırılması qayğısına qalmaq və s.) müxtəlif səslər və küylər şəklində bildirirlər.

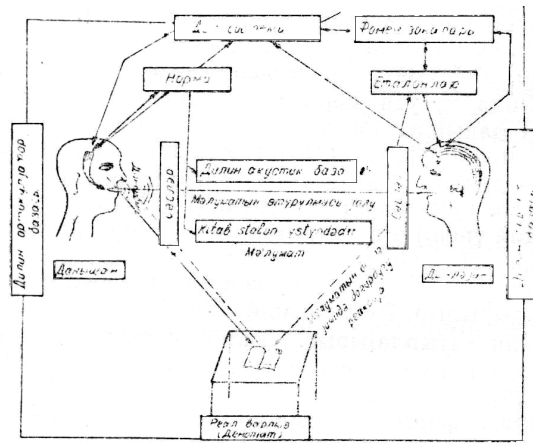
Yalnız insan nəfəsvermədə danışır, öz fikirlərini ifadə edir, insan öz həmdillisini dilindən tanıyır, ona nəse deyir və ondan qəbul edir.

Müxtəlif dillərdə fərqli səslər mövcuddur (bax: XI fəslə). Hər bir danışan şəxs bir saniyə ərzində 45 səs impulsu çıxarda bilir ki, dinləyən hər bir kəs onları fərqli dil ünsürləri kimi dərk edir. Görkəmli ingilis alimi D.Jounz

(1881-1967) hələ 1918-ci ildə yazırdı ki, gündəlik danışığ-da ingilis dəqiqədə 300, 1 saniyədə isə 5 heca tələffüz edə bilir⁴.

İnsan havanı alıb ciyərlərini doldurur, sonra deyəcəyi fikrə müvafiq olaraq döş qəfəsinin sıxılması ilə hava molekulalarını hərəkətə gətirir, onlar da xirdəkdən keçərək danışq cihazında müxtəlif boşluqlarda (udlaq, burun və ağız boşluqlarında) formalaşır, həmsöhbətin qavrayıb başa düşdüyü səslərə çevrilir, onlar da müxtəlif məlumatların daşıyıcıları kimi danışanın ağızından çıxıb dinləyənin qulağına daxil olaraq materiya ilə ideyanın vəhdətini əks etdirir.

İlk baxışdan sadə görünən danışq aktı bir sıra amillərin qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində meydana gəlir (bax: şəkil 1).

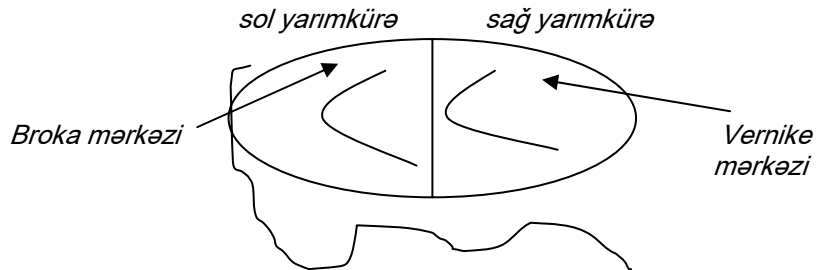

Şəkil 1. Ünsiyyətin modeli

İlk növbədə prosesin psixoloji və fizioloji aspekti maraqlıdır. Danışq üzvlərini hərəkətə gətirən onun insanın mərkəzi sinir sistemi tərəfindən idarə olunmasıdır. Beyin sinir sistemini idarə etməklə (Vernike mərkəzi) komandanı, necə deyənlər, danışq üzvlərinə ötürür, onlar da müvafiq hərəkətə gələrək səsləri və onların ardıcılığını

tələffüz edirlər. Deməli, danışmaq üzvləri psixoloji fəaliyyətdə bulunaraq tələffüzün fizioloji fəaliyyətini təmin edir, bunun da nəticəsi olaraq akustik keyfiyyət yaranır, bir-birindən fərqli və bir-birinə oxşayan səs axını əmələ gəlir (bax: XII fəslə).

Deyirlər ki, şimpanze ona görə danışa bilmir ki, onun insandakı kimi xirtdəyi formalaşmayıb. İnsanın xirtdəyindən başqa həm də niyyəti olur ki, arzusunu, istəyini, qəzəbini, hirsini ifadə etsin və ya onların dildə ifadəsini başa düşsün. Dildə danışmaq və onda deyiləni başa düşmək insanın mərkəzi sinir sisteminin fəallığı nəticəsində mümkündür. Bunları daha dəqiq təsəvvür etmək üçün beyin yarımkürələrinin zədələnməsini –afaziya hadisəsini müşahidə etmək kifayətdir. Beyin xəstələndə (şiş, yara və s.) və ya bədbəxt hadisə nəticəsində (avtoqəzədə, hündür yerdən təkəsi üstə yıxılarda, kəllə-kəlləyə gələndə) beyin yarımkürələri (sol və sağ yarımkürələri zədələndə) insan dil qabiliyyətini itirir. Fransız P.Broka (1824-1880) anlaşma olduğu halda sol yarımkürədə 3-cü beyin qırışının aşağısında çox çətin danışma ilə bağlı afaziyayı (necə deyirlər, motor afaziyasını) müşahidə edib (1874-cü ildə) onun psixi funksiyayı lokallaşdırmış və ona öz adını vermişdir. Digər həkim X.Vernike isə (1848-1905) danışığı yaxşı olan, ancaq sözləri qarışdırdığından sağ yarımkürədəki sensor afaziyayı kəşf etmişdir (bax şəkil 2)⁵.

Şəkil 2. Beyin, onun sol və sağ yarımkürələri

R.Yakobson (1896-1982) bunları şifrələmə və ya kodlaşma və deşifrələmə və ya dekodlaşma adlandırır. Eyni zamanda R.Yakobson yazır ki, axırıncı mənimsənilən fonem fərqləri birinci itir, elementar fonem fərqləri isə uzun müddət hafizədə ilişib qalır⁶.

Motor zədələnməsi səsləri və səs ardıcılıqlarını demək qabiliyyətinin itirilməsi, kombinatorika, sintaqmatika pozuntusu, sensor afaziya isə adlandırmaq, söz və ifadənin mənasını tapmaq, lazımı sözü seçmək çətinliyi ilə bağlıdır. Birincidə parasintaqmatik, ikincidə isə paraqrammatik (aqrammatik) proses baş verir⁷.

Məs., /tʃ/ əvəzinə /ts/ və ya /l/ əvəzinə /r/, /t/ əvəzinə /k/, /k/ əvəzinə /tʃ/, /ts/ və s. Bu cür xətalara düzəltmək üçün loqapedə müraciət etmək lazımdır. Yəni /naxtʃıvan/ əvəzinə /naxtsıvan/, /lampa/ əvəzinə /rampa/, /çəkic/ əvəzinə /kəkiç/, /səkkiz/ əvəzinə /səgiz/ deyilsə, deməli, bu motor afaziyasının olmasına dəlalət edir.

Bəzən belə çətinliklər yazıda da olur. Legastheniya (leg-yunanca oxumaq, asthenia–zəiflik, «oxuma zəifliyi») deyilən bir xəstəlik yayınmalara, səpmələrə yol vermək deməkdir. Bu, oxu, yazı və görmə zamanı solla sağın qarışdırılmasıdır, yəni «b» «d» kimi, «p» isə «q» kimi görünür. Bu cür yayınmaları vaxtında aradan qaldırmaq üçün loqopedə və ya psixoloqa müraciət etmək lazımdır.

Son dövrlər neyroloqların dilçilərlə birgə fəaliyyəti dil xətalalarının digər növlərini də aşkar edib müalicə üsullarını tapa biləcəklərinə bir əminlik yaradır. Bu gün tam aydındır ki, afaziya xəstəlikdir və onun anadangəlmə düşünmə ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Yəni insanda dil səriştəsi anadangəlmədir, ancaq onun tətbiqi tək-cə ümumi kognitiv bacarıqların tətbiqi ilə şərtlənir. Dilöyrənmədə (valideyn) müəllim hər hansı bir yayınma hiss etdikdə müalicə haqqında dərhal qərar qəbul etməlidir.

Dildə yanılmaq da, səhv və ya dəyişik salmaq da çox böyük psixoloji problemdir. Məs., almanca /blau vor Kälte/ (soyuqdan bomboz olmaq) əvəzinə /klau vor Kälte/, Azərbaycanın cənub bölgəsində (soyuqdan dondum) əvəzinə (soyuq oldum), Azərbaycanın Qax rayonunda /paltar/ əvəzinə /partal/, /şalvar/ əvəzinə /şarval/ bu qəbildən olan sapmalardır. Heca, söz və ifadə yanlışlıqları da bu qəbildəndir. Bu, yaddaş, məntiqi düşüncə, abstraksiya, hesablama kimi məsələlərin müzakirəsi və həllilə bağlıdır. Bu da dilin anadangəlmə olması ətrafında yaranan mübahisələrdən doğur.

Qeyd edək ki, hazırda psixolinqvistikada dilin yaranması ilə bağlı iki hakim fikir mövcuddur:

Birincisi, N.Xomski (1928) iddia edir ki, uşaqda anadangəlmə spesifik dil potensialı vardır, bu da uşaq böyüdükcə inkişaf edir, sonra bu dilin manifestasiyasına gətirib çıxardır, yəni uşaq danışmağı öyrənir (qaçmaq kimi, yerimək kimi və s.⁸).

Y. Piaje (1896-1980) isə hesab edir ki, dil sərəştəsi anadangəlmə olmayıb koqnitiv fəaliyyətlərin nəticəsidir⁹.

N.Xomskidə bu, əlahiddə anadangəlmə proqram kimi götürülür, yalnız onun inkişafı koqnitiv yetişməni şərtləndirir. Bu zaman N. Xomski onu əsas götürür ki, dünyanın bütün dillərinə çox ümumi abstrakt əlamətlər xasdır: əks mənada, yəni düşünülə və koqnitiv təsəvvür edilə bilən elə dil strukturları var ki, onlar heç bir dildə reallaşmır. Başqa sözlə, dillər formal sistemlərlə eyniləşdirildikdə, məhdud formalizm yaranır. Dilləri məhdudlaşdıran qayda və prinsiplər universaldır, ona görə də anadangəlmə kimi nəzərdən keçirilməlidirlər. Bütün insanlar eynidir, onların uşaqları da dili öyrənəndə səhvə yol verirlər, ancaq bu səhvlər universal qayda və prinsiplərlə toqquşmurlar. Hətta uşaq öz dilini öyrənən mərhələdə mümkün olanın hüdudlarını aşmır. Bu sərhədi

bilmək öyrədilmir, o anadangəlmədir. N.Xomskiyə görə, dilçininin vəzifəsi ideal danışan və dinləyənin dil səriştəsinin şərhi etməkdən ibarətdir, dilçilik isə danışanın dil səriştələrini səciyyələndirməkdir¹⁰.

Universal qrammatika ancaq ümumi, abstrakt əlamətlərə söykənməlidir, onda empirik əsaslanmaya yer yoxdur. Elə N.Xomskinin əleyhidarları da onu bunda günahlandırır ki, empirik əsaslanma mümkün deyildir. Ancaq onlar alternativ verməkdə acizdirlər.

İndi transformasional-törəmə yanaşma dilin istifadəsində linqvistik yaradıcılığı əsas götürür. Dilçilər fərqli qrammatik strukturları, intuitiv duymaq qabiliyyətimizi izah etməyə çalışırlar: (yeməkdən sonra), (yeməkdən əvvəl). Heç zaman eşitmədiyimiz və işləmədiyimiz cümlələrlə rastlaşarkən onlar, başa düşmək qabiliyyətimizi açıb göstərməyə çalışırlar. Məs.: ing. dilində /Colourless green ideas sleep furiously/ (Rəngsiz yaşıl ideyalar vəhşicəsinə yatırlar) və ya (Healthy young babies sleep soundly// (Sağlam gənc uşaqlar səss-küylə yatırlar) kimi cümlələri N.Xomski qrammatik cəhətdən düzgün tərtib edilmiş sayır. Onlar oxşardır, ancaq mənasızdır. Sözlər ayrılıqda məna daşıyır, amma bütövlükdə mənasızdır. G.A.Miller psixolinqvistika üzrə kitabın ilk müəllifi, psixolinqvistika sahəsində fundamental tədqiqatlar aparmışdır¹¹.

Psixoloqlar insan tərəkürünü dillə bağlı götürürlər. Dilçilər də, bu fikirdədirlər ki, psixo-sosial amil qrammatikanı və leksikonu hərəkətə gətirir. Elə bu araşdırmaların da nəticəsi olaraq psixolinqvistika meydana gəldi. Psixolinqvistika çox gənc elmdir. Psixoloqlar insanların dil davranışlarını çoxdan müşahidə edirdilər. Bu həm praktik (müxtəlif növ afaziyaların müalicəsi, dildəki defektlərin və loqopedik sapmaların mənbəyinin və səbəblərinin araşdırılması və aradan qaldırılması (daha çox pədaqoji fəaliyyətlə bağlı olması), həm də elmi-nəzəri problemlərin

müəyyənləşdirilməsi, düzgün danışmaq vərdişlərinin aşılması, dillə, sözlə və sözsüz (verbal və nonverbal) ünsiyyətin müəyyənləşməsi və s. psixolinqvistikanın inkişafına təkan verən amillərdir. Kompüterin tədqiqatlara müdaxiləsi, bizim ünsiyyətimizi fiksialaşdırması və təhlil etməsi, lal-kar adamların "dillərini müşahidə etmək imkanının yaranması psixolinqvistikaya təkan verən şərtlərdir. G.A.Millerin yeni elm adlandırdığı bu sahənin vəzifəsi insanların cümlə işlətməyində psixoloji prosesləri öyrənmək və təsvir etməkdir (to describe the psychological process that go on when people use sentences)¹². Dinləyən isə deyilən ifadəni olduğu kimi necə başa düşür: o nə qədər uca olmalı, hansı məsafədən, nə uzunluqda, hansı tərəfdən olmalı və.s. İkinci sual ondan ibarətdir ki, dinləyənin qəbul etdiyi ifadə onun qrammatik bilgilərinə uyğun cümlə kimidir? Hər iki halda eksperiment müəyyənləşdirə bilər ki, qrammatik cəhətdən düzgün cümlə səhv cümlədən necə seçilir, sözlə, cümlə ilə və s. Ənənəvi üsul bunlara cavab verə bilmir.

Qrammatik qəbul etmədən sonra semantik şərh gəlir. Eşidən ifadənin mənasını necə şərh edir, semantik terminlər sistemilə bu açılmalıdır. Həm də o da açılmalıdır ki, məna komponenti qrammatik cümlələrlə necə bağlanır. Deməli, psixolinqvistik baxımdan aydınlaşdırılmalıdır: necə olur ki, ağız deyən qulaq eşidir və insan deyiləni başa düşür?¹³ Amma bunların ikisi bir yerdə eyni vaxtda baş verir. Kompüter ona verilmiş proqram əsasında input və output məsələlərini həll edə bilər. İnsan danışanda etdiyi səhvi növbəti dəfə düzəltməyə çalışır. Təbii dil elementlər dəsti və onların birləşməsi qaydaları kimi çalışır. Sonu məlum elementlərdən sonu bilinməyən cümlələr düzəltmək olar.

Dil siqnalları necə görünür və ya eşidilir? Danışanda və eşidəndə hansı koqnitiv səriştələr işə düşür, yaddaşın rolu, dil bilgisinin yadda saxlanması və s. məsələlər koqnitiv dilçiliyi maraqlandıran məsələlərdir.

Uşaq dilə necə yiyələnir, ilk qığılıtlar, çığırıtlar nə zaman relevantlıq kəsb edir, valideynlər uşaqların çığırısını başa düşürlərmi? Uşaq bələyini batıranda və ya açanda qışqırımı? V.Veyselova öz dissertasiyasında bu məsələlərə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Uşağın ilk qığılıtları sadəcə tələffüz olunan səs ardıcılığı olsa da onun 10 və 18 aylıq arasında çıxartdığı səslər ictimai mənə daşımağa başlayır. Tədqiqatlar göstərir ki, uşaq 4 yaşında 1000-1500, beş yaşında 2000, 6 yaşında təxminən 3000 söz bilir¹⁴.

Ancaq uşaqların dil öyrənəməsinin asanlıqına cavab olaraq mütəxəssislər göstərir ki, böyük adam 4 ildə, semestrə 300 saat dilə həsr edir və sərbəst danışır, düzdür tələffüzü o qədər səliqəli olmasa da. Axı o böyüyür. Bir dildə danışmaq vərdişi olur, onu asanlıqla aradan qaldırır. Bu bilavasitə dillərin bir ulu dildən törədiyini təsdiqləməkdir. Kapablanka müşahidə ilə şahmatı öyrənib, danışmadan dili mənimsəyib. Ona görə, əlavə kömək o qədər də lazım deyil. Onda əlifbanın vahid yazıdan yaranması anadangəlməyə bariz nümunə olmalıdır, elə deyilmi?

X.Putnam 1968-ci ildə «Anadangəlmə ideyalara dair» simpozumda bəyan elədi ki, «Anadangəlmə müraciət dilə yiyələnmə problemini sadəcə kənara qoyur, nəinki onu həll edir»¹⁵.

ƏDƏBİYYAT

1. Alman alimi V.Porsiq dil haqqında məşhur əsərini belə adlandırır: Das Wunder der Sprache (Dilin sirri). 9-cu nəşr, Tübingen, 1993
2. L.Witgenstein. Vermischte Bemerkungen. Frankfurt, 1977, s.11.
3. M.Geier. Orientierung Linguistik. Was sie kann, was sie will. Hamburg, 1998,s.10.
4. D.Jones. An Outline of English Phonetics. Cambridge, 1918(1964)⁹, p.9.
5. H.M.Müller. Arbeitsbuch Linguistik.Paderborn, 2002.
6. R.Jakobson. Selected Writings. The Hague, 1971, p. 296; yenə onun: Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze. München, 1969. Bu əsəri biz 1993-cü ildə «Детский язык, афазия и общие звуковые законы» adı ilə rus dilinə çevirib çap etdirmişik.
7. H.M.Müller. Göstərilən əsər, s.37-38.
8. N.Xomski. Dil və təfəkkür. İngiliscədən tərcümənin və giriş məqaləsinin müəllifi A.Məmmədov, redaktoru F.Veysəlidir. Bakı, 2006.
9. J.Piaget. Structuralism. London, 1971.
- 10.F.Yadigar (Veysəlli). German dilçiliyinə giriş. Bakı, 2003.
- 11.G.A.Miller. Language and Communication. Harvard, 1951
- 12.G.A.Miller. The Psycholinguistics: on the new scientist of language. "A Linguistics Reader".Ed. by G.Wilson. N.York, 1967, s. 327-341.
13. G.A.Miller.Yenə orada.
- 14.V.Veysəlova. Uşaq dilinin formalaşması və inkişafı. ND, Bakı, 2002; E.Lenneberg. Biologische Grundlagen der Sprache. Frankfurt, 1996.
15. Г.Путнам. Гипотеза врожденности и объяснительные модели в лингвистике «Философия языка», М., 2004, s. 182.

Çalışmalar

1. İnsan dilinin mahiyyəti nədən ibarətdir?
2. İnsan dilini başqa ünsiyyət vasitələrindən fərqləndərən nədir?
3. İnsan beynindəki mərkəzləri adlandırın və onları şərh edin.
4. R.Yakobsonun dil haqqında əsas fikirləri nədən ibarətdir?
5. Dil anadangəlmədirmi? Belədirsə bunu əsaslandırmağa çalışın.
6. Dildə yayınmalar və sapmalar nəyə gətirib çıxardır? Onları aradan qaldırmaq olarmı?
7. Qrammatik cəhətdən düzgün cümlənin semantikasi düz olmaya bilərmi? Misallarla izah edin.
8. Dilçiliyin başqa elm sahələrilə, xüsusilə riyaziyyat, psixologiya və neyrologiya ilə əməkdaşlığının perspektivini necə görürsünüz?
9. Uşaq dili haqqında nə bilirsiniz?
10. Uşaq dili ümumilikdə insan dilinin mahiyyətini açmaqda nə kimi rol oynaya bilər?

II FƏSİL

DİLÇİLİK DİL HAQQINDA ELMDİR

Dil bütövlükdə geniş mənada insan və heyvan ünsiyyətlərini əhatə edir (arıların dili, bədən üzvlərinin hərəkətilə həyata keçirilən ünsiyyət də daxil olmaqla). Dilçiliyin mühüm vəzifələrindən biri onun əsas obyektini olan sözlü (verbal) ünsiyyəti açıb göstərməkdir. Bu da heyvanların ünsiyyətindən, mimika və jestlərlə (non-verbal) da nişiq üsullarından fərqlənir¹.

Bu zaman birinci dərəcəli problem kimi bir məsələyə aydınlıq gətirmək lazım gəlir: necə olur ki, insanlar mürəkkəb dil fəaliyyətində bulunaraq bir-birilərini başa düşürlər? Budur əsas problem. Sonra insanlar sözlü ünsiyyətin mahiyyətini açmaq istəyəndə sözsüz ünsiyyət nəzərə alınmalıdır? Çap olunmuş mətn, tipografik formada düzülmüş səhifədə illüstrativ materiallar sözlü dildə hansı rol oynayır? Ümumiyyətlə, dil necə fəaliyyət göstərir?

Bu məsələlərə biz irəlidə aydınlıq gətirəcəyik.

Suallara dolğun cavab vermək üçün işlənilmiş ilk nəzəriyələrdən biri semiotik nəzəriyyədir. O, mədəni və sosial davranışın müxtəlif aspektlərini əhatə edir (paltarın seçilməsi, arxitektura layihəsinin hazırlanması, teatr səhnəsinin dekorasiyası və s. bilavasitə semiotikaya aid olan məsələlərdir)². Sözlü və sözsüz ünsiyyətin qarşılıqlı əlaqəsini biz televerlişlərdə görürük.

Dilçilik adətən dil haqqında elm kimi müəyyənləşdirilir³. O, dili təbii fenomen kimi götürür. Burada hansı yanaşmadan (diaxron, sinxron, tarixi-müqayisəli və s.), hansı materiallardan istifadədən və hansı metodların tətbiqindən asılı olaraq aparılan tədqiqatların nəticələri müxtəlif olacaqdır. Dilçilik ilk növbədə «Dil nədir?» sualına cavab verir. Bu zaman iki cəhət fərqləndirilməlidir: 1) ümumi insan fəaliyyətinin nəticəsi olan dil; 2) konkret tarixi, sosial və coğrafi şəraitdə formalaşmış dil. Bu iki məsələ mütləq araşdırılmalıdır.

Z.Hərris (1909-1992) belə bir əhvalatı şərh edir: vağzalda 1-ci platformaya gələn səyyah orada dayanmış sənişindən soruşur ki, dəmiryol stansiyasına necə getsin, o da ona izah edir⁴. Dildən istifadə edən hər kəs öz dilinin nə olduğunu başa sala bilər. Deməli, dildə danışan hər bir kəs dilin nə olduğunu kortəbii də olsa bilir. Ancaq o dilin nə olduğunu izah edə bilməz. Dilçiliklə məşğul ol-

mayan adam dili izah edə bilməz, çünki onun dil haqqında danışmaq üçün (metadil) hazırlığı yoxdur, yəni dil onun üçün obyekt yox, öz ünsiyyət tələbatını ödəmək üçün alətdir.

Dil bizim hər birimizin həyatında mühüm rol oynayır. İnkişafımız, iqtisadiyyatımız, ailədə, cəmiyyətdə, siyasi, elmi və ümumiyyətlə, gündəlik fəaliyyətimiz dillə bağlıdır, dildə keçir. Oxuyuruq, yazırıq, zəng edirik, cavab veririk, görüş təyin edirik, əhvalat danışırıq, özümüzü ağıllı və ağılsız qələmə veririk, bütün bunlar, habelə alış-veriş, uzaq-yaxın dostlar və qohumlarla əlaqələrimiz dildə olur⁵.

Dili öyrənirik (ana dili kimi – idarə olunmayan), öyrədirik (xarici dil kimi – idarə olunan), tədqiq edirik, onların təsvirini yaxşılaşdırmaq üçün müxtəlif yollar, modellər və nəzəriyyələr düşünüb tapırıq (nəzəri dilçilik), külli miqdarda vəsait ayırırıq, dildəki defektləri (qüsurları) müalicə edirik (defektologiya və loqopediya), dillərdən dillərə tərcümələr edir, tətbiqi problemləri həll edirik (yeni əlifbanın yaranması, səmərəli klaviaturaların tərtibi, afaziya, paralic, dilöyrənmədəki yayınmaların paylaşdırılması, səhvləri öncəgörmə və islahetmə, maşınla tərcümə və ünsiyyətin həyata keçirilməsi və danışığına əsasən şəxsiyyətin tanınması və s. bu və digər problemləri həll etmək üçün dilləri öyrənməyi qarşımıza məqsəd qoyuruq (tətbiqi dilçilik). Müraciət etdiyimiz auditoriyanın dilində danışmaq təkcə fərdi intellektual səviyyənin göstəricisi deyil, həm də məqsədə çatmağın ən asan yoludur.

Cəmiyyətin dil problemlərini həll etmək, ölkədə və ölkə dışında uğurlu nəticələr əldə etməyimiz dilləri öyrənməyimizdən asılıdır (dil siyasəti).

Dil öyrənmək insanın dilə necə yiyələnməsi mexanizmini başa düşüb açmaq deməkdir (psixolinqvistika).

Dil öyrənmək dünyanın dil mənzərəsini, dillərin qo-humluq və tipoloji əlaqələrini aydınlaşdırmaq deməkdir (ümumi və tipoloji dilçilik).

Dil öyrənmək yeni nəzəri modelin işlənilib hazırlanması deməkdir (dil nəzəriyyəsi).

Dil öyrənmək ünsiyyətin necə baş tutduğunu öyrənmək deməkdir (danışiq aktıdiskurs nəzəriyyəsi).

Göründüyü kimi, biz burada dilöyrənmənin bütün problemlərini sadalamadıq, yalnız onlardan bir neçəsinin adını çəkdik ki, onlar cəmiyyət və insan üçün son dərəcə vacib məsələlərdir. Elə bu məsələləri çözləyəndə bir növ «dil nədir?» sualına cavab vermiş oluruq.

İnsan dilləri nə qədər müxtəlif və rəngarəng olsalar da, onlara xas ümumi cəhətlər də inkaredilməzdir. Bütün dillər bir neçə fonemdən ibarətdir (bax: XII fəslə)⁶, onlar da distinktiv əlamətlərlə təsvir edilə bilər⁷. Bütün dillərdə 2 cür üzvlənmə var, onlar da fərqləndirməyə xidmət edən ünsürlərdən, yəni fonemlərdən və məna daşıyan vahidlərdən – monemlərdən ibarətdir⁸. Bütün dillər ixtiyari işarələrdən ibarətdir, bu işarələrin akustik obrazları onlardan kənarında olanlarla təsəvvürləri bağlamağa xidmət edir. Bütün dillərdə sintaktik qaydalar sonu məlum elementlərdən sonsuz cümlələr yaratmağa imkan verir. Bütün dillər sintaqmatik – paradiqmatik oxlara əsaslanır, insan beynində onları idarə edən mərkəzlərin zədələnməsi afatik dağıntıya (birinci danışiq mənasında, ikinci semantik aspektdə) və ya poetik şişirtməyə səbəb olur. Şəxs və inkar kateqoriyaları ümumibəşəridir və onlar konkret dillərdə konkret ifadə vasitələrinə görə fərqlənirlər⁹.

Dilçilər 1961-ci ildə Nyu-Yorkun Dobbe Ferry-də «Dil universaliləri» qurultayında dil universalilərini müzakirə etdilər. Xüsusilə N.Xomski bu qurultaya ruh verdi. Burada əsas ideya yeni universal qrammatika yaratmaq idi. Universal qrammatika ideyasını koqnitiv dilçilik də bəyə-

nir, bu yanaşmaya görə, bioloji cəhətdən insanın genomunda dil rüşeymləri olduğu iddia edilir. Ancaq N.Xomskini bəzi ölkələrdə, o cümlədən Almaniyada qəbul etmirlər, orada bu ideya yaxına buraxılmır və ona görə də bu ölkələr beynəlxalq aləmdən təcrid olunurlar. Burada riyazi yanaşma mühüm rol oynayır¹⁰.

Ancaq əleyhidarlar mədəni-antropoloji istiqaməti üstün tuturlar. Bu cərəyan güman edir ki, dil zənginliyi bioloji deyil, mədəni özəlliklər, tarixi ötürmələr və sosial həyat şəraitləri ilə şərtlənir. Bu cərəyan Vfon Humboldtdan (1767-1835) başlayaraq linqvistik nisbilik prinsipinin tərəfdarlarına qədər davam edir. Çoxsaylı qeyri hind-Avropa dillərinin tədqiqi göstərir ki, müxtəlif dil dünyaları fərqli dünyagörüşləri ilə izah olunur və onları zorla universal prinsiplərlə bağlamağın mənası yoxdur.

V. fon Humboldt antropoloji ideyalarını inkişaf etdirirdi, onlar da insan rolunun dəyişməz təbiətinə deyil, empirik cəhətdən düşüncə formalarının müxtəlifliyinə əsaslanırdı. Onu maraqlandıran dünyanın müxtəlif xalqlarda müxtəlif cür əks olunmasının səbəbləridir. Xüsusilə o, bask dil ilə tanış olandan sonra bu fikri davamlı olaraq inkişaf etdirirdi. Bu fikir ona rahatlıq vermirdi. Qardaşı Aleksandrın köməyi ilə o Meksikanın nahuatl dialektini öyrənir. Sonra o başqa dilləri, o cümlədən Yava adasında kavi dilini öyrənməyə başlayır (1836-cı ildə ölümündən bir il sonra çapdan çıxan əsas əsəri bu dilə həsr olunub).¹¹ Onun qənaətinə görə, düşüncə/təfəkkür tək cə fikri düzəldən orqan olan dildən deyil, həm də hər bir fərdi dilin ayrılmaz şəkildə fərdiyyətinə hopmuş leksik və qrammatik xüsusiyyətlərdən asılıdır. Dil və təfəkkür birgə hərəkət edir, dillərin totalığı tək cə xarici ifadə formalarının müxtəlifliyinə deyil, həm də fərqli dünyagörüşünə aparrır. Bütün dil tədqiqatının əsas və son məqsədi bundadır. Bu məsələlər V. fon Humboldtun müqayisəli dil tədqiqinin

əsasını qoyan akademik çıxışında (1920) artıq qoyulmuşdu¹².

Amerika dilçiliyi də ilk əvvəl V. fon Humboldtdan başladı. 1899-1937-ci illərdə Kolumbiya universitetində (Nyu-York) işləyən, Vestfaləndə doğulmuş F.Boas (1858-1942) anropoloq kimi mədəniyyətin dərkində dilə xüsusi önəm verirdi və dünya təcrübələrinin dildən asılı olaraq fərqli bölgüsünü mümkün sayırdı. «Handbook of American Indian Languages» (1911) kitabında o izah edirdi /naxta'ka/ (ayaq basmaq, toxunmaq), /paxta'ka/ (bir dəstəyə toplanmaq), /yaxta'ka/ (dişləmək), /iç'axtaka/ (nəyinsə yanında olmaq) və /boxta'ka/ (vurmaq) sözlərinin hamısı ümumi elementə görə /xtaka/ üzvlənir və ona elementlər əlavə etməklə müxtəlif ideyalar ifadə olunur.

Amerikan dilçisi E.Sepir (1884-1939) öz müəlliminin bu ideyalarını inkişaf etdirərək lüğət, sözdüzəltmə və qrammatik funksiyalar baxımından (zaman, şəkil, kəmiyyət, hal) çoxlu dil (navahu, notka, tlingit) tədqiq edib yeni bir nəzəriyyə yaratdı: hər bir dil nəinki tarixən əldə edilmiş təcrübənin komponentlərindən az və ya çox dərəcədə sistemli inventarından ibarətdir, o, həmçinin mədəni cəhətdən kodlaşmış simvolların yaradıcı təşkilidir ki, onlar da dil daşıyıcılarının təcrübə imkanlarını müəyyən və təyin edir¹³.

E.Sepirin şagirdi B.Uorf (1897-1941) hopi dililə standart Avropa dili arasındakı fərqi görüb radikal linqvistik nisbilik prinsipi irəli sürdü. «Biz təbiəti ana dilimizin bizə verdiyi kimi xətlərə bölürük. Fenomenal dünyadan əldə etdiyimiz kateqoriya və tipləri biz sadəcə orada tapmırıq, onların hər kəsə aydın olduğu kimi onda tapmırıq. Təbiəti necə bölməyimiz, onları məfhumlarda verməyimiz və mənalandıрмаğımız, bunların hamısı razılığa gələrək bağladığımız sazişdən asılıdır, elə bir sazişdən ki, o bizim

bütün dil kollektivi üçün məqbuldur və dilimizin strukturlarında kodlaşsın».¹⁴

Məs., Avropa dillərində keçmiş, indiki, gələcək zamanlar var. Ancaq hopi dilində zaman formaları yox, onların yararlılıq formaları var, onlar danışanın danışmaq məqamını, danışmadan nə gözlədiyini, nəyisə təsdiq etdiyini bildirirlər. Bu da zamanın obyektləşməsinə deyil, danışanın öz mövqeyini bildirməyə xidmət edir.

Bəziləri buna ağız büzürlər. Ancaq rənglərin müxtəlifliyi, eskimoslarda qarın növlərinin cürbəcür olması, hopi hindilərində zaman anlayışının olmaması göstərir ki, doğrudan da, dil ətraf aləmin bölgüsünü başqa cür verir. F. de Sössür yazırdı ki, təfəkkür ayrılıqda heç bir şeyi məhdudlaşdırmayan dumanlı buluda bənzəyir, orada heç nəyin hüdudu yoxdur, əvvəlcədən məlum təsəvvürlər yoxdur və dil işə düşənə qədər heç bir şey müəyyən deyil¹⁵.

N.Xomski və onun tərəfdarları bir dildən çıxış edərək koqnitiv mentalizmi və bununla da linqvistik universalizmi əsas götürürlər. Ancaq humboldtçular dillərin müxtəlifliyindən və rəngarəngliyindən ruhlanaraq fərqlərin mədəni-antropoloji ifadəsini, semioloji nisbiliyi tədqiq etməkdə israrlıdırlar.

Bəziləri belə hesab edirlər ki, Sepir-Uorf fərziyyəsi mifdir, əslində bu belə deyil, hopilər dərkətmə məzmunlarının koqnitiv vasitələrini dildə verirlər.

İndi kompüter linqvistikası çox inkişaf etməkdədir. Alqoritmlər maşınları işlədir (alqoritm sözü ərəb riyaziyyatçısı Əl-Xarəzmin adından götürülüb). Bu riyaziyyatçının əsərilə rəqəmlər 9-cu əsrdə Avropada yayıldı. Bu mexaniki olaraq formal verilən və ciddi qaydalara əsasən addım-addım işləyən hesablaşma sistemidir və elektron maşınlara proqram kimi əlavə edilir. İnsan-maşın-ünsiyyət, mətnin avtomatik işlənməsi, göstəricilərin bankı,

çağırılması, avtomatik tekst işi, avtomatik tərcümə, dilin mexaniki tanınması, süni intellektlərin hazırlanması, koqnitiv prosesləri stimullaşdıran iddialı proqramların hazırlanması və s. bu gün tətbiqi dilçiliyi maraqlandıran məsələlərdəndir.

1966-cı ildə Amerikada avtomatik dil prosesilə məşğul olan komitə qərar çıxartdı ki, insanın tərcüməsi məşininkindən tez, ucuz, dəqiq və əlverişlidir. Ancaq sintaktik və semantik tədqiqatların kompüterlərə marağı yenedən artıb.

«Dil nədir?» sualına müxtəlif alimlər müxtəlif cür cavab verirlər: İngilis dilində **«What is language?»**, **«What is a language»** sualları başqa-başqa mənalar verir. Birinci halda söhbət ümumiyyətlə dildən gedir, ikinci halda isə konkret bir dil haqqında soruşulur. Fransız dilində isə **langage: langue** qarşılaşması ilə müqayisə ingilis suallarının mahiyyətini başa düşməyə imkan verir. Birincidə ümumiyyətlə dil fəaliyyətindən, ikincidə isə konkret dildən söhbət gedir, yəni ingilis, çin, alman və s. dilləri nəzərdə tutur. İngilis dilindəki söz bunların hər ikisini əhatə edir. Fransız dilindəki **«langage»** isə bütün ünsiyyət sistemlərini, hətta insanlarla bağlı olmayan ünsiyyətləri (işarələrlə ünsiyyət, heyvanların ünsiyyəti və s.) də nəzərdə tutur. Düzdür, süni dillər də var (esperanto, volapük), onlar təbii dillərin sistemlərinə uyğun tərtib olunub (bax: IV fəslə).

Dilə verilən bir neçə tərfi burada vermək pis olmazdı:

V. fon Humboldt: «Dil ergon deyil, energeia-dır».

F. de Sössür: (1857-1931) «Dil işarələr sistemi-dir»¹⁶.

E. Sepir: «Dil xüsusi düzəlmiş simvollar sistemi vasitəsilə fikirlərin, emosiyaların və arzuların ifadəsi üçün sırf mənanı ifadə edən qeyri-instinktiv vasitədir»¹⁷.

R.Holl: (1911-1997) «Dil ixtiyari tələffüz olunan və eşidilən (oral-auditiv) simvolların istifadəsilə insanların qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən institutdur»¹⁸.

N.Xomski: «Dil deyəndə elə cümlələr çoxluğu (sonlu və sonsuz) başa düşülür ki, onlardan hər birinin son uzunluğu var və sonu məlum elementlərdən düzəlir»¹⁹.

ƏDƏBİYYAT

- 1.U.Eko. Einführung in die Semiotik. München, 2002.
- 2.F. de Saussure. Grundlagen der allgemeinen Sprachwissenschaft. Berlin, 1967.
- 3.Yenə orada.
4. Z.Harris. Structural Linguistics. Chicago, 1969.
5. W.Porzig. Das Wunder der Sprache. Frankfurt.1993.

6. Ф.Я.Вейсалов (Вейсалли). О понятии акустического различия и сходства в фонетике и фонологии. «Уч.зап.» МВИССО Азерб. ССР, Баку, 1975, №3, с. 19-23.
- 7.Р.Якобсон, Г.Фант , М.Халле. Введение в анализ речи. «Новое в лингвистике», с. 173-231, вып. II. М., 1964.
8. A.Martinet. Elements of General Linguistics. London, 1964.
9. M.Geier. Göstərilən əsər.
10. Yənə orada
- 11.W.von Humboldt. Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaus. „Schriften zur Sprachphilosophie“, Wiesbaden, 2003.
- 12.Yənə orada, s. 27-45.
- 13.Э.Сепир. Избранные труды по языкознанию и культурологии. М., 1993.
- 14.M.Geier.Yənə orada, s. 88.
- 15.M.Geier.Yənə orada
16. F.de Saussure. Göstərilən əsər, s. 133.
17. Э.Сепир.Yənə orada, s. 31.
18. R.A. Hall. Essays on Language.1968, s. 58.
19. Н.Хомски. Синтаксические структуры. «Новое в лингвистике», вып. IV, М., 1962, s. 416.

Çalışmalar

1. Sözlü və sözsüz ünsiyyəti necə başa düşürsünüz?
Misallarla izah edin.
2. Dilçilik haqda nə bilirsiniz? Dilçilik nə haqda elmdir?
Onun obyektı nədir və hansı məsələləri öyrənir?
3. Dilin insan həyatında yerini müəyyənləşdirə bilərsinizmi?
4. Dilin tədqiqi hansı istiqamətlərdə aparıla bilər?

5. V. fon Humboldtun və N.Xomskinin dil haqqında təliminin məğzi nədədir?
6. Dilçiliyin yaranmasında xidməti olan daha hansı alimləri tanıyırsınız?
7. Dilə verilən təriflər sizi qane edirmi? Onların mahiyyətini açmağa çalışın.

III FƏSİL

DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏSİ

Dilçilik yarandığı gündən bu vaxta qədər (Panini-dən-miladdan əvvəl V əsrdən tutmuş N.Xomskiyə qədər) dilin mahiyyətini və dünyanın dil mənzərəsini açmağa çalışır.

Yunan filosofu Aristotel (m. ə. 384-322) cümlənin mübtəda və xəbərə bölünməsinə sübut eləyirdi ki, bu təhlil üsulu hal-hazırda qədər məktəb qrammatikalarında hökm sürür.

mübtəda

xəbər

/Bakının gözəlliyi /	gələn qonaqları valeh edir//
----------------------	------------------------------

Yunan alimləri Appollonius Dysclous (110-175 m. s.) və Dionysius Thrax (m.ə. II əsrdən I əsrə keçiddə) qrammatika sahəsində xeyli iş görmüşdülər. Thrax ilk yunan qrammatiksinin müəllifidir. O qrammatika bu gün də öz əhəmiyyətini itirməyib¹. Konkret olaraq Thrax yunan dilində sözləri 8 qrupa bölüb və onları nitq hissəsi adlandırır: isim, fel, artıqlıq, əvəzlik, qoşma, bağlayıcı, zərf və partisiplər. Həmin bu bölgü prinsipi sonralar Avropanın qrammatika ənənəsində müxtəlif dəyişikliklərə uğrasa da aparıcı mövqeyini qoruyub saxlaya bilmişdir. Bunun üçün aşağıdakı misalları müqayisə etmək kifayətdir:

lat. d	azərb. d
amicus bonus	yaxşı dost
amici boni	yaxşı dostun
amico bono	yaxşı dosta
amicum bonum	yaxşı dostu
amico bono	yaxşı dostda
	(dostdan, dost ilə),
	yaxşı dostlar
amicorum bonorum	yaxşı dostlardan
amicis bonis	yaxşı dostlara
amicos bonos	yaxşı dostları

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində isimlərin təkdə və cəmdə hallanma (eləcə də rus, alman və s. dillərində də) paradigmi latın dilindəkinə çox oxşayır. Romalılar m. ə. II əsrdə Yunanıstanı fəth edəndən sonra (conquest) onlardan öz dillərini – latın dilini təsvir etməyi öyrəndilər. Burada onlar ciddi çətinliklərlə rastlaşmadılar, çünki latın dili strukturca yunan dilinə oxşayır. Yunan – latın qrammatik ənənəsi birlikdə m. s. VI əsrdə latın dilinin qrammatik təsvirini vermiş Prissiana güclü (V əsrin sonu və VI əsrin əvvəli) təsir göstərmişdir. Həmin təsvir metodu bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

XIV və XV əsrlərdə Prissianın təsviri əksər Avropa dilləri üçün nümunə hesab edilirdi, hərçənd ki, Avropa dillərinin bəzində strukturca latın dilindən kəskin fərqli əlamətlər var idi. Məs., ingils dili. Buna baxmayaraq ötən əsrin 60-cı illərinə qədər ingilis dilli ölkələrdə yunan-roman qrammatika ənənələri hökm sürürdü².

XVII əsrdə Por-Royal dərnyində toplaşan fransız alimləri fransız dilinin orijinal «universal» qrammatikasını yazmağı qərara aldılar.1660-cı ildə çap olunan bu qrammatika Prissian ənənəsini sındırdı. Məs., onlar /The invisible God created the visible world// (Gözə görünməyən Allah görünən dünyanı yaratdı) cümləsini belə təhlil edirdilər:

/God, who is invisible, created the world, which invisible// (Allah ki, gözə görünmür, dünyanı yaratdı).

Bu da üç tərkibə bölünür:

/God is invisible/ (Allah gözə görünmür)

/God created the world/ (Allah dünyanı yaratdı)

/The world is visible// (Dünya gözə görünür).

Öz nəzəri qaynaqlarından söhbət açarkən N.Xomski sonralar deyəcək: «...bu təhlil üsulu eynilə mənim 1950-ci illərin əvvəllərində irəli sürdüyüm transformasiyon qrammatika versiyasına oxşardır».

Daha sonra böyük alman dilçisi və filosofu V. fon Humboldt dil fəlsəfəsini və onun universal ideyasını inki-

şaf etdirdi. Burada əsas fikir ondan ibarətdir ki, insan (danışan şəxs) öz dilində sonu məlum olan elementlərdən sonsuz istifadə edə bilər. Bu qabiliyyət (capacity) bütün dillər üçün universaldır. Hər bir dil onda danışanların ixtiyarındadır. Hər bir dilin daxili forması (innere Sprachform, internal structure), bu forma onun xarici formasını müəyyən edir və danışanın təfəkküründən asılıdır. İnsanın dili ilə təfəkkürü qarşılıqlı əlaqədədir. A. fon Humboldt yeni tipoloji əlamətlər əsasında həm də dillərin bölgüsünü çox məhəmətlə açıb göstərə bilmişdir.

XVIII əsrin axırlarında F. Bopp (1791-1867), R.Rask (1787-1832) və Y. Qrimm (1785-1863) öz tədqiqatlarında Avropa dillərinin Asiyanın bəzi dillərinə qohum olduğunu sübuta yetirdilər. Bununla da onlar tarixi dilçiliyin əsasını qoydular. Onların xidmətlərindən biri dillərin geneoloji qohumluğunu açıb göstərmək olmuşdur. Burada əsas məqsəd dillərin bir ulu dildən yaranmasını sübut etməkdən ibarətdir³.

Geneoloji bölgü dünyada geniş yayılmış dillərin fonoloji, morfoloji yaxınlıqlarını nəzərə alaraq onları hind-Avropa dilləri adı altında birləşdirir.

Aşağıdakı sxem buna bariz nümunədir:

Dillər

ingilis	alman	latın	fars	yunan	Azərbaycan
fish	Fisch	Piscus	mahi	(ikthys)	balıq
father	Vater	Pater	pəder	pater	ata
foot	Fuß	Ped	pa	pod	ayaq
for	Für	Pro	bəraye	para	üçün
six	Sechs	Sex	şeş	hexa	altı
seven	Sieben	Septem	həft	tspeta	yeddi
sweet	Süß	Suavis	şirin	hedys	şirin
salt	Salz	Sa	nəmək	hal	duz
new	Neu	Novus	taze	neos	yeni
night	Nacht	Noct	şəb	nykt	gecə
nine	Neun	Novem	noh	(en)nea	doqquz

Əlbəttə ki, misalların sayını artırmaq olar, hətta digər qohum dilləri də buraya cəlb etmək olar. Məsələn, fars dilində «pədən» və «madən» german dillərindəki /father/ # /Vater/ və /mother/ # /Mutter/-ə qohum olduğu heç bir şübhə doğurmur. Bu qohumluq həm fonoloji, həm də denotat oxşarlığı və ya eyniliylə sübut olunur.

Sxemdən görüldüyü kimi türk dilləri ailəsindən olan Azərbaycan dilində bu sözlərin heç bir qarşılığı yoxdur.

qeyri –Avropa dilləri

bask	fin	macar	türk	Azərbaycan
Nilabethe	Kaukasi	ho'nap	ay	ay
Ama	Älti	Anya	anne	ana
Berri	Unsi	Uj	yeni	yeni
Gai	Yo	Ejszaka	gece	gecə
Säür	Nenä	Orr	burun	burun
Hirur	Kolme	h'arom	üç	üç

Müqayisə göstərir ki, burada geneoloji qohumluqdan söhbət gedə bilməz, hərçənd ki, fin, macar və türk dilləri eyni dil ailəsinə aid edirlər.

Hazırda dünyada 5.000-6.500-ə qədər dil mövcuddur⁴. V.fon Humboldtdan bu yana dünya dillərinin müxtəlif əsaslara söykənən bölgüsü məlumdur. Bu barədə kifayət qədər ədəbiyyat mövcuddur. Biz onları burada araşdırmaq istəmirik. Ən geniş yayılmış bölgülərdən biri geneoloji bölgüdür. Bu tarixi dəyişikliklər baxımından dillərin qohumluq əlaqələrini əsas götürən bölgüdür. Bu bölgüyə görə bir ulu dildən yaranan dillər eyni dil ailəsinə aid edilir. Onlardan biri hind-Avropa, ikincisi Ural-Altay, üçüncüsü Qafqaz və digər dil ailələridir. Biz burada dünya dillərinin geneoloji bölgüsünü təqdim edirik. Əlbəttə, bizim bölgədə bütün dünya dillərinin nəzərə alındığını demək olmaz (bax: cədvəl 1-5)⁵.

Hind-Avropa dilləri ailəsi

yarımqrup	sahə	iri dillər	xırda dillər
german	qərbi	ing.,alm.,flamand, daç,idiş, afrikans	friz, Luksemburq
	şimal (skandinav)	İsveç,Danimarka, Norveç, island,	faröz
italik		latın	
roman			
		italyan,fransız, ru- mın,portugəz,ıspan	
kelt	breton qoydel	uels,breton irland(gaelik)	şotland (gaelik)
helen		yunan alban	
slavyan	şərqi	rus,ukrayn,belarus	
	qərbi	polyak,çex,slovak	Sorb (lusasia)
	cənubi	bolqar,sloven, serb-xorvat	makedon
baltik		litov,latiş	
		ermeni	
hind-iran	iran	fars,kürd,tacik, osetin,beluc,puştı	luri, gilək, mazandaran
	hindu-Asiya romany, maldivian	sanskrit,benqali,oriya urdu, marathi, qujara- ti, hindi, pencabi, bhoy-puri, nepal, meyahi, rajastani, keşmir, maqahi, as- samez, sindhi, sinhalez, maithili	bhili, kumaun, carvuli romanu, maldivian

Ural-altay dilləri ailəsi

yarımqrup	sahə	böyük dillər	xırda dillər
fin-uqor	fin	fin, eston, mord- vin,udmurt, marı, komi	lak (sami)
	uqor	macar	xantı, mansı
	samoyed		nenes, selkəp nqanasan, enes
türk	cənub/qərb (oğuz)	türk, Azərbaycan, türkmən	qaqauz
	şimal/qərb (kipçaq)	kazax, qırğız, tatar, başqırd	kara-kalpak karaçay, balkar kumık, noqay
	şimal/şərq (ciğatay)	özbək,uyğur	salar
	şimal/şərq	çuvaş	altay, xakas, tuvin, yakut
	monqol	monqol	buryat, kalmık
	tunqus		evenk, even
	şimal		mancuri, sibo
	cənub		nanay (hezhen)

Avstroneziya dilləri ailəsi

Bundan başqa, qərbi Austroneziya (malay-polineziya), papua, Avstraliya, paleo-Asiya, eskimos -aleut, Nigeriya-Konqo, adamara-ubangi, Nigeriya-Konqo, Afrika-Asiya, Çari-Nil, Sahara, Mahan və Xoysan dil ailələrini fərqləndirirlər (bax: cədvəl 3).

Cədvəl 3

Ailə	Yarım-qrup	İri dillər	xırda dillər
Avstroneziya (malay-polineziya)	Qərb	İndoneziya, malay, yava (javanese), sundan, madur, tagaloq, visayan, malaqas	mmangkabau, babak, akeh (Achinese), lampung ,rejang, buginez, makassar, balinez, sasak, timor tetun, banjarnes, Sea Dayak (İban), lond Dayak, Ilocano, bikol, pampangan, pangasinan, maranao, maguindanao, tausug jarai, rhade, cham, palauan, chamorro, japese
	Mikroneziya		marşal, gilbertese, trukese, ponapean, kosraean, nauman
	Okeaniya	fijian	Motu, yabim, tolai
	Polineziya	Maori, tongan samoan, tahitian	Tuvaluan, Uvean, futunan, rarotongan, tuamotu, marquesan, kapanici, hawaiian
Papuan			enga, chimbu, hagen, kâte, kamano, wahgi, orokaiva, toaripi, dani, asmat, tanate
Avstraliya			aranda (arrente), vurlpiri, pitjantjatjara, valmajarri, kala yagav ya

Paleo-Asiya			çukçi, koryak, itelmen, nivx, ket, yukagir
Eskimos aleut		eskimos	aleut
Nigeriya-Kongo	mande		mande, melinke bambara, dyunla soninke, susu, kpelle, vai, loma
	atlantik		fulani, volof, serer, dyoda, temne, limba, kissi balante
	gur (voltaik)		mossi (mori), gurma, dagomba, (dagbane), kabre, senufo, bariba kabre, senufo, bariba
	kva		akom, eve, fon, ga, adangme, agni (anyi), baule
	kru		bete, grebo, bassa
adamara-ubangi	adamara	mbum	
	ubangi	zande, sango, çbaya, banda	
		ijo (ijar)	
benua-Konqo	Nigeriya	Yoruba, ibo, efik, ibibio, edo, urhobo. idomo, nupe, tiv	
	bantu	Svahili, luba, konqo, linqala, monqo, nqala, ruanda, rundi, kikuyu, kamba, sukuma, nyamvezi, makonde, haya, chaqqa, nyakusa, ruquru (luquru), shambala, qoqo, ha, hehe, yao, qanda (luqanda), soqa, nkole (nyankole), chiqa (kiqa), gisu, toro, luyia, qusii (kisii), meru, nyoro, nyanya (cheva), tumbuka, bemba, tonqa, lozi, nsenqa, lvenas, (luvale), lunda, kaonde, şona, fanq, bulu, eronda (yaounde), duala, bubi, mbundu, chokve, ambo, herero, makua, tsonqa, lomve, sena, tsva, chua-bo, ronqa, nyunqve, marendje, sotho, tsvana, pedi, svazi, zulu, khosa, venda, ndebele	

Afro-Asiya	semit	şimali ərəb		ərəb, maltese
		kanaonitik		həbəş
		aramey		suriya, aramey assiriya
		efiopiya		amhar,tiqrin, tigr, garaj, harari,geez
	berber			Kabil, taçelit, ta- mazit, rift,tuareq (tamaşek)
	kuşit			somali, oromo, sidamo, hadiyya, beja, afar
	chadol			hausa
	omot			volaylta
	eçipet (misir)			kaptik
Chari-Nil (çari)	şərqi sudan	nubian		nubian
		nilotik	qərb	luo,dinka, nuer şilluk, lanqo, aço- li, alur
			şərq	teso, karamojonq, masai, turkana, bari, lotuko
	cənub	kalenjin,suk (pokot)		
	mərkəzi su- dan			sara, manqbetu, lugbara, madi
Saharan				kanuri, teda (tibbu)
				songhai, djerma
Maban				maba
				fur
Xoysan				Hottentot (nama), buşmen (san),san-dave, hatsa (hadzag)

Mərkəzi, Cənubi və Şimali Amerika hindlərinin dilləri ailələrinə aşağıdakı dillər aiddir (bax: cədvəl 4).

ailə	iri dillər
Çibsan	quaymi, kuna, bribri, kabekar, varao, paez
Misumalpan	miskito (moskvito)
Ge	kaingang, çavante
Ponoan	toba, şipibo
Karib	karib
Tupian	quarani, kokama, quajajara
Andean	keçua, aymara tikuna
Ekvatorial	civaro (şuar), aquaruna, piaroa
Aravakan	qoajiro, black carib, aravak
Araukanyan	araukanyan çiqvitano

Şimali Amerika hindlərinin dilləri

ailə	iri dillər
Alqonikan	kru, ojbva (chibpeva), montagnais, naskapi, mikmak, al-qonquin, malecite (malisut), blackf foot, keyenne, arapaho, foks, delavare, passa makoddi
Vakaşan	nootka
Sahşan	flathead, şusvap, tompson
Atabaskan	navajo, apaçe, çppevyan, carrier, çi, lootin, dogvib, cənubi sleeve, şimali slav (have), çviçin tlingit hajda
Sionan	siouks (dakota), krou, osage, omaha, vinnebago
Iroquoian	çeroikee, seneka, mohavk, oneyola
Penutian	yakima, nez perke, klamat, tsimşan, gitkşan, nişqa
Yuman	yuma, mohave
Kaddoan	kaddo, pavel
Muskogean	çoktar, çikasav, krik, geminole
Keresan	keresan
Uto-az tekan	pagago, pitma, hopi, ute, şoşone, paihte, komançe, kiova, nahuatl, tarahumara, mayo
Tanoan	teva, tiva, tova
Zunian	zuni
Oto-manguean	zapotek, mikstek, mazortek, çinanbek, otomi, mazahna, tarasko
Zoquean	mikse, zoque totanak
Mayan	mayon (yukatik), tzotzil, tzeltal, çol, çontal, huastek, kviçe, manə, kakçikvel, kekçi

Qafqaz və Sinay-Tibet dilləri Müasir dilçilik Qafqaz və Sinay-Tibet dillərini belə qruplaşdırır (bax: cədvəl 5)

aile	yarımqrup	iri dil	xırda dil
Qafqaz	cənub	gürcü	
	şimal-qərb		kivkasyian, adigey, abxaz abazin, abazdin
	şimal-mərkəz		çeçen, inquş
	şimal-şərq (Dağıstan)		avar, ləzgi, lak, tabasaran dargin
müstəqil			bask
darividian		telung, tamil, kannad (kanarez, malay)	qondi, kiruk, (orao), kui tulu, brahui
munda			santali, mundari, ho, savara (sora), korku
müstəqil			buruşaski
Sinay-Tibet	sinitik	çin	
	tibet-birma	birma, tibet	yi (lolo), tujia, bai, lisu, lahu, naxi (moso), karen kaçin, (çinqpau), Çin, arakanez, meitheç, lbodo çaro, lusei, nevai, conka, lepsau
tai		tay, lao	çuang (zuangi), puyi, (çungça), donq, li, nung, to, (tay), şan
mia-yao (hmong-men)			miao (timong) yao (mien)
müstəqil müstəqil		yapon koreya	
mon-kxmer		tnam-kxmer (Komboca)	mon, palanqu, kavi, bahnar, sedanq, xasi, nikobarez

Yuxarıda göstəriləyi kimi, dünya dillərinin geneoloji bölgüsü ilə yanaşı dilçilikdə morfoloji təsnif də geniş yayılmışdır. Bu bölgünü alman alimi F. fon Şlegel (1772-1892) morfoloji əlamətlərə əsaslanaraq irəli sürmüşdür. Bu bölgüdə şəkilçili dillərlə yanaşı (türk və s.) fleksiya dillər də (hind-Avropa dilləri) fərqləndirilir.

Ancaq V. fon Humboldtun bölgüsü hələlik analoqu olmayan yeganə bölgüdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə tipoloji bölgüdə müxtəlif üsullardan istifadə olunur. Məs., söz sırasını əsas götürməklə biz dilləri aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik:

1-ci yer	2-ci yer	3-cü yer
M (mübtəda) +	X (xəbər) +	T (tamamlıq)
İng.d.		
/John	caught	the mouse//
M +	T +	X
Azərbay.d.	/Con + siçan	+ tutur //

Tipoloji bölgüdə dillər 4 qrupa bölünürlər⁶:

1. Analitik və ya kök (təcrid olunmuş) dillər. Məs., çin dili. Bu dildə sintaktik əlaqə söz sırası vasitəsilə müəyyənləşir. Müq. et: /ta chin fanle// - hərfi tərcüməsi: /o (kişi) yeyir yemək keçmişdə//, yəni /kişi yemək yedi və ya yeyirdi).

2. Sintetik dillər. Buraya əsasən hind-Avropa dilləri aiddir. Məs., latın dilində /Octavia amat canem// (Oktavia iti sevir). /canem/ /can+em/-dən ibarətdir. /-em/ tamamlıq şəkilçisidir. Mübtəda olsaydı sonluq /-is/ kimi olacaqdı. Digər tərəfdən bu cümlədə /it/ təkdədir, çünki cəmdə /canes/ olmalı idi. Bu dillərdə söz sırası da mühüm rol oynayır. Sözdə sonluq sintaktik əlaqənin göstəricisidir.

3. Aqlütinativ dillər. Buraya türk dilləri aiddir. Bu dillərdə hər bir qrammatik məna bir şəkilçilə ifadə olunur. Məs., / ata+lar+dan/ və s.

4. Polisintetik dillər. Buraya Avstraliya aborigenlərinin və Amerika hindilərinin dilləri aiddir. Şimali Amerika hindilərindən inikitut dilində bir misal: /qassuiiar vigs-sarssingitluinarpuq// (qasu+iir+ar yorğun olmağa səbəb deyildir). /vig/ (üçün), /ssar/ (uyğunluq), /si/ (tapmaq), /ngit/ (yox), /-luinar/ (mürəkkəb), /-nar/ (kimsə), /-paq/ (3-cü şəxs tək). Bütövlükdə isə belə tərcümə oluna bilər : (kimsə mürəkkəb uyğun gələn istirahət yeri tapmadı)⁷.

Ancaq bu bölgünün dünyada mövcud olan bütün dillərin hamısını əhatə etdiyini demək çətinidir (bax: şəkil 3).

Bölgüdən görüldüyü kimi, burada hind-Avropa dilləri türk dillərlə bir yerə düşür.

Məlumdur ki, N.S.Trubetskoy german dillərini aşağıdakı əlamətlərə görə belə səciyyələndirirdi: 1) bu dillərdə ahəng qanunu yoxdur; 2) morfoloji funksiya daşıyan samit əvəzlənmələri var; 3) şəkilçi və önşəkilçilə söz düzəltmək olur; 4) söz başında, söz ortasında və söz sonundakı qədər samit birləşməsi ola bilər; 5) söz önşəkilçilə də başlaya bilər; 6) keçər (təsirli) fellərin mübtədası keçməz (təsirsiz) fellərin tamamlığı ola bilər.⁸

Eyni zamanda müasir dilçilik süni dillərlə də ardıcıl məşğul olur.

İndiyə qədər bir neçə süni dil yaranmışdır.

Bununla yanaşı dünyada aşağıdakı geniş yayılmış süni dillər və vaxtaşırı dillər də vardır: esperanto, volapük, oksidental, interlingua və s. (bax: IV fəsil)

Aşağıdakı dillər isə elmi ədəbiyyatda picin və ya kreol dillər kimi müəyyənləşdirilir:

picin və kreol

picin. İng., ing. kreol, fr. kreol

papiamentu, sranan (taki-taki)

saramacca, krio, kituba

monokuba, tamakalo, tok picin

hiri-motu, pijm, bislama, sabir

İndi isə dünyada ən çox yayılmış və ən çox danışılan dillər haqqında bir neçə söz demək istərdik. Dünyada ən geniş yayılmış dil ingilis dili olsa da, ən çox insanın danışdığı dil mandarin çin dilidir. Aşağıda dünyada ən çox danışılan və sayca çox əhali danışan dillərin cədvəlini veririk:

1. Mandarin Çin dili	- 726 mil.
2. İngilis dili	- 427 mil.
3. İspan dili	- 266 mil.
4. Hindu dili	- 182 mil.
(urdu ilə birlikdə)	- 223 mil.
5. Ərəb dili	-181 mil.
6. Portugez	-165 mil.
7. Benqali dili	-162 mil.
8. Rus dili	-158 mil.
9. Yapon dili	-124 mil.
10. Alman dili	-121 mil.
11. Fransız dil	-116 mil.
12. Yava dili	- 75 mil.
13. Koreya dil	-66 mil.
14. İtalyan dili	-65 mil.
(ədəbi italyan dili	-40 mil.
15. Pəncabi dili	-60 mil.
16. Marati dili	-58 mil.
17. Vyetnam dili	-57 mil.
18. Teluqu dili	-55 mil.
19. Türk dili	-53 mil.
20. Tamil dili	-49 mil.
21. Azərbaycan dili	- 45 mil.
22. Ukrayna dili	-45 mil.
23. Polyak dili	-42 mil.
24. Bhojpuri dili	-41 mil.
25. Qujarati dili	-36 mil.
26. Malaqyalam dili	-30 mil.
27. Kannada dili	-26 mil.

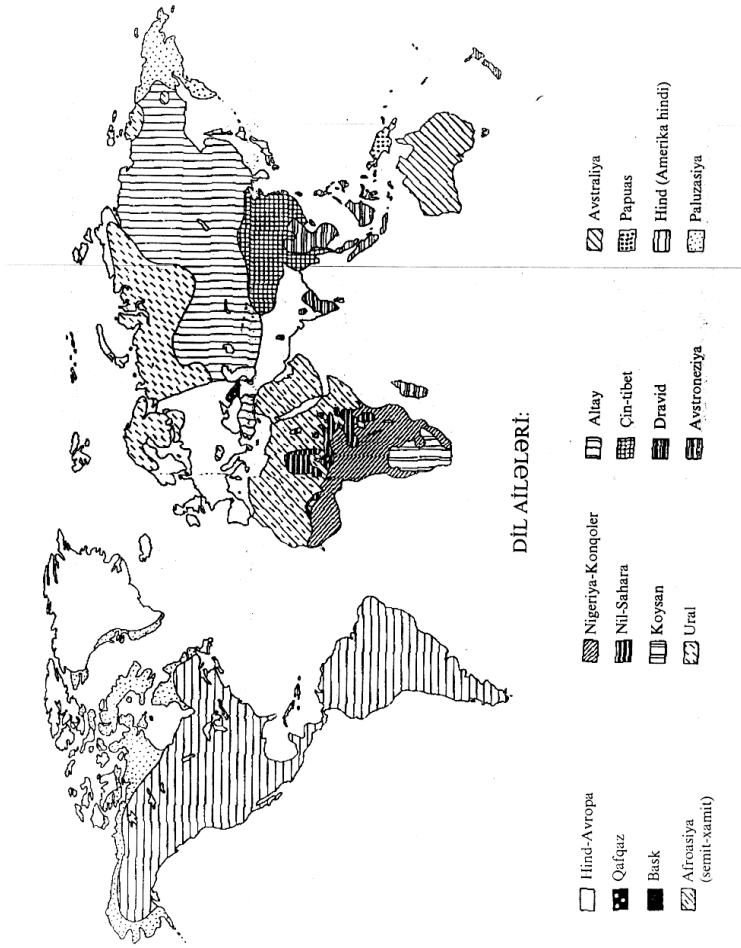
28. Sunda dili	-26 mil.
29. Hauza dili	-24 mil.
30. Matili dili	-24 mil.
31. Oriya dili	-23 mil.
32. Barmez dili	-22 mil.
33. Fars dili	-22 mil.
34. Thay dili	-21 mil.
35. Daç dili	-21 mil.
36. Avadhi dili	-20 mil.
37. Yoruba dili	-20 mil.
38. Malay dili	-19 mil.
39. Nepali dili	-18 mil.
40. Özbək dili	-17 mil.

Bu göstəricilər D.Kristalın 2000-ci ildə çapdan çıxmış Kembric dil ensiklopediyasından götürülüb⁹.

Sadəcə olaraq biz bu cədvələ “Azərbaycan dili”ni əlavə etmişik. Dünyanın tanınmış ensiklopediyaları bizim dilimiz haqqında həqiqəti yazmırlar. Təəssüf ki, onlar hələ də köhnə və əsasən də rus və fars mənbələrinə əsaslanırlar. Halbuki bu gün Azərbaycan dilində danışanların sayı 45 milyondan çoxdur (8 milyon şimali, 35 milyon cənubi Azərbaycanda, 2 milyon Türkiyədə, 500 min Borçalıda, 2 milyon Rusiyada və s. ölkələrdə danışan soydaşlarımız vardır).

Şəkil 3. Dil ailələrinin yayılması xəritəsi

ƏDƏBİYYAT

1. R.L.Trask. . Introducing. Linguistics. London, 2005, s. 8.
2. Дж.Лайонз. Язык и лингвистика. М., 2004.
3. F.Veysəlli. Dilçilik ensiklopediyası. Bakı, 2006, I cild, s. 340.
4. F.Bodmer. The Loom of Languages. London, 1997;
H.Haarmann. Weltgescluchte der Sprachen. München, 2006.
5. K.Katzner. The Languages of the world. London and N.York, 1999, s. 3.
6. F.Veysəlli. Dilçilik ensiklopediyası. Bakı, 2006, I cild, s. 340.
7. Дж.Лайонз. Göstərilən əsər.
8. F.Veysəlli. Göstərilən əsər, s. 24.
9. D.Crystal.The Cambridge Encyclopedia of English Language. London, 2000, s. 289.

Çalışmalar

1. Neçə dil tanıyırsınız? Yadıınıza düşənləri sadalaya bilərsiniz?
2. Dünyada ən çox yayılmış dillərin adını çəkin. Neçə milyon insan bu dillərdə danışır?
3. Dünyada neçə dil var? Bəs dialekt nə qədərdir?
4. «Dünya dillərinin xəritəsini» açın və orada dillər ailələrini tapın (bax: şəkil 3).
5. Hind-Avropa dillərini əlifba sırası ilə düzün.
6. Dünyada ən çox yayılmış 10 dili tapın.
7. Hansı dillərdə daha çox adam danışır?
8. Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinin hansı qrupqoluna daxildir? Buraya daha hansı dillər daxildir?
9. Azərbaycanda dialektlərin adını deyin və onlara nümunə göstərin.

IV FƏSİL

SÜNİ DİLLƏR

IV. 1. Süni dil ideyası barədə

Beynəlxalq köməkçi dil, onu süni dil də adlandırırlar, XIX əsrin əvvəllərindən «ünsiyyət vasitəsi təmərküzləşməli və inkişaf etməlidir» tələbinə cavab olaraq meydana gəldi.¹ 1903–cü ildə L.Kutura və L.Lo bəyan etdilər ki, dünyanı 40 günə gəzib qurtarmaq olar (J.Vernes isə 80 günə deyirdi). Halbuki telefon və simsiz teleqrafla bir anın içində Parisi Londonla, Turini Berlinlə calaşdırmaq mümkündür. O zaman qarşılıqlı əlaqələrin intensivliyini təmin etmək üçün dünyada köməkçi dil ideyası yarandı. İ.A.Boduen de Kurtene yazırdı ki, əslində beynəlxalq köməkçi dil ideyası lap çoxdan meydana gəlmişdir. Bəlkə də Babil dillərilə bağlı əhvalat elə bu istəkdən yaranıb.³ Təkdillilik bəşəriyyət üçün bir cəzadır, insan heysiyyətinə toxunan məsələdir. Dil birliyi ən yaxındakına nifrət, başqasına dözümsüzlük deməkdir, başqasını ələ salmaq, onu ram etməkdir. Yada salaq ki, yunanlar başqa dildə danışanları barbar adlandırırdılar.

Vahid dil uğrunda mübarizə imperiyalarda daha geniş yayılır. Başqa xalqları əzmək, dilini məhv etmək, öz iradəsindən döndərmək siyasəti dili sıxışdırmaq sahəsində cinayətkarlıq və genosidlə müşayət olunur. Keçmiş sovetlər birliyi, indi İran və rus dövlətləri buna bariz nümunədir: Zorla başqa xalqların dillərinin məhvi, üstünlüyü öz dilinə vermək bu gün qonşu ölkələrdə dövlət siyasətidir. Burada din birliyi də mühüm rol oynayır. Ayrı-ayrı ölkələrdə aparılan bu siyasət artıq qloballaşma dövründə vahid beynəlxalq dil ideyası qarşısında acizdir.

İlk dəfə olaraq bəşər tarixində süni dili ortaya atan və bununla bağlı bütün məsələlərə aydınlıq gətirən L.Kutura və L.Lo olmuşlar. Onlar burada aposteriorikdən

tutmuş qarışıq dilə qədər 38 sistem nümayiş etdirirlər. Onlar hətta vahid köməkçi beynəlxalq dil məsələlərini həll etmək üçün dünya elmi akademiyaları ittifaqını cəlb etmək məqsədilə xüsusi bir qurum təsis etmişdilər.⁴ Çünki onlar təbii dillərin və ya latın dili kimi ölü, ancaq neytral dilin qəbul edilməsilə məsələnin həllini utopiya hesab edirdilər.

Latın dili çoxsaylı sinonimləri (məs., liber – kitab, liber – azad), qarma-qarışıq şəkilçiləri avi avis-in dativ və akkuzativi, həm də avus-un adlıq halında cəmi), feldən çətin fərqlənən isimləri (məs., amer – sevgi, həm də «sevirmə»), qeyri – müəyyən artiklin olmaması, sintaksisdəki çoxsaylı uyğunsuzluqlar buna imkan vermir.

Deməli, apriorik yol, yəni fikri ifadə etmək üçün xüsusi işarələrin sadələşmiş və rəasional forması təbii ünsiyyət vasitələrini əvəz edə bilməz. Ancaq təbii dil modelinə söykənən, bu dildəki kimi hamının işlədə biləcəyi lüğətin yaradılması, yəni aposteriorik dilin icad edilməsi, başqa sözlə mövcud təbii dillərin müqayisəsi və müvazinətli sintezindən doğan bir dilə böyük ehtiyacın olmasını hamı qəbul edirdi⁵.

G.Laybnislə (1646-1695) təxminən eyni vaxtda saksoniyalı alman Karpophophilus (güman ki, ləqəbidir) 1723-cü ildə öz quruluşu və xüsusiyyətlərilə mövcud canlı dillərə oxşayan bir süni dil layihəsini «Acta Eruditorum» – da 1743-cü ildə çap etdirdilər. O, ilk aposteriorik dil idi. Lakin bu layihə it-bata düşdü. Hətta L.Kutura və L.Lo onun haqqında yuxarıda çıxan ikinci əsərlərində xəbər verdilər.⁶

Həmin əsrdə daha iki süni dil yaratmaq cəhdi qeydə alınıb: 1) Faiquet-in «Langue Nonvelle» və 2) Şipferin «Communicationssprache» (1839).

Bundan sonra süni dil uğrunda axtarışlarına ara verilir. Yenidən bu ideya XIX əsrin ortalarından başlayaraq həmin əsərin sonlarına doğru vüsət almağa başlayır.

IV. 2. Süni dillərin yaranması prinsipləri

İnsanın dillərin yaranması və fəaliyyətinə təsirini biz müxtəlif tərzdə müşahidə edirik. Danışılanın görüntüyə çevrilməsi (nitqin və nəğmələrin video görüntüləri, orfoqrafiya, orfoepiya və orfofoniya qaydalarının nizamlanması, lüğətlərin və yazı sistemlərinin yaranması, düzgün yazı və danışmaq sənətinin formalaşması) insan şüurunun dilə təsirinin bariz nümunələridir. Dildən istifadə həmişə cəmiyyəti narahat edən və onu maraqlandıran məsələlərdən olmuşdur. Bəzən ünsiyyətin asan həyata keçməsi üçün cəmiyyətin müxtəlif qrupları razılaşma yolu ilə seçim edirlər. Çin-rus, çin-İngilis, fransız-ərəb və s. kimi pisin dilləri bu cür razılaşma əsasında yaranmış dillər hesab edilir. Bunlar təbii ünsiyyət vasitələridir. Ancaq bunların fəaliyyət göstərməsində şüurun və məqsədyönlülüyün müəyyən elementi özünü büruzə verir. Bunlar şərti razılaşma xarakteri daşıyır və qapalı qrup və cəmiyyətlərdəki «dillərə» xasdır. Oğruların, hərbiçilərin, balıqçıların və s. dilləri buraya aiddir.

Ancaq ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən kəşf edilən dilləri şüurlu şəkildə seçirlər və ondan ağılabatan qaydada yararlanırlar. Bu cür dillər beynəlxalq status qazanır. Dilçilik elmi, yuxarıda deyildiyi kimi, bu dillərin yaranmasında 3 prinsipdən istifadə edir:

1) aprioristik prinsip. Bu zaman fikrin ifadəsi üçün imkan daxilində dil materiallarından asılı olmayan xüsusi işarələr icad edirlər. Bu sözün ciddi mənasında məntiqi cəhətdən düzölmüş simvollar sistemidir, yəni təbii dil deyildir. Məsələn, dəqiq elmlərdəki simvollar, onlar təbii ki, adi insan dilini əvəz etməkdə acizdir. $(a+b)^2$ -ni başa düşmək üçün ən azı adi cəbri bilmək lazımdır.

2) aposteriorik prinsip. Burada təbii dillərin materialından «süni» dil düzəltmək üçün istifadə olunur. Bu, təbii dilin əsasında yaranan sadələşmiş və ünsiyyətə

uyğunlaşdırılmış dildir. Lingua, Catholic, Pan Roman və ya Universal, Novi Latin Dilpök, İdiom Neutral, Apolenia, Esperanto belə dillərdəndir.

3) qarışıq prinsip. Burada yuxarıda adını çəkdiyimiz iki prinsip birləşdirilir, yəni mövcud dillərin materialından tanınmaz dərəcədə dəyişikliklərlə düzələn, ümumilikdə isə şablonlardan istifadə edilməklə yaranan dil. Buraya ən geniş yayılmış volapük, Paris taciri L.Bolakin yaratdığı «Langue blue» və s. dillər daxildir.

IV. 3. Qarışıq dillər

Bu prinsipə düzələn dillər içərisində ən geniş yayılmışı volapük-dür. Bu sözün özü ingilis dilindəki «world» (dünya) və «speak» (danışmaq) sözlərindən götürülüb. İlk dəfə bu dil beynəlxalq dil kimi qəbul edilib və katolik keşişi Yohann Martin Şlayer (1831-1912) 1879-80-cı illərdə ingilis və latın-roman dilləri materialları əsasında, qrammatikası isə əsasən canlı alman dilinə əsaslanmaqla tərəfindən yaradılıb. Bu dil bütün xalqların birliyi və qardaşlığı dili kimi yaranıb. İctimaiyyətə təqdim edilən kimi cənub-qərbi alman və qonşu Fransa məkanına, oradan da sonra bütün dünyaya yayıldı⁷. Artıq on ildən sonra bu dildə 283 klub vardı, Avropa, Amerika, Avstraliyada bu dildə kurslar təşkil olunurdu, diplomlar verilir, dövrü mətbuat çap olunurdu. Onun yaradıcısı bu dili bəşəriyyətə ana dili kimi təqdim etməyi arzulayırdı və bütün dillərin tezliklə sıradan çıxaracağını istəyirdi. Bu dilin yaranışdan ideologiyası yanlış idi. O «menade bal püki bal» (bəşəriyyətə yalnız bir dil) psixopataloji prinsipinə əsaslanırdı, çünki katolik şüara əsaslanan bu prinsip «bir sürüyə bir çoban» kimi sərşəm ideyaya söykənirdi, bu da insanlara bədbəxtlik və fəlakət gətirərdi.⁷ Hazırda yalnız qeydə düşmüş manyaklar belə düşünə bilirlər. Ona görə də beynəlxalq dilə

meyl bu gün yalnız lazım gələn hallarda işlənə bilən köməkçi dil kimi yanaşmaq mümkündür.

Deməli, bu dil sadələşir, dəyişdirilir və yeniləşirdi. Ancaq başqa hallarda olduğu kimi layihə yayıldıqca nandanların əlinə düşür, ən yaxşısı yaxşının düşməni olur. Eləcə də volapük dili. Az müddət ərzində o, getdikcə sıxışdırılırdı, uzaqlarda izi qaldı, halbuki onun köynəyindən İdiom Neutral (1902), Langue Universelle (1886), Bopal (1887), Spelin (1886), Dil (1893), Balta (1893), Veltparl (1896) kimi süni dillər çıxmışdı.

Volapük ingilis dilini, əsasən də onun fonetik qurumunu sivilzasiyalı xalqların dili kimi nümunə götürürdü, baxmayaraq ki, Şlayer leksikonu alman dilinə əsasən götürmüşdü. Onda 28 qrafem var, hər fonemə bir qrafem uyğun gəlir. Həmişə axırncı heca vurğuludur. Tələffüzü asanlaşdırmaq məqsədilə Şlayer /r/-ni öz sisteminə daxil etməmişdi, çünki ona görə çinlilər bunda çətinlik çəkirlər. Lakin o nəzərə almamışdı ki, şərq xalqları /r/-dakından daha çox onu //dan fərqləndirməkdə çətinlik çəkirlər.

Ancaq /r/-nin kənarlaşdırılması təbii dillərdən götürülən sözlərin deyilişi üçün çətinlik yaradırdı. Alman dilindəki «Berg» (dağ) sözündən «g» götürüləndə olur «bel», «Feuer» (alov) → fil. Deməli, təbii dillərin leksikonuna söykənmək aposterior dillərin üstünlüyü sayılsa da, yuxarıdakı misallarda edilən dəyişikliklər bu üstünlüyü heçə endirir. «Bel» nə roman dillərindəki «gözəllik», nə də alman dilindəki «Berg»-lə birbaşa əlaqə yaratmaga imkan vermir. Bu dildə qrammatikada hal sistemi (məs. «Haus» (ev): dom, doma, dome, domi) qadın cinsi ardıcıl olaraq kişi cinsinə əsasən düzəlir, sifətlər həmişə /-ik/ sonluğuna malikdir (gud –«Güte» (xoşxasiyyətlik, yaxşılıq) – gudik (yaxşı), müqayisə dərəcəsinin göstəricisi – um və s-dir. Miqdar saylarından /-s/-lə onluqlar düzəlir: «bal» (bir) – bals (on). Zaman zərfləri /del-/ prefiks ilə düzəlir, /-ar/ şəkilçilərlə elmi anlayışlar yaranır (stel - (ulduz), stelar – (as-

tronomiya) və s. Burada anlaşılmayan hallar da çoxdur. Məs., /flitaf/ uçan (heyvan), ancaq quşlar və arılar nədənsə uçan sözündən düzəlmiş.

Volapük fəlsəfi dil olmasa da, anlayışlara fəlsəfi metodla yanaşır, nəticədə dillərin çatışmazlığını özündə əks etdirir, onların məntiqi üstünlüyündən istifadə etmir⁸. O, sırf aprior deyil, çünki təbii dillərin söz köklərindən istifadə edir, amma eyni zamanda o aposterior deyil, çünki o bu kökləri müntəzəm deformasiyaya uğradaraq onları tanınamaz hala salır. Ona görə də o, qarışıqdır, o, mürəkkəb düzəltmələri primitivlik və repressivliklə işlətməklə daha çox picin dilinə uyğunlaşır. Müq. et:

Picin	volapük
Out side – walkee – can see	nobastonacan – daş – - zərgərlik alış - verisi;
In side – walkee – no – can –see	hərəkət - nəcib

Deməli, volapükdən bir neçə aposteriorik dil meydana gəldi. Onlardan elementar qrammatikası böyük riyaziyyatçı və məntiqçi C. Peanonun Latino sine fleksione (1903) dili idi. Onun niyyəti yeni dil yaratmaq deyil, adını sadələşdirməklə yazılı formada beynəlxalq elmi mübadiləni təmin etmək məqsədini güdüdü. Onun məqsədi halanmasız latın dili yaratmaq idi. O da başqa dillər kimi tarixi fakt olaraq qaldı («Lingua» (1888), Anglo – Franca (1889), Nov Latin (1890), İdiom Neutral (1902) və s.

IV. 4. Esperanto

Esperanto digər aposteriorik dillər kimi Avropada roman – german və slavyan dillərinin materiallarına əsasən düzəlib. Bu onun həm fonetik, morfoloji, leksik, sintaktik, semantik tərəfinə, etimologiyasına, həm də yazısına aiddir. Həm təbii, həm də süni dillərdə fonetik və qrafik təsəvvürlər arasında assosiativ əlaqələr vardır, yəni qrafik

təsəvvürlər akustik və artikulyator, habelə perseptiv korrelyatlara söykənir. Hər ikisində söz mərkəzi yer tutur. Məs., esperanto dilində /-o/ ayrılıqda ismi, /-os/ isə gələcək zamanı bildirir. /-i/ şəkilçisi qeyri-müəyyən xəbəri bildirirsə, /mi/(mm/, ci (sm), li (o), ŝi (o (qadın), ĝi (o (orta cins), ni (biz), vi (siz) sözlərində sonda gələn /i/ şəxs əvəzliliklərini bildirir. /-is/-də /i/ saiti /s/ ilə birlikdə keçmiş zamanı bildirir.

Təbii dillərdə olduğu kimi esperantoda da tək və cəm vardır. Ancaq esperanto düzülüşün aydınlığı və düzgünlüyü baxımından təbii dillərdən üstündür.

Esperantonu ilk dəfə polyak həkimi L. Lüdvik Zamenhof (1859-1917) rus dilində 1887-ci ildə yazdığı kitabda dünyaya elan etdi⁹.

Kitab «Doktor Esperanto» adı altında çap olunub, bu da «ümid edən doktor» deməkdir.

Əslində isə L.Zamenhof hələ gənc yaşlarında beynəlxalq dil haqqında düşünürdü. Əmisi Jozefin niyə qeyri-yəhudi ad götürməsi məktubuna cavab olaraq yazırdı ki, o Lüdvik adını seçib, çünki Komeniusun əsərində bu ada rast gəlib (31. III. 1876-cı il məktubu, Lamberti, 1990, s. 49).

L.Zamenhofun mənşəyi və şəxsiyyəti onun nəslinin yayılmasına təkan verdi. O zaman çar hakimiyyətinin Polşa krallığına aid olan Litvada, Bialstokda yəhudi ailəsində doğulan xalqların və dillərin çulğalaşdığı yerdə doğulması, orada millətçi çıxışların və antisemitik dalğaların daimi təsirinə məruz qalırdı. Yəhudi olduqları üçün çar rejimi tərəfindən təqiblərə və represiyalara məruz qalması onda universal dil ideyasını doğurdu ki, bu yolla o, xalqları ayrı-seçkilik azarından xilas etmək istəyirdi¹⁰. O öz əqidə dostları ilə həmrəy idi və ümid edirdi ki, yəhudilər Fələstin torpaqlarına qayıdacaq. Ancaq onun layzistik inamı hər hansı bir nasionalist sionizmlə bir yerə sığmırdı. Ona görə də diasporanı ana torpağa qayıtmaqla

onun dilini təqdim etmək əvəzinə, dünyanın bütün yəhudilərini bir dil vasitəsilə birləşdirəcəyinə inanırdı¹¹. Esperanto müxtəlif ölkələrdə yayılır, xüsusilə slavyan məkanında, sonra Avropada dilçilər və filosoflar beynəlxalq miqyasda konqresslər təşkil edirlər. Bu zaman L.Zamenhof anonim məqalə ilə çıxış edir və bu məqalədə universal qardaşlıq ideyası ilə dolu homoranismo təlimini təbliğ edir. Esperantoçular isə yeni dil uğrunda mübarizəni hər hansı bir ideologiyadan asılı olmayaraq müxtəlif dini, siyasi və fəlsəfi təsəvvürləri birləşdirən dünya dili haqqında düşündülər. Hətta L. Zamenhofun yəhudiliyini heç yada salmırdılar ki, ümumi yəhudi təsirindən azad olsunlar.

Esperanto hərəkatı mütləq neytrallığa inanırdı, filantropik impulsla dolu dini münasibət təşkilatların esperanto hərəkatına daxil olmaqda həlledici rol oynadı, yəni eyni idealda iştirak edənləri samideani adlanlırdılar. Bu da L.N.Tolstoy kimi pasifist hərəkatçıların təhlükəli inqilabi ideologiyaya yanaşmasına imkan verirdi. Nəticədə esperantistlər müxtəlif ölkələrdə nasistlər tərəfindən təqib oluldular. Bu da ideyanı daha möhkəm edirdi. Bu çabalar XVII əsrə qədər olan mükəmməl dil çalışmalarını səciyyələndirirdi.

Esperanto tərəfdarları çox oldu. Dilçi İ.A.Boduen de Kurtene, O.Yespersendən (1860-1943) tutmuş təbiətşünas Ç.Peano və filosof B.Rasselə qədər adamlar ona tərəfdar oldular. K.Karnap öz tərcümeyi-halında həmrəylik doğuran ümumi dil hisslərindən ürək dolusu danışır və bu dilin ifadə imkanlarının böyüklüyünü və struktur sadəliyini xüsusi qeyd edirdi. Hətta A. Meye (1866-1936) deyirdi ki, esperantonun fəaliyyəti göstərir ki, bununla hər bir nəzəri diskussiya mənasızdır.¹²

Esperantonun uğurlarından bu gün danışan odur ki, dünyanın müxtəlif şəhərlərində Universala Esperanto Asocio mövcuddur. Bu dildə hazırda 100 periodika çıxır, bütün ədəbiyyatların əsasları esperantoya tərcümə olu-

nub, İncildən tutmuş Andersenin nağıllarına qədər, hətta bu dildə orijinal əsərlər də yazılıb. Volapükdə olduğu kimi, esperantoda da ilk əsərlərdə leksikon və qrammatikaya dair müxtəlif islahatlar oldu. 1907-ci ildə Beynəlxalq dil seçimi komitəsinin birinci katibi Kutura etdiklərini L.Zamenhof satqınlıq adlandırır. Esperanto ən yaxşı dil hesab edildi ki, ancaq islah formasında sonralar İdo adlandırılmalı oldu (L.de Beaufrontolan gəldi, baxmayaraq ki, Fransada o, ən böyük esperantist idi). Ancaq esperantistlərin çoxu bundan imtina etdi və L.Zamenhof prinsipinə sadıq qaldı, onlar çalışırdılar vaxtaşırı leksik zənginliklər və düzəlişlər etsinlər və L. Zamenhofun 1905-ci ildə yazdığı, «Fundamento de Esperanto» kitabında söylədiyi dilin «sabit nüvəsi» prinsipinə sadıq qalmışlar.

«Esperanto»nun əlifbasında 28 hərf var. Burada hər fonemə bir işarə prinsipi götürülüb. Sözdə ancaq sondan əvvəlki heca vurğulanır. Artiklin bir forması var /-la/, xüsusi adlardan qabaq artıqlı olur. Qeyri-müəyyən artıqlı yoxdur¹³.

Artıq gənclik illərində L.Zamenhof qeyd edirdi ki, söz ehtiyatı bir çox Avropa dillərində olduğu kimi həm qadın cinsində, həm də sözdüzəltmədə şəkilçi məntiqinə uyğun olmuşdur. /Buch/ Bücherei (kitab(kitabxana)), /pharmakon/ pharmakeia, rex /regina, gallo/ gallino, heroe/ heroine, zar/ zarin); ancaq qarşılaşmalar prefiksle düzəlir: /heureux/ malheureux, termo/ malfermo, rus dilində rostom /mali-rostom (hündür / alçaq). 1876-cı il 24 sentyabr tarixli məktubunda L.Zamenhof ümumi kökə malik sözləri müxtəlif dillərin lüğətlərindən necə seçdiyini təsvir edir və bununla da onu bir çox dillərdə danışanlar üçün anlaşılıq etmək istədiyini yazır: lingwe, lingua, langue, lengua, language; rosa, rose, roza və s.¹⁴

Sonralar o, imkan daxilində mənə prinsipini seçir və german və slavyan dillərindən istifadə etməklə roman dillərinə üstünlük verir. Beləliklə, sözlərə nəzər saldıqda

məlum olur: a) çoxu öz sözlərinin eyni oxşarı olduğu üçün tez tanınır; e) artıq ona nə yollasa tanış olan yad dilin sözləri; b) bəziləri ilk baxışdan çətin, lakin bir dəfə mənasını öyrənəndən sonra tez tanınan və yadda saxlanıla bilən sözlər; c) tam yeni olan sözlər: məs., abela (arı), agud (yanında), akto (akt), alumeto (kibrid), birdo (quş), cigaredo (siqaret), domo (ev), fali (düşmək), frosto (şaxta), fumo (tüstü), hundo (it), kato (pişik), krayono (qələm), kvar (dörd). Mürəkkəb isimləri apriorik dillərin kriteriyaları əsasında düzəldir.

Məs., «yazı stolu»-nu o /skribotablo/ adlandırır, əvvəl yazmaq, sonra isə «stol» anlayışını formalaşdırıb.

Neytral formada /-o/, qadın cinsi isə /-in/ şəkilçisi artırmaqla düzəlir. Amma burada cinsdən yox, isimdən söhbət getdiyi nəzərə çəpdirilir. Məs., Vater/Mutter (ata/ana) = patr – o /patri –in –o, König/Königin =(şah/şahına) – reqo/req–in–o), Mänchen/Weibchen (kişicik/qadıncıq) = viro/vir–in–o. Cəm isə təkin sonuna /-j/ artırmaqla düzəlir: «die Väter/die Mütter» (atalar/analar) = la patroj/la patrinoj və s.

Təbii dillərdə, məs., alman dilində Vater, Mutter/Schwiegervater/Eltern (ata, ana, qayınata, valideynlər) sözləri esperantoda belə olacaq patro, patrino, bopatro, gepatroj.

Esperantoda bütün peşə və fəaliyyət bildirən sözlər /-isto/ şəkilçisi ilə düzəlir. Məs., /dektisto/ (diş həkimi) və s.

Sifətlərin də düzəlməsi çox asandır. Kökə /-a/ əlavə edilir. Məs., patr-a- «atalı» və isimlə kəmiyyətdə uzlaşır. Bonaj patroj – yaxşı atalar.

Felin altı forması müxtəlif şəkilçilərlə düzəlir. Məs.: məsdər (vid-i), indiki zaman (vid-as), keçmiş zaman (vid-is), gələcək zaman (vid-os), şərt forması (vid-us), əmr forması (vid-u!).

Təbii dillər qənaətçilik, esperanto isə optimizasiya prinsiplərinə əməl edir. Təsirlik hal ismə (-n) şəkilçisi artırmaqla düzəlir. Təsirlik halı cümlədə sintaktik düzümü sahmana salır. Məs., /La birdo flugas en la gardeno// (Quş bağda uçu) və /La birdo flugas en la gardenon// (Quş bağa uçu).

IV. 5. Esperantonun müsbət və mənfi tərəfləri

Müsbət cəhətlər bunlardır:

1. Esperantoda yazı ilə tələffüz arasında tam uyğunluq var. Bu dildə təbii dillərdəki kimi tarix və təsadüflərlə şərtlənən orfoqrafik çətinliklər yoxdur;

2. Omonimlərdən doğan anlaşılmazlıq bu dildə yoxdur. Yəni eyni səslənib müxtəlif mənalı sözlər yoxdur. Söz oyunu burada demək olar ki, mümkün deyildir. Bu da sadə dil daşıyıcılarının xeyrinədir;

3. Təbii dillərdə söz və kökün qeyri-rasional dəyişikliyə uğraması bu dildə yoxdur. Məs., rus dilindəki *sestrá, sestrí, sestré, s'óstri, sest'or* və s. kimi dəyişmələr yoxdur. Halbuki istənilən təbii dildə bunlara bu və ya digər şəkildə rast gəlmək olur. Esperanto bütün alternativləri istisna edir, söz və morfevləri vahid fonetik şəkildə təqdim edir. Məs., /bon/ hər yerdə «xeyir» və «xeyirxahlıq» mənasında dəyişməz qalır. Eynilə /patr/ (valideyin), /vol/ (istəmək), /far/ (etmək), /vund/ (yara), /flor/ (gül, açmaq) və s.¹⁵

Esperantoda hər bir kök, şəkilçi eyni formada və mənada eyni yerdə gəlir. Məs., /-ar/ topluluq mənasını verir. Müq. et: /hom-o/ (adam), /hom-ar-o/ (insanlık, adamların toplusu). Ayrılıqda /-ar/ (isə), /ar-o/ (yığıncaq), /ar-o-j/ (yığıncaqlar), /ar-i/ (yığışmaq, toplanmaq) və s.

4. Esperantoda hər morfoloji vahidin öz yerində olması onun öyrənilməsini asanlaşdırır;

5. Təbii dillərdən fərqli olaraq burada qalıq, ənənə və tarixi dəyişiklik yoxdur, onda istisnalar yoxdur. Hər dil formasının kateqoriyası bir tipdə çıxış edir; bir hallanma, bir təsrif, bir müqayisə və s. Təbii dillərdə isə bunların çoxsaylı tipləri vardır. Bu dildə radikalizm bir növ özünü hər addımda göstərir. Ancaq bu əlamət həm də başqa süni dillərdə vardır;

6. Sintaksis sahəsindəki üstünlük ilk andaca özünü göstərir, isim necədir, fəl necədir və s. İsim /-o/, sifət /-a/, zərf isə /-e/-yə malikdir¹⁶ və s.

Bəs esperantoya iradlar nədən ibarətdir? Deyirlər onda vurğu yeknəsəkliyi var (o, həmişə sözün axırdan əvvəlki hecası üzərinə düşür). İ.A.Boduen de Kurtene bununla razılaşmayaraq yazırdı ki, süni dillərdə tələffüz çalarlıqları morfoloji və semasioloji məqsədlər üçün istifadə olunmur. Hərəkəti vurğunun (rus, serb, sloven, alman dillərindəki kimi) olması süni dillərin əsas qayəsinə zidd olardı.¹⁷

Süni dillərdə vurğu sözün tanınmasına və cümlədə bir sözün başqa sözlərdən fərqlənməsinə xidmət edir. Deməli, mahiyyət etibarlı ilə vurğu burada da hərəkəti olduğu dillərdəki kimi, həm də sabit olduğu (polyak dilində axırdan əvvəldə, çex dilində ancaq əvvəldə, fransız və türk dillərində həmişə axırda) dillərdəki kimi tanıma və sərhədləmə rolunu oynayır. Vurğunun sözün sondan əvvəlki heca üzərinə düşməsinə isə İ.A.Boduen de Kurtene L. Zamenhofun polyak mənşəli olması ilə izah edir.¹⁸ O, həmçinin «c», «z», «k», «j» qrafemlərinin işlədilməsini məhz bu amillə bağlayır. Məs., polyak dilindəki Mośé esperantoda Mošto kimi verilir.

Onu qarışıq, vahid prinsiplə tərtib olunmamaqda da qınayırlar.

Dünyada qarışıq olmayan təbii dil varmı? Hər bir dil fərdi olduğu kimi, həm də qarışıqdır. Deməli, süni dilin qarışıq olması şübhə doğurmamalıdır. Beləliklə, süni dildə

beynəlxalqlıq, aposterioriklik, qarışıqlıq bütün dillərə xas olan ümumi elementlərin olması vacibdir.

Esperantodan mənə və semasiologiya sadə köklərin və elementlərin fonetik tərkibinə uyğun tərtib edilib, hətta beynəlmiləl sözlərdə də. Məs., /teatr/, /tele-qraf/, /objekt/, /person/ və s. Bu dilin morfoloji tərəfi də aposteriorik tərtib olunub, ancaq fonetik tərəfi əsasən *a priori*-dir. Onun üstünlüyü də məhz bundadır. Məhz buna görə dilləri yamsılamaq və ya qədim dillərin yamsılanması səhv olardı.

Bəzən bu dildə frazeologizmin verilməsində çətinliklərin olmasından danışirlar. Əlbət ki, frazeologizmlər hər bir təbii dilin şirəsi və canıdır. Ancaq beynəlxalq süni dil zənginliyilə deyil, köməkçi olması ilə səciyyəyənlir. Beynəlxalq dil müəyyən mənada hər bir təbii dil kimi fiksiyadır.

Deyirlər ki, guya esperanto dil deyil, jarqondur. İstəsək canlı dilləri də belə adlandıra bilərik. Baxır məsələyə hansı bucaqdan yanaşırıq. Bu da simpatiya və anti-patıyadan asılıdır. İrad o ola bilər ki, o, hind-Avropa dillərinə söykənir. Guya vaxt ötdükcə, ikihecalı /kiam/ birhecalı /cam/-a çevriləcək. Belə şeylər təbii dillərdə də olur. Ancaq süni dil həmişə nəzarətdədir, şüurlu yaranıb, şüurlu ötürülür, şüurlu işlənir. Eyni proseslər qədim təbii dillərdə də baş verir. Süni dil heç vaxt təbii dil kimi parçalanmaz, onu xalqlar bütövlükdə öyrənmir, yalnız onun qabaqcıl nümayəndələri öyrənir və işlədirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. И.А. Бодуэн де Куртенэ. Вспомогательный язык. «Избранные труды по общему языкознанию». II, М., 1963, s.144-160. Bu məqalə ilk dəfə 1907-ci ildə polyak dilində, sonra isə 1908-ci ildə çap olunub.
2. U.Eco. Die Suche nach der vollkommenen Sprache. München, 2002.
3. L.Couturat et L.Leau. Histoire de la langue universelle par L. Couturat et L.Leau. Paris, 1903; yenə onlar: Les nouvelles langues internationales, suite à l'Histoire de la langue universelle par L.Couturat et L.Leau. Paris, 1907.
4. Delegation pour l'adoption d'une langue auxiliaire international. Bu da o zaman beynəlxalq süni dil problemi müsbət həll edə biləcək bir qurumun fəaliyyətinə inamdan irəli gəlirdi.
5. И.А. Бодуэн де Куртенэ. Göstərilən əsəri, s. 153; U.Eco. Yenə orada, s. 323.
6. И.А. Бодуэн де Куртенэ. Yenə orada, s. 146.
7. Yenə orada, s. 154.
8. Yenə orada, s. 155.
9. L.Ludvik Zamenhof. Международный язык. Предисловие и полный учебник (для русских)». Варшава, Кельтер, 1887.
10. U.Eco. Göstərilən əsəri, s. 329
11. Yenə orada.
12. U.Eco. Yenə orada, s. 330.
13. U.Eco. Yenə orada.
14. Yenə orada. s. 332.
15. И.А.Бодуэн де Куртенэ. Göstərilən əsəri, s. 156.
16. Yenə orada.
17. Yenə orada, s. 158.
18. Yenə orada.

Çalışmalar

1. Süni dil ideyası nə zaman meydana gəlib?
2. Ən əsas süni dillər hansılardır?
3. Süni dillərin yaranması problemləri hansılardır?
4. Süni dillərin hansı növlərini tanıyırsınız?
5. Hansı dilləri qarışıq dillər adlandırırlar?
6. Aprioristik prinsiplə yaranan dil necə olur?
7. Aposteriorik prinsiplə yaranan dillərin xüsusiyyətləri hansılardır?
8. Esperanto necə və kim tərəfindən yaranıb?
9. Esperantonun yaranması şərtləri hansılardır?
10. Esperantonun əsas cəhətləri hansılardır?
11. Esperantonun müsbət və mənfi cəhətləri barədə nə deyə bilərsiniz?

V FƏSİL

DİL XƏZİNƏSİNİN AÇARI HƏLƏ TAPILMAYIB

Biz yuxarıda dünya dillərinin mənzərəsini və planetimizdə yayılma dərəcəsinə açıb göstərdik. Məlumdur ki, dillər müxtəlif olsa da, onların hamısına sistemlilik xasdır.

Dilin ünsiyyət vasitəsi olması onun sistemliliyindən irəli gəlir. J. Piaje (1896-1980) demişkən, struktura xas olan üç əlamətin üçü də dildə özünü göstərir: 1) bütövlük, 2) transformasiya və 3) özünidarə.¹

Adətən strukturalizmi F. de Sössürün adı ilə bağlayırlar. Ancaq bir dilin struktur və sistem olması ilə bağlı fikirlərə A. Boduen de Kurtenedə də rast gəlirik. Elə dioxotomik nəzəriyyənin də banisi kimi biz İ.A. Boduen de Kurtenedəni göstərməliyik².

Digər tərəfdən E. Koseriu (1921-2002) yazır ki, F. de Sössürə qədər işarələnən (sinifie) və işarələyən (sinifian) dil və danışiq, diaxroniya və sinxroniya qarşılaşmalarına çox-çox əvvəllər də dilçilikdə rast gəlmək olar.³ Aristotel-dən (384-322) üzə bəri çoxları dilin sistem və struktur olması barədə söhbət açıblar. Lakin bunlar heç də F. de Sössürün xidmətlərinin üstündən xətt çəkmir.

F. de Sössür dili işarələr sistemi kimi götürürdü. Bundan öncə isə o dil (langue) və danışiq (parole) qarşılaşmalarını fərqləndirir, birincini daimi, sistem və struktur kimi, ikincini isə ötəri, yalnız fərdin danışığında reallaşan bir aspekt kimi götürürdü. O, dilin sistemliliyini onun bütün hissə və səviyyələrinin bir-birilə bağlılığında, bir-birilə hierarxik münasibətdə olmasında görür, danışığı isə bu sistemin müəyyən fərdlər tərəfindən konkret bir məqamda işlənməsi hesab edirdi⁴. Məs., Azərbaycan dilində danı-

şan hər bir kəs onun qaydalarını yaxşı bilir və hər zaman danışmağa başlayanda o, sistemin əlaqəli ünsürlərini öz dilinə gətirir və fikirlərini izah edir. O /Saçlarım sürətlə ağarır// deyəndə özünün qocalıq həddinə çatmasına işarə edir və ona müvafiq reaksiya verir. Bu şəxs /Saçlarım sürətlə ağarır// əvəzinə /Gözlərim işığı görmür//, /Ayaqlarım yer tutmur// və s. kimi cümlələr işlədə bilər. Hər dəfə də o, mənsubiyyət bildiren /(ı)m/ şəkilçisini sözlərə əlavə edəcək. Həmin ifadələr indiki zamanda deyilsə də, onlarda bir davamlılıq vardır. Deməli, J.Piagenin fikri burada öz təsdiqini tapır; dil sistemində sözdəyişdirici səviyyə onun bir hissəsini təşkil edir, onun hər bir ünsürü bu ifadələrdə və bununla da danışmada öz tətbiqini tapır, cümlələr bir leksik tərkibdən o birinə çevrilir, dil özü-özünü tam mənada idarə edir.

F. de Sössürün adı ilə çıxan kitabda belə yazılır: «Hər bir fərdin və cəmiyyətin həyatında elə bir şey yoxdur ki, öz əhəmiyyətinə və vacibliyinə görə dilə bərabər tutulsun. Ona görə də dillə məşğul olmaq ayrı-ayrı mütəxəssislərin işidir demək düzgün deyildir: əslində bütün dünya onunla bu və ya digər şəkildə məşğul olur⁵».

Bütün dünyanın dillə məşğul olmasına baxmayaraq heç bir elm sahəsində buradakı qədər absurd təsəvvürlər, mühakimələr, özbaşınalıqlar yoxdur. Ona görə də F. de Sössür «Dil nədir?» və «Dilçilik necə olmalıdır?» suallarını gündəmə gətirib, onlara cavab vermək istəyir.

F. de Sössürün bu şah əsəri yuxarıdakı sualların hər ikisinə dolğun cavab verir, ona görə də təsadüfi deyil ki, bu əsəri müasir dilçiliyin məhək daşı hesab edirlər. N.Kopernik (1473-1543) yerin fırlanması, Ç.Darvin (1809-1888) təkamül nəzəriyyəsini, A.Eynşteyn (1879-1955) nisbilik nəzəriyyəsini işləyib hazırladığı kimi, F. de Sössür də dil haqqında yeni paradıqm kəşf edir. Bu paradıqmin

nədən ibarət olduğunu biz burada açıb göstərməyə çalışacağıq. Ancaq F. de Sössürün yetişdiyi dövr gənc qrammatiklərin çiçəkləndiyi vaxt idi. O zaman dilçilikdə hökm sürən ideologiya pozitivizm, atomizm, revolusionalizm, substansionalizm və naturalizmlə səciyyələnirdi.⁶

Gənc qrammatiklər belə hesab edirdilər ki, dillər bir ulu dildən yaranıb. Məs., belə götürülürdü ki, «ana» sözü ispanca «madre», fransızca «mère», ingiliscə «mother», daç dilində «meoder», almanca «Mutter», latınca «mâter», sanskrit dilində «mâtar», yunan dilində «matér», qədim slavyan dilində «mâti» kimi adlanırsa, deməli, buradan hind-Avropa forması «mâtér» olar. Belə fonetik qanunauyğunluqlar tapmaqla onlar başqa dil qruplarında da eyni analogiyaları bərpa edirdilər.

Gənc qrammatiklər göstərirdilər ki, german dilində uzun hind-Avropa /ā/ saiti uzun /ō/-ya keçib, kar, kipləşən-partlayışlı /t/ samiti /θ/-ya keçib. E. ə. I əsrin 2-ci yarısında baş verən bu birinci və ya german fonem dəyişmələri sanskrit dilində /bhrātar/ sözünün qot dilində /broðar/ (ingilis dilində cingiltili /θ/ kimi /brother/ sözündə qalıb) sözündə /θ/ samitinə keçməsinə izah edirdi.

/t>/θ/>/ð/ əvəzlənmələrini isə K.Verner (1846-1896) 1875-ci ildə (bu qanun onun adı ilə dil tarixinə düşüb) belə izah edirdi: hind-Avropa dilində söz vurğusu kar /t/-dan əvvələ yox, sonraya düşərdisə, onda cingiltili /ð/ samiti yaranırdı. Müq. et: /matér/>/móðer/. Bunun da əsası vardı, çünki german dillərində vurğu sözün kökündəki saitin üzərinə keçirdi.

Bundan xeyli sonra, eramızın 7-ci və 8-ci əsrlərində qədim alman dili german dilindən 2-ci və ya alman fonem əvəzlənməsilə ayırılmağa başladı. Məs., /ō/→/uo/:

/bl̥ōð/→/bluot/ (qan)

/ø/→/t/: /moðer/→/muoter/.

Orta alman dövründə (1050-1350) unifikasiya nəticəsində diftonqların monoftonqlara (məs., /bluot/→/blu:t/, /muoter/→/Mutter/) və uzun monoftonqların diftonqlara keçməsilə /hūs/→/Haus/, /mīn/→/main/ tamamlandı və s.⁷

Qeyd edək ki, dilin morfoloji qatı siqnansla siqnatum arasındakı eyni dərəcəli əlaqələri göstərən alternant əvəzlənmələrilə zəngindir. Müxtəlif hind-Avropa dillərində adi, müqayisə və üstünlük dərəcələri samitlərin sayının tədricən artması ilə səciyyələnir. Məs., alm.d. /hoch-höher-höchst/, /alt-älter-ält(est)(e)/; ing.d. /high-high+er-high+est/.

Dillərdə cəm təkdən bir əlavə morfemlə fərqlənir, ancaq bunun əksi hələ müşahidə olunmayıb. Yəni tək – cəm qarşılaşmasında cəm siqnansının formaca uzanması müşahidə olunur. Məs., fransız və polyak dillərində müvafiq olaraq «qurtarmaq» və «bilmək» fellərinin cəm forması daha uzun olur. Müq. et:

fr.d.	polyak.d.
Je finis – nous finissons	znam (bilirəm) - znamg
Tu finis – vous finissez	nasz - znancie
Il (elle) fini – ils (elles) – finissent	zna - znaja

Rus dilində ismin cəmdə hallanması daha uzun formaya malikdir.

Efiopiyada semit dili olan tigre dənə /nəhəb/ «arılar» deməkdir. Əslində bu cəm forması deyil, kollektivlik bildirir. Sinqularativ şəkilçi artırmaqla düzəlir: /nəhbät/ (arı), iki arı /kəl'ə nəhbät/ və üç arı /säläs nəhbät/ kimi işlənir⁸.

Tarixi-müqayisəli dilçilik bu cür hadisələri şərh etməkdə aciz idi. Yalnız sistem dilçiliyi hər dilin iç əlaqələrini bu dilin əsasında öyrənməyi elan etdi. Bundan sonra isə bir dilin materialı əsasında hazırlanmış nəzəri modellər avtomatik olaraq digər dillərə tətbiq edildi. Ancaq hər bir dilin özəllikləri nəzərə alınmalıdır. Yəni ingilis dilinin tək-cəm qarşılaşması və ya sifət dərəcələrinin düzəlməsi bu dildən çıxış edərək izah oluna bilər.

F. de Sössür elan edirdi ki, dildə qarşılaşmalardan savayı heç nə yoxdur. Sonralar F. de Sössürün bu ideyasını tənqid edənlər haqlı olaraq yazırdılar ki, qarşılaşma yalnız paradigmatik yox, həm də sintaqmatik aspektdə aparılmalıdır. Yəni əgər rus dilində «palto» sözü hal paradigminə girmirsə, onun bu və ya digər halda olması sintaqmatik səviyyədə yoxlanıla bilər. Müq. et:

paradigmatik		sintaqmatik
Им. п. пальто	;	тепл <u>о</u> е пальто
Род. п. пальто	;	тепл <u>о</u> г <u>о</u> пальто
Дат. п. пальто	;	тепл <u>о</u> м <u>у</u> пальто
Вин. п. пальто	;	тепл <u>о</u> е пальто
Тв. п. пальто	;	тепл <u>ы</u> м пальто
Пред. п. пальто	;	о тепл <u>о</u> м пальто

Deməli, sintaqmatik səviyyədə birləşməyə girən digər söz qarşılaşma funksiyasını yerinə yetirir.

Dil sisteminə yiyələnmə uşaq yaşlarından başlanır. Uşaq ilk vaxtlar söz-cümlə konstruksiyasından istifadə edir: **çay, şokolad, baba, nənə, mama**. Bu sözlərin hər biri bir fikrin ayrılıqda daşıyıcısıdır. Sonra gəlir iki – söz – cümlə: **baba, maşın, nənə çay, mama – tele tabies**; Fidan, appalara (yeni Fidan, gəzməyə gedək) və s. Bunlar 2 yaşın tamamına işlənən holifrastik və iki – söz cümlələrdir. Göründüyü kimi, bu yaş dövründə nə uzlaşmaya, nə tək-cəm qarşılaşmasına, nə də normal cümlə konst-

ruksiyasına əməl edilir. Bu yaş dövründə ancaq təknüvəli cümlələrə rast gəlmək olur: /**Olmaz**/, /**Cızdır**/, /**hə**ʔ/, /**hə**↓/, əmr cümlələri: /gedək'/, /minək'/, oxuyaq'/, /oynayaq'/, /gəl/, /oxu/, /aç/ və s. Bu zaman intonasiya sisteminin ayrı-ayrı vahidləri tonun hərəkəti şəklində öz reallığını tapır. Sual və inkar cümlələrinin modelləri də artıq söz-cümlə mərhələsində işlənir: ʔsuʔ, /su//, ʔsuʔ, /Su olmaz/⁹ və s.

Uşaq dilin qrammatikasına təcricən, özü də bütün ünsiyyət prosesində aktivlik göstərməklə yiyələnir. 2 yaşlı uşağa atası sual verəndə ʔWhere are you going (Sən hara gedirsən?) o asanlıqla /ora/ cavabını verir. Uşaq dilinin öyrənilməsi irəliləyişə nail olsa da, hələ də ümumiləşdirici, həm də müxtəlif dillərin materiallarına əsaslanan müşahidələr əsasında tədqiqatların olmaması ucbatından yekun nəzəriyyə formalaşdırmaq çətindir. Ötən əsrin yetmişinci illərində uşaq dilinin öyrənilməsinə maraq artmışdı. Psixoloqlar da məsələyə ciddi maraq göstərirdilər. Ancaq N. Xomskinin kompetensiyasını birbaşa müşahidə etmək heç kəsə müyəssər olmadı, yalnız performansı öyrənməklə insan davranışını tədqiq edib kompetensi-yaya dair müəyyən fikirlər söyləmək mümkün olmuşdur. Beləliklə, yeni yaranan psixolinqvistika insanın dillə davranışına önəm verməklə aşağıdakı məsələləri elmin gündəliyinə gətirməyə nail oldu.

- Dili necə öyrənmək olar? Uşaqlar sözlə mənanı necə bir-birinə bağlaya bilirlər? Uşaqlar eyni vaxtda iki dili necə öyrənirlər? Bu ziyan deyil ki? Birdilli (monolinqv) və ya çoxdilli uşaqlar (polilinqv) ağıllı olurlarmı?

- Başqalarının ifadələrini biz necə qəbul edirik? Mürəkkəb, çoxmənalı, bəzən isə yarımçıq ifadələri biz necə başa düşürük?

- Fikirlərimiz sözlərə necə çevrilir? Bütün dil fəaliyyətimizi necə idarə edə bilirik? Ünsiyyətdə relevantla qeyri-relevant əlamətlər necə fərqləndirilir?

Sualların sayını artırmaq da olar. Ancaq son 50 illin tədqiqatları bu suallara cavab verməyə çalışır və indi də çalışmaqdadır.

Dillərin öyrənilməsi və tədqiqi üçün ilk növbədə biz strategiya anlayışından istifadə edirik. Biz dil bilgimiz əsasında Azərbaycan dilində mübtədanın xəbərlə uzlaşmasını əhatə edən qaydalarla xəbərin mübtədadan asılılığını düzəldə bilirik:

/Araz oxuyur/→/O oxuyur/

/Araz, Əhməd, Həmid oxuyurlar/ → /Onlar oxuyurlar//

Azərbaycan dilində xəbərin məchul və ya məlum növdə işlənməsini morfoloji səviyyədə, alman və ingilis dillərində sintaktik səviyyədə öyrətmək olar:

/Uşaqlar məktəbə yazırlar// (yazılırlar)

alm.d. /Die Kinder werden in die Schule gehen// (geschickt) (Uşaqlar məktəbə gələcəklər / göndəriləcəklər)

ing.d. /The children shall go into school// (will be sent into school) və s.

İndi kompüter vasitəsilə müxtəlif modellər düşünüb tapmaq mümkündür. Beyinin müxtəlif modullarını nəzərə almaqla dil və dünya haqqında bilgiləri modelləşdirmək mümkündür. Məsələn, biz dilin qavranılması mərhələlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirə bilirik:

- dili müəyyən etmək (bu rus, alman, ingilis, Azərbaycan və s. dillərindən hansıdır?);

- sözü tanımaq (isimdir (tək, cəm), feldir (şekli, növü və s.));

- cümləni tanımaq (nəqli, sual, şərt və s.);

- dünya hadisələrini qiymətləndirmək (sülh danışıqları, müharibə vəziyyəti);

Bu modelləşmə dinləyənə yönələn cəhdlərdir, ancaq danışanı əsas götürən modelləşmədə bunlar nəzərə alınmalıdır;

- qrammatik kodlaşdırma (məqsədi, niyyəti dildə düzgün formalaşdırmaq, müvafiq sintaktik konstruksiyanı seçmək);

- fonoloji kodlaşdırma (fonem düzümü, fonotaktik qaydanı, ritmik-melodik və intonasiya konturunu reallaşdırmaq);

- artikulyator vərdişləri idarə etmək (normaya əməl edərək danışıq aktına nəzarət və s.);

Mətn səviyyəsində faktiki olaraq koheziya (mətnin formal quruluşu) və koqerensiya (mətnin semantik strukturu) qarşılıqlı şəkildə götürülməli, presuppozisiya və anafora nəzərə alınmalıdır.

Koqnitiv proseslərə nəzarət edən ikinci mühüm anlayış monitordur. Məs., /Gənclik illərində baş qaldıran sevgi hisslərini sonralar heç vaxt unutmaq olmur// cümləsində dörd komponent, sintaqm var: 1) /Gənclik illərində baş qaldıran sevgi hisslərini/; 2) /sonralar/; 3) /heç vaxt/; 4) /unutmaq olmur//. Artıq /sonralar/ sözündən məlum olur ki, qarşıda müəyyən fikir bildirən ifadə var. Eləcə də sonrakı komponentlərdə bunu aydın hiss etmək olmur.

Psixolinqvistik tədqiqatlar göstərir ki, müxtəlif modullar muxtar şəkildə deyil, qarşılıqlı əlaqə, interaktiv bağlılıq zəminində mövcuddur, çünki tərəflər (danışan və dinləyən) mülahizə və fikir yürüdür, rəqabət yarada biləcək nəticələri nizamlayaraq situasiyaya uyğun model seçirlər.

Bu zaman konsepsiyalar (yaddaşa verilmiş, koqnitiv təmsil olunan dünya haqqında bilik), söz və söz forma-

ları fərqləndirilir. Sözlər də konsepsiyalar kimi dəyərləndirilir.

/Telefon/ işarəsindən istifadə etməklə biz bunu aşağıdakı kimi açıqlaya bilərik.

«Telefon» konsepsiyası abstrakt qiymətləndirmə – bahadır, əla əlaqə vasitəsidir, tez əlaqə yaratmaq olur və s.;

sensor qiymətləndirmə – eşitmə vasitələri ilə həmsöhbətin haqqında məlumat verir, alınan xəbərlə bağlı təsəvvür yaradır və s.;

motor qiymətləndirmə – danışmağa başlamaq üçün «qəbul» nöqtəsini basmaq, aparatı açmaq, qulağa yaxınlaşdırmaq lazımdır və s.;

emotiv qiymətləndirmə – yeni, müasir telefonlar insana ruh verir, insan bu əlaqə vasitəsindən həzz alır və s.

«Telefon» sözü daha sonra aşağıdakı qiymətləndirmə formaları ilə bağlı şərh oluna bilər:

abstrakt qiymətləndirmə – alınma sözdür, yunanca «tele» (məsafə) və «fon» (səs) sözlərindən yaranmışdır, XX əsrdə yayılmağa başlayıb;

sensor qiymətləndirmə - qulaqda səsin eşidilməsi, resepsion;

motor qiymətləndirmə - «telefon» sözünün yaratdığı akustik səs;

reklamda: «Nokia yeni xəyallar dünyasında öz melodiyası ilə».

emotiv qiymətləndirmə – insan cəmiyyətinin nail olduğu zirvəlik, naqillə bağlı telefondan fərqli olaraq məsafədən danışmaq və s.

Həm telefon sözü, həm də onun ayrılıqda qiymətləndirilməsi fəallığı artırıb azalda bilər. Bu model leksik və konseptual birlik arasındakı əlaqəni təsvir edir. İndi belə modelləri kompüter proqramları asanlıqla hazırlaya bilər.

Kompüter proqramları eşidilən səsi və ya parçanı dil vahidi kimi tanımalı, onlar fonoloji və morfoloji cəhətdən təhlil edilməli, mənalı vahidlər kimi qəbul edilməli, müəyyən fonoloji, morfoloji, leksik və sintaktik əlamətlərə malik sözlərin siyahısı müəyyənləşdirilməli, sintaktik əlamətləri ehtiva edən sintaktik strukturları tanınmalı, bütün ifadənin mənası şərh olunmalı, səhv meydana gəldiyi təqdirdə (fonoloji, morfoloji, sintaktik, semantik) monitor köməyə gəlməli, deyilənin gerçəkliyə uyğunluğu müəyyənləşməlidir. Hazırda kompüter dili təhlil etməkdə deyil, həm də müxtəlif mətnlərin tərcüməsində dilçinin köməyinə gəlir.

Ayrı-ayrı dillərin tədqiqi bu gün son dərəcə maraqlı nəticələrə gəlməyə imkan verir. İnsan dillərində müxtəlif miqdarda ictimai vəzifə yerinə yetirən, fərqlənən və ona görə fərqləndirən vahidlər, fonemlər vardır. Müxtəlif hesablanmalara görə insan bir saniyədə 6-dan 20-ə qədər səs tələffüz edə bilər¹⁰ (yuxarıda hecaların haqqında fikir söylənilmişdi). Hələ V. fon Humboldt XIX əsrin 30-cu illərində yazırdı: dil «... intəhasız, həqiqətən sərhədsiz quruluşla, bütün düşünülə bilən mahiyyətinə əks olaraq qarşılaşır. Sonu məlum olan vasitələrdən o, sonsuz istifadə edir və buna o, fikirlərin və dildə işlənənlərin gücü ilə nail olur». Saitin uzunluğu ən azı 4 m/san olmalıdır ki, onu tanımaq mümkün olsun. Kişilərin ağızı 100-150 dəfə açılıb bağlana bilər. Qadınlarda səs tellərinin titrəmə tezliyi 200-325 hs arasındadır.

Kipləşmənin açılmasından sonra səs tellərinin titrəməsi 25 m/san-dən az olarsa (saniyənin 25 mində biri, onda biz /b/, /d/, /g/ cingiltili samitləri eşidirik. 25 m/san-dən çox olanda /p/, /t/, /k/ samitlərini eşidirik. Deməli, biz /dən/ # /tən/, /bəs/ # /pəs/ və /gəl/ # /kəl/ qarşılaşmalarından hansını eşidib dərk etməyimizi saniyələr həll edir. Səsin yaranmasını təmin edən xirtək və ondakı səs tellə-

ridir. Kişilərdə onların uzunluğu 7-22 mm, qadınlarda isə təxminən 11-16 mm-dir¹¹.

Hesablamalar göstərir ki, kişilərdə /i:/ səsi 800-2200 hs, qadınlarda 275-2770 hs arasında tanınır, /a:/ isə 700-1100 hs arasındadır. Saitlərin tanınması 0-4000 hs arasındadır. 4000-dən yuxarı ton onlar üçün əhəmiyyətsizdir. Telefon danışığında tanıma təxminən 300-3000 hs, rəqəmsal sistemdə isə 4000 hs-dir. Biz irəlidə saitlərin formant göstəricilərindən ətraflı bəhs edəcəyik. Burada isə onu qeyd edək ki, dilin kürəyinin ən yüksək nöqtədə olması ilə tələffüz edilən /i:/ və /u:/ saitlərinin birinci formantı 280-320, /a:/ və /a/-da 600-800 hs-dir. /i:/ saiti ağız boşluğunda irəlidə ən yüksək mövqedə olduğundan ikinci formant 2200-2700 hs, /u:/-da dilin arxa hissəsi yüksəkdə olsa da, ikinci formant 1100-1400 hs tezliyindədir.

Bundan başqa kişilərdə əsas ton təxminən 120 hs, qadınlarda isə 220 hs-dir. İnsan qulağı orta hesabla 16-20000 hs arasında səsi qəbul edir, qocalıqda, məs., 50 yaşında bunun yuxarı sərhədi 10.000 hs ola bilər. Normal ünsiyyətdə 0-4000 hs arasında anlaşma yaranır¹².

Açıq saitlər qapalılarından güclü, saitlər isə bir qayda olaraq samitlərdən güclü olur. Saitin tanınması üçün 2 formant yetərlidir. Əgər dildə 9 sait varsa (Azərbaycan d.) o, 17 sait (alman d.) olan dildəkindən daha çox yüklənir¹³.

Dilin öyrənilməsi bütün səviyyələrdə davam edir. Dilin dərin qatlarında ilişib qalan informasiyaları üzə çıxartmaq üçün böyük tədqiqatlara ehtiyac var. Məlumdur ki, leksik vahidlərin mənalarının açılmasında omonimliyin, sinonimliyin və çoxmənalılığın (polisemiyanın) və onların etimologiyasının öyrənilməsində dilçilik elminin uğurları yetərincədir.

Sözün mənası o zaman tam açılır ki, o, mətndən götürülür. Məs., /baş/ sözünü yalnız mətndə açmaqla: /Bu şeylərdən onun başı çıxmaz// və /onun başı çoxdan ağarıb// cümlələrində birincidə «anlamaq, qanmaq» mənası verilibsə, ikinci də söz bədən üzvü mənasında işlənmişdir. Deməli, sözə və ya ifadəyə bir neçə məna şamil edilə bilər. Sözün əsl mənasında təkmənanlılıq təbii dillərə deyil, terminlərə xasdır. Termin öz işlək dairəsindən çıxan kimi, anlaşılmaqlıq yaranır. Kimyada H₂O suyun formuludur. Biz «Su bizim həyatımız üçün son dərəcə əhəmiyyətli olan qida və təmizlik məhsuludur» cümləsində /su/ əvəzinə asanlıqla hər zaman hər yerdə H₂O işlədə bilərik. Təsəvvür edin ki, mağazaya girib desək ki, mənə qazlı H₂O verin. Satıcı ən azı təəccüblənəcək və ya əksinə, kimyəvi düsturları müvafiq adlarla əvəz etsək nə baş verə bilər. Dan ulduzu almanlarda iki cür adlanır: /Morgenstern/-/Abendstern/ və ya qədim /amerikalı/-/hindi tayfaları/ eyni obyektə bildirsələr də, sinonim kimi götürülə bilməzlər. Deməli, iki daxili (intensional) bağlılıq zahirən eyni şey olmur və əksinə. Daxili semantik əlaqələrin sinonimlər vasitəsilə şərhə bütöv semantik qarşılaşmaların bir qismini əhatə edir. Burada sintaktik əlaqəyə girən elementlərin məna strukturunun öyrənilməsi, bir cümlənin bir neçə mənaya parçalanması və əksinə son dövrlərin uğurlu axtarışları sayıla bilər. Məs., /Professorun dəvəti tələbələrin üreyincə oldu//. Üst qatda normal cümlə strukturunu təsiri bağışlayan /NP (professorun dəvəti)+VP (tələbələrin üreyincə oldu)/ bu cümləyə alt qatdan yanaşanda gizləndə qalan məna üzə çıxır:

- 1) /tələbələrin üreyincə oldu/professora gələn dəvət//
- 2) /tələbələrin üreyincə oldu /professorun dəvət etməsi//

Ənənəvi sintaksis bu məsələlərə aydınlıq gətirə bilmirdi. Yalnız N.Xomskinin törəmə qrammatikası sintaktik sinonimliyi və omonimliyi bütün kəskinliyi ilə gündəmə gətirdi və məsələnin həllini xeyli qabağa atdı. Məs., ing.d. /hand/-əl, /he has a book in his hand// - (o kitabı əlində saxlayır); /I know his hand// - (mən onun xəttini tanıyıram); /a factory hand/ (işçi, icraçı) və s. Omonimlərə misal: /spring/ (yaz), /spring/ (yay), /spring/ (mənbə, mədən) və s.⁴.

İşarənin mənası olan şəkillər və inikas olunanların xarakterindən belə aydın olur ki, onlar bilavasitə tədqiq oluna bilməzlər, onlara yol işarələrdən və adı çəkilən obyektlərdən keçir. Bu zaman polisemiya və sinonimiya meydana gəlir. İşarə o zaman polisemdir ki, ona iki və ya daha çox məna şamil edilir. Təbii dillərdə bu adi haldır. O, tarixi prosesdə meydana gəlir. Yeni hadisəni bildirmək üçün əvvəl mövcud olan sözü işlədirlər. Bu zaman məna ya genişlənir, ya da bölünür. Məs.; /peyk/ - yerin peyki, süni peyk.

İkinci məsələ sinonimdir. Alman dilində /Schimmel/ və /weißes Pferd/ (ağ at) sinonimdir. Azərbaycan dilində /su/ və /H₂O/ sinonimdir. Hərəsinin öz işlənmə məqamları vardır. Ancaq bəzən eyni obyektləri bildirən sözlər (məs.: Morgenstern/Abendstern) hindi/qədim amerikalı və s. sinonim deyillər. Məs., biz deyə bilərik ki, /H₂O/ valentliyə görə düzələn birləşmədir, ancaq burada /su/ sözünü işlətmək olmaz. Deməli, iki intensional dəyər eyni olsa da, ekstensional eyni olmaya bilər.

Semantika həmçinin işarələr arasındakı əlaqələri öyrənir. Sinonimiya bunun bir hissəsidir. Burada sintaktik əlaqəyə girən elementlərin də məna strukturunun öyrənilməsi vacibdir. Bir cümlənin o biri cümləyə mənaca bağlılığı da mühüm rol oynayır.

Beləliklə, məlum olur ki, işarələyən işarələnənə ən azı dolayısı ilə ifadə etdikləri mənə vasitəsilə obyektiv gerçəklərə bağlıdır. Lakin səs təqlidindən başqa onların birbaşa bağlılığından danışmaq olmaz. Bu da F. de Sörsürün işarələrin ixtiyariliyi ideyasına uyğun gəlir.

Eyni zamanda bəzən belə fikrə də rast gəlmək olur ki, gerçəkliklə işarə arasında bir izomorfluq var, yəni sözlərlə şeylərin bağlılığı ən azı strukturlarda üzə çıxır. Yəni işarələrin strukturla birləşmə gerçəkliyi abstrakt əlaqələrini əks etdirirlər. Elə məhz bu səbəbdəndir ki, dildə qurulan cümlə ya səhv, ya da düz olur. Cümlə o zaman düzdür ki, ifadə olunan həqiqətən də realdır. Real olmayan isə səhvdir. Məs., /Bakı Azərbaycanın paytaxtıdır// bu cümlə reallığı əks etdirdiyindən düzdür.

Lakin /Sumqayıt da Azərbaycanın paytaxtıdır//. Reallığı əks etdirmədiyindən səhvdir. Birinci faktiki gerçəklikdir. Ancaq məntiqi həqiqət də var ki, bu cümlənin strukturundan hasil olur. Məs.; əgər **a** **b**-yə bərabədirsə və **b** də **t**-yə bərabədirsə, deməli, **a** da **t**-yə bərabərdir. Buradakı gerçəklik qanunauyğunluğu dildə öz əksini tapır.

ƏDƏBİYYAT

1. J. Piage. Structuralism. London, 1971.
2. F. Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. I. Studia Philologica. Bakı, 2005.
3. E. Koseriu. Ümumi dilçiliyə giriş. Almancadan tərcüməsi, «Giriş» məqaləsi və «Qeydlər» prof. F. Veysəllininidir. Bakı, 2006.
4. F. de Saussure. Grundfragen der Sprachwissenschaft. Berelin, 1967, s. 8. F. de Sössür 1876-80-ci illərdə o zaman dilçiliyin mərkəzi sayılan Laypsiqdə oxumuş, uşaqlıqdan və gənlik illərindən dillərə böyük həvəs göstərmiş, ana dili olan fransızcadan başqa alman, ingilis, latın, yunan, qədim fars, sanskrit, litov və slavyan dillərini öyrənmişdir.
5. Yenə orada.
6. E. Koseriu. Yenə orada, s. 160.
7. F. Yadigar (Veysəlli). German dilçiliyinə giriş. Bakı, 2003.
8. F. Palmer. Grammatik und Grammatiktheorie. Eine Einführung in die moderne Linguistik. München, 1974, s. 21-22.
9. V. Veysəlova. Göstərilən əsəri.
10. A. Gimson`s Pronunciation of English. 6. Ed., Revised by A. Cruttenden. London, 2001.
11. Yenə orada.
12. Veysəlli F. Einführung in die Phonologie. Baku, 2004.
13. A. Manfred Geier. Orientierung Linguistik. Was sie kann, was sie will. Hamburg, 1998, s. 11.
14. А.И.Смирницкий. Лексикология английского языка. М. 1956, с. 156.
15. G. Klaus. Göstərilən əsəri, s. 75.

Çalışmalar

1. Strukturun əlamətləri hansılardır və onlar dildə özünü necə göstərir?
2. F. de Sössürün dil təliminin əsasında hansı ideyalar durur?
3. Gənc qrammatiklərin ideologiyası nədən ibarət idi?
4. Paradiqmatik və sintaqmatik qarşılaşmaların mahiyyəti nədən ibarətdir?
5. Dilöyrənməni uşaq dilinə bərabər tutmaq nədən ibarətdir?
6. Hazırda kompüter vasitəsilə hansı məsələlərə aydınlıq gətirmək olar?
7. Mətn dilçiliyi ümumilikdə dilçiliyə nə vəd edir?
8. İnteraktiv zəmində hansı modullar mümkündür?
9. Qiymətləndirmənin növləri hansılardır?
10. Dilin strukturu və sistemi haqda nə bilirsiniz?
11. İkimənalılıq və çoxmənalılıq necə açıla bilər?

VI FƏSİL

BİR DAHA DİLİN İŞARƏVİLİYİ HAQQINDA

VI.1. Semiotika haqqında

Məntiq, dil və təfəkkür arasındakı əlaqələr nəinki fəlsəfəni, həm də dilçiliyi dərinlən düşündürən məsələlərdir. Təsadüfi deyil ki, inikas nəzəriyyəsində semiotika mühüm yerlərdən birini tutur. Maraqlıdır ki, neopozitivist fəlsəfə semiotikanı öz kəşfi hesab edir¹.

Ancaq semiotikanın kökləri bizim eradan əvvəl V əsrə gedib çıxır. Artıq sofistlərdə və Əflatunda (Platon - 427-347) semiotika ilə bağlı fikirlərə rast gəlmək olur. Əflatunun «Sofistlər» dialoqunda belə bir sual qoyulur: bütün adları bir-birilə əlaqələndirmək olarmı və ya adlardan heç birisi, ya da bir neçəsi əlaqələndirilə bilər?².

«Kratylos» dialoqunda böyük filosof danışmanın mahiyyətini açır və bu gün dil fəlsəfəsində hökm sürən konvensional (razılaşma) ideyasını inkişaf etdirirdi³.

Ondan sonra Ərəstun (Aristotel) artıq semiotikinin tam sistemini yaratmışdı. O, ayrı-ayrı hissələri, mənə daşıyan işarələrdən ibarət olan mürəkkəb işarələri, mənasız mürəkkəb işarələrdən fərqləndirirdi. Ərəstun qeyd edirdi ki, tərkib hissələri heç bir mənə daşımayan mürəkkəb dil simvolları da mövcuddur⁴.

Stoiklər artıq işarənin maddi tərəfini mənə tərəfindən aydın şəkildə ayırırdılar. Mənanı onlar ruh, şeyləri isə inikas olunan və bunu həyata keçirən simvol – cisim adlandırırtdılar. Sxolastiklər də semiotik problemlərlə məşğul olurdular, ancaq semiotikanın çiçəklənmə vaxtı XVII və XVIII əsrlərdə rəşional fəlsəfə dövründə olmuşdur. O dövrün ən böyük nümayəndəsi Q.V. Laybnis olmuşdur. Bir qədər sonra isə semiotikanın dilə tətbiqinin işartılarını biz Por -Royal - qrammatikasında (1660) aydın görürük.

Sonralar bu dartışmalar dilin təhlilinə yönəldi. Ancaq Y.G.Herderin⁵ və V. fon Humboldtun⁶ dil fəlsəfəsilə bağlı araşdırmalarında dilin mənşəyi, dil və təkəkkür əlaqələri, dilin insanın yaradıcı zəkasının aləti və ifadəsi olması fikirləri üstünlük təşkil edirdi.

V. fon Humboldt çoxsaylı tədqiqatları ilə müasir nəzəri dilçiliyin əsasını qoydu və onu ümumi fəlsəfi və inikas nəzəriyyəsi problemlərlə məşğul olan fəlsəfədən ayırmağa müyəssər oldu.

XIX əsrin sonlarında fəlsəfə dil nəzəriyyəsi və semiotika problemlərlə yenidən maraqlanmağa başladı. Buna da riyazi məntiqin inkişafı və riyazi tədqiqatlar səbəb oldu. Neopozitivistlər semiotikanı riyazi məntiqdən çıxış edərək şərh etmək istəyirlər. Bu işdə Ç.Pirsin (1839-1914) rolu əvəzsizdir⁷. Onun həmyerlisi Ç.V. Morrisin (1938) «İşarələr, dil və davranış» kitabı semiotikanın inkişafında mühüm rol oynadı⁸. Bu kitabı neopozitivist və biheyviorist dil fəlsəfəsi haqqında kiçik ensiklopediya adlandırmaq olar. O yazır: «Semiotika insan fəaliyyətinin formalarını və onların əsas qarşılıqlı əlaqələrini başa düşmək üçün əsas verir, çünki həmin fəaliyyətlər və əlaqələr bu fəallığı həyata keçirən işarələrdə əks olunur... Ancaq qədim ənənə budur ki, fəlsəfə insan fəaliyyətinin səciyyəvi formalarına bir nəzər yetirməyə çalışır... Bu ənənə müasir formada fəlsəfə ilə işarə nəzəriyyəsinin eyniləşməsində ...görünür»⁹.

Məlumdur ki, məna problemi semiotikanın mərkəzi problemi. Ancaq məna ilə ifadənin qarşılıqlı əlaqəsinə keçməmişdən öncə bəzi termin məsələlərinə aydınlıq gətirilməlidir.

Sosializm dövründə materialist fəlsəfəsini idealist terminologiyadan təmizləmək vəzifəsi irəli sürülürdü. Fəlsəfə semiotikanı öz tərkib hissəsi elan elədiyi vaxt dilçilik işarə sisteminin ümumi problemlərini araşdırmağı qarşısına məqsəd kimi qoymuşdu. Buna əsas təkan verən F.de

Sössürün irəli sürdüyü fikirlər oldu. O, işarələrdən bəhs edən elmi semiologiya adlandırmağı təklif edirdi. Sonrakı dövr işarə nəzəriyyəsinin təbii dillərə tətbiqi ilə səciyyələ-nir¹⁰.

Beləliklə, Amerikada semiotika, Avropada isə semiologiya terminləri formalaşdı. Onların hər ikisi mahiyyət etibararı ilə işarələri öyrənən elmdir.

F. de Sössür yazır: «Deməli, sosial həyat çərçivəsində işarələrin həyatını öyrənən elm təsəvvür etmək olar, bu o zaman sosial psixologiyanın və bunun da nəticəsində ümumi psixologiyanın bir hissəsi olardı (biz bu elmi semasiologiya, (yunan sözü «sēmeion» işarə deməkdir) adlandıracağıq¹¹. Deməli, F. de Sössür dilçiliyi semiologiyanın tərkib hissəsi kimi götürməyi tövsiyə edirdi. Elə bu da onun böyük səhvi idi. Dilin maddi varlığının o qədər də vacib olmadığını vurğulayan F.de Sössür onu şahmat taxtasında oyunun vəziyyətilə müqayisə edərək belə səhv nəticə çıxarırdı ki, bu oyunda fiqurların nədən düzəldilməsi oyunun hazırkı vəziyyətinə dəxli olmadığı kimi, dil işarələrinin də maddi qabığı deyil, yalnız onlar arasındakı əlaqələr və münasibətlər mühüm olur. Dildəki işarələrin maddi varlığı səslərdir, deməli, səslə dildən başqa dil yoxdur. Ona görə də dil işarələri öz təbiətinə görə bütün digər işarələrdən fərqlənir. Məhz bu səbəbdən dilçiliyi semiotikanın tərkib hissəsi kimi götürmək düzgün olmazdı. Həm də semiotika işarələrin təbiətilə maraqlanmır.

VI. 2. İşarənin növləri

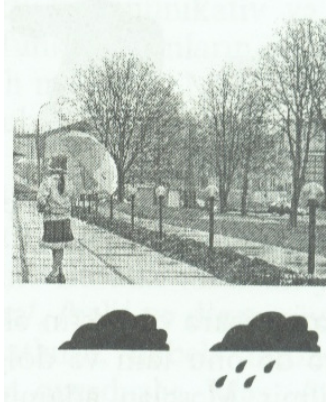
C. Sviftin (1667-1745) «Qulliverin səyahətləri» romanında (III hissə, VIII fəsil) qəhrəmanlar dilsiz keçinməyi qərara alırlar. Bunun üçün onlar bellərinə içərisi əşyalarla dolu kisə yükləyib bir-birilə rastlaşanda

nə demək istəyirdilərsə, sözün denotatını – əşyanı çıxarıb göstəridilər (bax: şəkil 4).

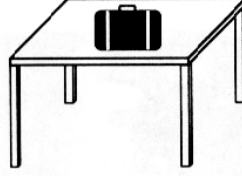
Şəkil 4. Adam çiyində dolu kisə, danışanda əşyanı çıxarıb həmsöhbətinə göstərir

Lakin bu cür ünsiyyət normal cəmiyyəti təmin edə bilməz, çünki abstrakt məfhumları (sevgi, məhəbbət, düşmənçilik hissələrini və s.) bu yolla göstərmək qeyri-mümkündür. Ondan başqa, belədə informasiya mübadiləsi olmur. Canlı dildə ünsiyyət zamanı əşya və ya varlığın özü deyil, onları əvəz edən sözlər və onlar arasındakı əlaqələr mühüm rol oynayır. Məsələn, göyün üzü buludludursa, insan yağış yağacağını hiss edir, yağışdan qorunmaq üçün ehtiyatlı tərpenir, əlinə çətir götürür (bax: şəkil 5).

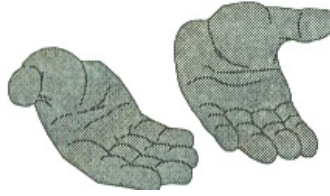
Şəkil 5. Bulud yağış yağacağından xəbər verir

Dildəki işarə, deyildi ki kimi, nəyinsə əvəzində işlə-nir və ya ona işarə edir. Stolun üstünə qoyulmuş çanta bir neçə mənada yozula bilər: 1) yaddan çıxıb qalıb; 2) professor burdadır, indicə gələcək; 3) yer tutulub (bax: şəkil 6).

Şəkil 6. Müxtəlif mənaların ifadəsinə xidmət edən işarə

İşarə həm də əlamətin ifadəsi və göstəricisi ola bilər. Məsələn, həkim otağından çıxan adamın əlində qızartı və ya səpgi varsa, bu onun xəstə olmasına işarədir. Rəngin sarı olması adamın qara ciyərinin xəstə olmasına işarədir. Belə işarələri simptom adlandırırlar (bax: şəkil 7).

Şəkil 7. Həkim otağından çıxan xəstənin əli qızarıb

Bəzən işarə obyektin əksi olur, ona görə də onu tam və dolğun əks etdirə bilmir. Məsələn, adamın özü və şəkli buna bariz nümunədir (bax: şəkil 8). Belə işarələrə ikonlar deyilir.

Şəkil 8. İşarənin obyektinə münasibəti

İşarə yaxınlaşan təhlükə və ya olmuş əhvalat haqqında məlumat verir. Məsələn, avtomobil düz gedirsə, heç bir dönmə signalı vermir, ancaq sağa və sola dönməyi halda dönmə signalı işə düşür. Əgər avtomobilin əyləci tutmursa, onda sürücü signal verərək təhlükə yarandığını xəbər verir. İri şəhərlərdə işıqforların signalı buna misal ola bilər (bax: şəkil 9).

Şəkil 9. Avtomobillərin hərəkətini nizamlayan signal

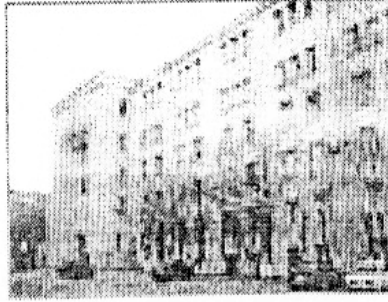
İşarələrin bir növü də indeks adlanır. Müxtəlif bölgü və əlamət daşıyan indekslər rəqəmlər şəklində ifadə olunsalar da, onlardan əvvəl və sonra gələn söz aydınlaşdırıcı xarakter daşıyır (bax: şəkil 10).

AZ 1000 (Merkəzi poçtamtın ərazisi), AZ 1014
(ADU-nun yerləşdiyi ərazi)

AZ 1000
(Merkəzi poçtamtın
binası)

AZ 1014
(ADU-nun binası)

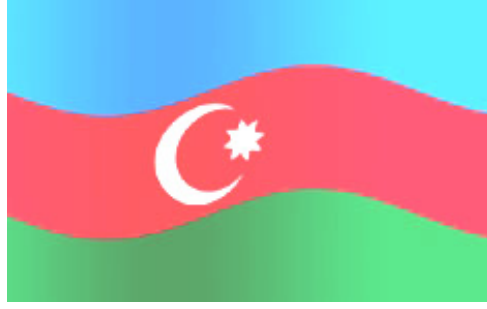

Şəkil 10. Bakı şəhərinin ərazi bölgüsünü bildiren indekslər

İşarələrin xüsusi bir növü də var ki, onu simvol adlandırırırlar. Simvollar uyğun razılaşmalar əsasında meydana gəlirlər.

Buraya hər hansı bir qurumun emblemi, himni və ya bayrağı aid edilə bilər (bax: şəkil 11).

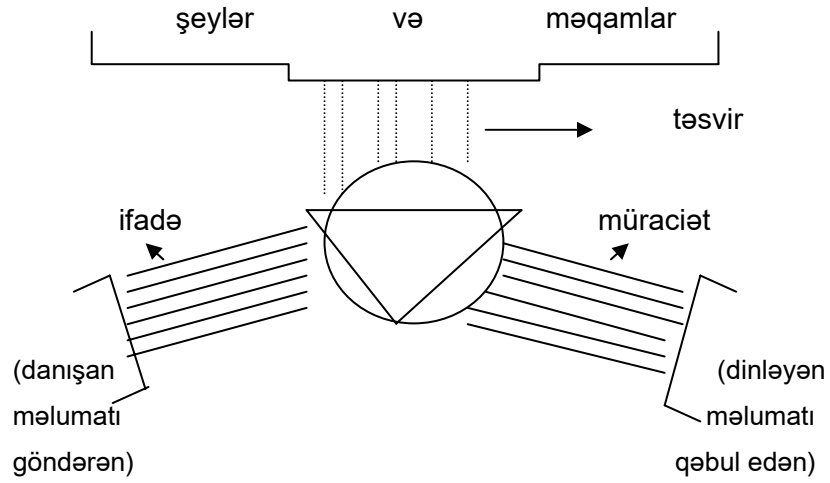

Şəkil 11. AR-nın bayrağı

Nəhayət, işarələrin içərisində adlar mühüm rol oynayirlar. Ad aid olduğu şəxsi, qurumu və ya təşkilatı bildirir, lakin heç zaman onun özü ola bilmir. Məs., Əhməd bizim qonşu və ya heç tanımadığımız adam da ola bilər¹².

VI. 3. İşarələrin funksiyaları

Avstriyalı dilçi-psixoloq K.Büler (1879-1963) dilin funksiyalarını çox tutarlı şəkildə şərh edərək yazırdı ki, konkret ünsiyyət modellərinə rəğmən-danışan, dinləyən və təsvir olunan ayrıldığı kimi, dil işarələrinin də üç funksiyasını belə şərh etmək olar: təsvir, müraciət və ifadə funksiyaları¹³ (bax şəkil 12). Birincisi verilən məlumatı, ikincisi müraciət olunan obyekt, hadisə və həmsöhbəti, üçüncüsü isə məlumatı göndərən haqqında dil işarələrinin daşdığı informasiyadır.

Şəkil 12. Dil işarələrinin 3-lü funksiyası

Sonralar R.Yakobson bu üç funksiyaya daha üçünü əlavə də etməklə dil işarələrinin bütövlükdə 6 funksiyasını ayırmağı tövsiyə edirdi¹⁴. Biz bu funksiyaları 2005-ci ildə çap etdirdiyimiz kitabdan əxz etməklə belə açmaq istərdik¹⁵.

1. Ekspressiv və ya emotiv funksiya. Bu danışanın ünsiyyət prosesində hiss və həyəcanını çatdırmaq funksiyasıdır. Burada intonasiya və ekstralingvistik vasitələr işə düşür. Məs., /Aaaaar, sən hələ də yazırsan?!.
2. Dinləyiciyə yönəlmiş müraciət funksiyası. Bunu biz əmr, göstəriş və siyasi təbliğatda aydın hiss edirik. Məs., /joldaflar/ /ötənlik uğurlarımız sevindiricidir//; /jol'daflar!/ biz hələ çox iş görməliyik// və /joldaflar/, qardaflar, bacı'lar, /sizi and verirəm/... və s.

3. Əşya, hadisə və gerçəkliyə yönəlikli kommunikativ və ya referentiv funksiya, onların şərh və izahı ilə bağlı məlumat. Məs., /kəndimizdə bir klub var/ qapısı həmişə bağlı olur//.

4. Fatik funksiya. Dil və paralingvistik vasitələrlə ünsiyyət şirnikləndirilir. Burada mimika, jestlə yanaşı, /hə/, /bəli/ və digər qüvvətləndirici ədatlarla, habelə intonasiya ilə

ünsiyyət qızıdırılır. Məs., /hə, nə oldu, bəs deyirdin, sevir!? Hanı bəs o sevgi?!// və s.

5. Poetik və ya estetik funksiya. Danışıda və ya poeziyada xüsusi ifadələr seçilir. Məs., /gözümün ikisi birdən aydın//.

6. Metadil funksiyası, yəni dildəki müəyyən ifadə, formul və simvollarla dilin özü haqqında fikir yürüdüür. Məs., /çbu nə sualdır belə, verirsən?!/, /çbu nə deməkdir axı?!/ və s.

VI. 4. İşarələrin qarşılıqlı əlaqələri haqqında

Ancaq semiotika ilə inikas nəzəriyyəsi arasındakı əlaqələri filosoflar daha çox xüsusi və süni dillərin təmsalında çözməyə çalışırlar, çünki belədə təbii dillərin mürəkkəbliyi minimuma enmiş olur. Məs., işarə ilə onun maddi varlıq arasındakı əlaqəsi təbii dillərdə çox mürəkkəbdir. Eyni işarələrin müxtəlif variantlarda çıxış etməsini dilçiliyin bir neçə sahəsi – fonologiya, morfologiya, semasiologiya və s. öyrənir. Təbii dillərin sintaksisində də mürəkkəbliklər çoxdur.

Hazırda semiotikanı ilk növbədə dil işarələri haqqında ümumi nəzəriyyə kimi tərifləndirirlər.

Semiotik baxımdan dilin tədqiqi zamanı aşağıdakı faktorlar nəzərə alınmalıdır:

1. Şüurda əks olunan obyekt (O)
2. Dil işarələri (İ)
3. Fikirdə əks olunanlar (Θ)
4. İşarələrdən istifadə edən və başa düşən adamlar, işarələrin cəmiyyətlərlə əlaqəsi (A) (bax: şəkil 13).

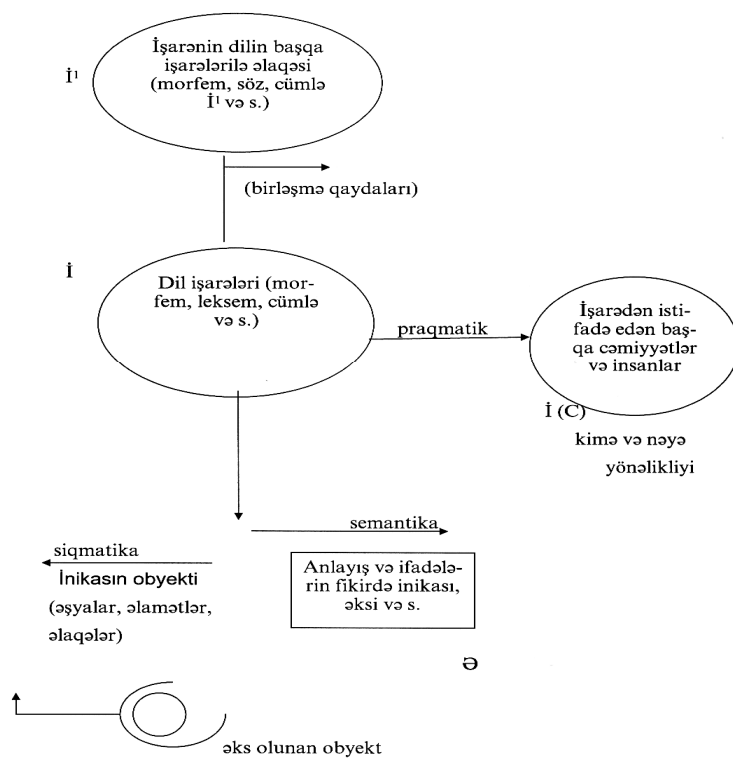
Beləliklə, işarə nəzəriyyəsində 4 cür əlaqədən söhbət gədir. Birinci halda onu **sintaksis** adlandırırlar, söhbət bir işarə ilə digərlərinin birləşməsindən gədir. Məs., /tozsoran/ /toz/ və /sormağ/ felindən yaranan yeni, mürəkkəb işarədir.

İkinci əlaqədə işarənin onu işlədən adam, cəmiyyət, kollektiv və s.-ə olan münasibətdir, yəni söz,

cümlə, ifadə kimi kimə və nəyə yönəlib. Məs., pambıqçı qarşısında çıxış edən natiq nəzərə almalıdır ki, o elektron hesablayıcılar istehsal edənlər qarşısında çıxış etmir, o deyərsə ki, «pambıq kolunun hər biri 2 bit informasiya daşıyır», əlbəttə, pambıqçılar onu başa düşməyəcəklər. Bu aspekti **praqmatika** adlandırırlar. İşarələrin 3-cü aspekti məfhum və söyləmlərin fikri ifadəsidir. Yuxarıdakı /tozsoran/ sözü motivləşib, o, mürəkkəb işarə kimi /toz/ və /sormağ/ işarələrinin məcmusundan irəli gələn məna ifadə edir. /tozsoran/, /qabyuyan deyil/, /maşın sürən/ deyil, məhz evin, həyətin, hər hansı bir əşyanın tozunu təmizləmək üçün istifadə olunan texniki avadanlıqdır. İşarənin bu aspektinə **semantika** deyilir. Nəhayət, dördüncü aspekt işarənin inikası olan obyekt avadanlığın, aparatın özüdür, o ya böyük, ya da kiçikdir, müxtəlif rəngdədir, gücü nə qədərdir, yaxın və uzaq məsafəyə daşına bilirmi və s. Bu aspekti isə **siqmatika** adlandırırlar¹⁶.

Semiotika ayrı-ayrı konkret işarələrin materiyası və ya yazıda necə verilməsilə məşğul olmur, o işarələrin obrazlarını öyrənir. Hər bir maddi işarə xüsusi individdir, fərddir, o iki dəfə eyni cür gələ bilməz və onun bir sıra əlamətləri var ki, onlar semiotik yanaşmada rol oynamır. Məs., bizim mətndə işlətdiyimiz **işarə** sözünün hər dəfə işləndə elə əlamətləri olur ki, başqa hallarda bu əlamətlər olmurlar. Səhv yazanda və ya düzgün deməyəndə eyni işarə obrazını, onun haqqında yaranan fikirləri asanlıqla duymaq olur. Əsas odur ki, bir sözün reallaşmaları oxşar olsun və eyni obrazı əks etdirdirsin. Burada abstraktlaşma olmalıdır. Biz deyə bilərik ki, **x** və **y** arasındakı əlaqə ekvivalentdir. İşarələrin təmsilçiləri mücərrəd siniflərdir. İşarənin nüsxələri abstraksiyanın elementləridir, yəni eyni işarə obrazının reallıqlarıdır. Bu reallıqlar eyni işarə obrazına ekvivalentlik əlaqəsilə bağlanır. Bir işarə obrazı ekvivalent işarə nüsxələrinin strukturunu təşkil edir, yəni elə sxem və ya modeldir ki, ondan ünsiyyətdə istənilən qədər işlətmək olar.

İşarə nüsxələri işarələrin daşıyıcıları və ya işarə hadisələri adlandırıla bilərlər. Onlar hər hansı bir işarə obrazına (geşəltinə) aid edilməlidir, yəni onun təmsilçisi olmalıdır ki, tanınsın, hər hansı bir məlumatın daşıyıcısı məna tutumlu işarənin nüsxəsi olsun. İşarələrin nüsxələri işarətanıma nəzəriyyəsinin obyektidir. Onların düzəldilməsi və tanınması mürəkkəb neyroloji prosesdir. Ancaq elektron avtomatlarla görülən işlər hələ də arzu olunan səviyyədə deyildir.

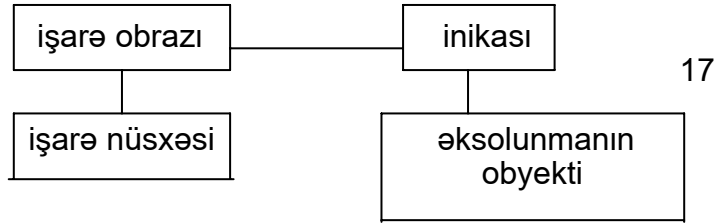

Şəkil 13. İşarələrin əlaqə formaları

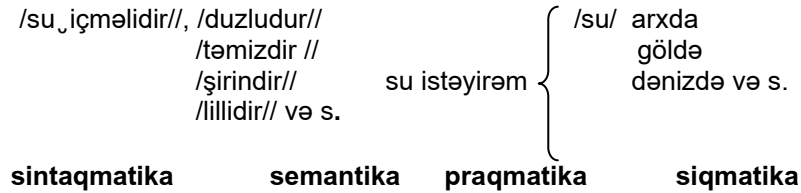
İşarə nüsxəsinin işarə obrazına münasibəti əks olunan ilə inikası, şəkli arasındakı münasibətə paralellik

təşkil edir. Məfhumun inikası şüurda əks olunan obyektlərin abstraktlaşması sayəsində mümkün olur.

İşarə nüsxəsi konkret təbiətə malikdir, hissi qavranılan şəkildir. Məcburi deyil ki, o əksolunmanın obyektı olsun. Eynilə fikri proseslər də əks oluna bilərlər. Bu da semantik aspektin sahəsidir. İşarə gestaltı əsasında nəinki işarə nüsxələri eyniləşdirilir, həm də onlar düzəldilə bilərlər. Bu qarşılıqlı əlaqəni əyani olaraq belə göstərmək olar:

Deməli, dilin işarələri arasındakı əlaqələri sintaksis öyrənir. Təbii və süni dilin sintaksisi təsvir olunan obyekt dil üçün qaydalar sistemi müəyyənləşdirir ki, buna da **metadil** deyilir. Məs., biz süni dili Azərbaycan dilindən istifadə etməklə öyrəniriksə, burada süni dil obyekt dili, Azərbaycan dili isə metadil kimi çıxış edir. Eynilə semantika dildə ifadə olunan məfhum və anlayışların əlaqəsini təsvir edir. İşarə ilə əks olunan obyektlər və şeylər arasındakı əlaqələri siqmatika, nəhayət, işarə ilə ondan istifadə edənlər arasındakı əlaqəni praqmatika öyrənir. Bu əlaqələri belə göstərmək olar:

Sintaksis təbii dildəki birləşmə qaydalarını araşdırır. Məs., /dilxor/, /rüşvətxor/, /nəşəxor/ mümkündür; ancaq */çayxor/, */şorbaxor/ deyilmir.

Süni dillərdə isə dildəki birləşmə əlaqələri formullar əsasında müəyyən edilir. Deməli, quraşdırılan dildə hansı əlaqələrin olub-olmaması müəyyən edilir.

Semantika da işarənin hansı mənalara malik olmasını öyrənir, konkret bir məqamda işarənin hansı mənada işlənilməsini araşdırır. Məs., /baş/ (ağacın, dağın, insanın) və s. başı mənalarında. Deməli, təsviri sintaksis və semantika dilçiliyə, formal sintaksis və formal semantika məntiqə aiddir.

Formal və təsviri sintaksisin oxşar cəhətləri onların hər ikisindəki birləşmə əlaqələrini öyrənməsindədir. Ancaq onların fərqi də var. Belə ki, formal sintaksis təsadüfləri nəzərə almır; işarələrin düzümü dəqiq və yoxlanılan olmalıdır. Təsviri sintaksis isə tarixi əlaqələri də nəzərə alır. Bu deyilənlər eynilə semantikaya da aiddir.

Sintaktik və semantik əlaqələrin növləri haqqında dildə söylənilən ifadələr metadilə aiddir.

Beləliklə, biz 4 cür əlaqənin hər tipi barədə müəyyən nəzəriyyələr yaratmış oluruq. İşarələr üçün əlaqələr siniflərini müəyyən edirlər. Ayrı-ayrı sintaktik sistemlər ümumi sintaksis nəzəriyyəsinin xüsusi hallarıdır: Belə demək olar: **x y** dilinin sintaktik sistemidir. Bütün bu dörd əlaqələri öyrənən nəzəriyyələrin məcmusu **semiotika** adlanır.

Sintaksis I və I^1 arasındakı əlaqəni öyrənir. Bu zaman sosial amillər və işarə ilə onu işlədən arasındakı əlaqələr nəzərə alınmır, yəni sözlər və söz birləşmələri, fonemlər, morfemlər və s. arasındakı qaydalar öyrənilir (funktör, arqumentlər, kvantifikatlar və s.). Bu birləşmələrin düzgünlüyü müəyyən edilir, bir forma başqasına ke-

çir. Formanın məzmunca uyğunluğu **a priori** nəzərdə tutulur.

İşarələrin düzümündə sintaktik (formal və ya təsviri) birmənalılıq mühüm rol oynayır. Cümlə ikimənalı da ola bilər. Müq. et: /o qoca/ atlıya yaxınlaşdı// və ya /o/ qoca atlıya yanaşdı/. N.Xomskinin təbirincə desək, alt qat üst qatdakı düzümündən asılı olaraq müxtəlif cür yozula bilərlər¹⁸.

Özü də bu ikimənalılıq cümlədəki sözlərin çoxmənalılığından deyil, cümlənin sintaktik strukturundakı ambiqvitetlikdən irəli gəlir. Təbii dillərdə belə şeylər tez-tez olur. Amerikan alimi H.Karri çoxmənalı işarə düzümünü «politektirik» adlandırır. Sintaktik nəzəriyyə müəyyən etməlidir: düzüm politonikdir, ya yox. Məlumdur ki, formal sintaksisdə belə şey ola bilməz. Belədə maşın çıxılmaz vəziyyətdə qalar, ya da səhv həll ortalığa qoyar. Deməli, süni dildə aydın çatışmazlıq təbii dil üçün üstünlük ola bilər. İkimənalı cümlələrin olması artıq redundantlıqdan qaçmaq üçün əsas yaradır. Məs., /Professorun dəvəti hamının ürəyindən oldu// cümləsi iki cür başa düşülə bilər. /Professoru dəvət edirlər/ və /Professor özü kimisə dəvət edir//. Real danışqda presuppozisiya və danışq məqamı belə çoxmənalılığı aradan qaldırmağa xidmət edir. Bu zaman semantik və praqmatik faktorlar həlledici rol oynayır. Burada transformasiya mühümdür. Məs., /o siqaret çəkir//→/siqareti o çəkir//→/siqaret onun tərəfindən çəkilir//→/o çəkir//→/siqaret çəkilir//, ancaq */siqaret onu çəkir// və */o (yeni şəxs) çəkilir// mümkün deyildir. Qısaldılmış elliptik cümlələrdə redundantlıq yoxdur, ancaq anlaşılmazlıq hər zaman meydana çıxa bilər.

Sintaksis dildə mümkün olan və ya hələ də işlənməmiş, ancaq qrammatik cəhətdən düzgün cümlələrin siyahısını sintaktik əməliyyatlar vasitəsilə müəyyənləşdirəməy imkan verir. İkinci məsələ isə cümlənin konkret dilə

məxsus olduğunu müəyyən etməyə xidmət edir. Cümlə düzdürsə, deməli, sayıla bilər, ancaq sadalanan cümlə heç də həmişə düzgün olmur.

Bəzən cümlə düzgün qurula bilər, ancaq dil sisteminə uyğun gəlməz, mənası olmaz. Məs., L.V.Şerbanın «Qlokaya kuzdra şteko budlanula...» misalı bunun bariz nümunəsidir¹⁹.

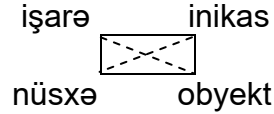
Qeyd edək ki, neopozitivizmin görkəmli nümayəndəsi olan Vyana məktəbi sintaktik tədqiqatlara xüsusi önəm verirdi. Bu zaman düzlük anlayışı sübut olunmaq və düzəldilmək kriteriyaları ilə məhdudlaşır, başqa sözlə, hər hansı cümlə cümlə strukturuna malik olmasının sübutu və düzəlmə qaydalarının dildəki kimi olması əsas götürülürdü. Lakin qondarma cümlələrin də dildə mümkünüyü vyanalıları semantik tədqiqatlara üz tutmağa vadar etdi. İşarənin şüurda inikası, məfhum və söyləmə əlaqəsi semantikanın, obyektə, onun əlamət və nədənə əlaqəsi isə siqmatikanın sahəsidir. Onların tədqiqində insan və cəmiyyət nəzərə alınmır. Bəziləri bu iki aspekti birləşdirirlər. Bəzən bunu məzmun və məna (stoiklər və sxolastiklər), bəzən də məna və ifadə (Karnap) kimi fərqləndirirlər. Sözü – adın məzmunu məfhumdur, onun mənası isə obyektədir. Cümlənin məzmunu ifadədir, onun mənası isə gerçəkliyin dəyəridir.

Karnap işarə və cümlələrin intension və ekstension aspektlərini fərqləndirir. Belədə nəqli cümlənin inikası varlıq, ekstensiya isə həqiqətin dəyəridir. Amerika alimi V.Quin semantikanı məna və referensiya nəzəriyyəsi olmaqla iki yerə bölür²⁰.

Əlbət ki, işarə ilə onun referenti və ya denotatı arasında münasibətlər çox mürəkkəbdir.

F.de Sössür bu əlaqələri sadələşdirərək dilə tətbiq etmiş və işarələyənə (signifikant) və işarələnənə (signifié) kağız parçasına bənzətmişdir ki, onları həqiqə-

tən bir-birindən ayırmaq olmaz. Ancaq işarələyən işarələ-nənin yerində gəlsə, bəs onda onun semantikasi nə-dir. Bu, xüsusilə, cümlələrdə və frazeoloji birləşmələrdə özünü daha aydın büruzə verir. İşarənin obyektə münasi-bəti mental və psixi xarakter daşıyır.

Dildə mənanın obyektə əks etdirməsi konkret krite-riyalarla verilir. Obyektin kənd, şəhər, qəsəbə və ya hansı rəngdə olmasını biz asanlıqla cümlədən aydınlaşdırırıq. Məsələn daha dəqiq həll etmək üçün elmi terminlər işlə-dilir. Bunu riyaziyyat daha dəqiq ifadə edir. Əksolunmanın obyektə onun şüurdakı inikasından fərqləndirilməlidir.

Deməli, semantika işarə ilə şüurda inikas arasın-dakı əlaqələri öyrənir. O, işarədən istifadə edəndən və onun ifadə etdiyi obyektədən və varlıqdan abstraktlaşdırılır.

Siqmatika işarənin obyektə əlaqəsini öyrənir. Bu da məna vasitəsilə aşkar edilir. Odur ki, siqmatika sintak-sisin və semantikanın olmasını tələb edir. O da istifadəçidən abstraktlaşır. Metadildə bəzən semantika ilə siqmati-ka fərqləndirilmir, hər ikisi, xüsusilə də süni dillərin təhli-lində, semantikanın tərkib hissələri kimi götürülür.

İşarə ilə insan arasındakı münasibətləri öyrənən elm **praqmatika** adlanır.

İşarə ↔ insan, cəmiyyət, qrup və s. münasibətləri praqmatikanın maraq dairəsinə aid olan məsələlərdir. Əl-bəttə, bura mütləq sintaksis, semantika və siqmatika da daxildir, çünki hər bir işarə qayda üzrə düzülməli, nəşə ifadə etməli və obyektə əks etdirilməlidir.

Buraya yuxarıda adları çəkilən funksiyalar- simptom və siqnal funksiyası, yeni müsahibdə reaksiya oymaq

funksiyası da daxil edilməlidir: deməli, ifadə funksiyası, təsvir funksiyası və müraciət funksiyasından başqa yuxarıdakı funksiyalar da nəzərə alınmalıdır.

Qeyd edək ki, praqmatika az öyrənilən sahələrdəndir. Ancaq unutmamaq olmasın ki, dünyanın idarə olunması bilavasitə işarələrin bu aspektindən asılıdır: müharibə, konflikt, dostluq, sevgi və s.

Semantik baxımdan /Azərbaycan Rusiyadan asılı deyildir// cümləsi düz deyildir, çünki burada əsas obyekt göstərilməyib. Ancaq /Azərbaycan dövləti hüquqi baxımında Rusiyadan asılı deyildir// cümləsi düzdür, çünki burada konkret olaraq obyekt göstərilir.

Siqmatika maraqlanır ki, doğrudanmı, bu üç varlıq arasındakı əlaqələr belədir? Əslində bu semantikanın davamıdır.

Praqmatika isə maraqlanır: müstəqilliyi kimlər qəbul edir, necə, hansı şəraitdə, bu söz hansı hiss və həyəcanı doğurur və s.

Beləliklə, bütün bu deyilənlərdən sonra belə nəticəyə gəlmək olar ki, semiotika dil işarələri, onlar arasındakı münasibətlər haqqında ümumi nəzəriyyədir, onlar təfəkkürə, obyektiv gerçəkliyə və insana olan münasibətləri ifadə edirlər.

Deməli, bizə, ilk öncə verilən işarənin maddi varlığıdırsa, onda bunun arxasında söz-məfhum qarşılaşmasına uyğun gələn şeylər, əlamətlər və əlaqələr durur. Cümlə qarşılaşmasına isə mahiyyət uyğun gəlir. Söz cümlənin, məfhum isə ifadənin (fikrin) tərkib hissəsidir. Cümlə sözdən, ifadə məfhumdan qabaqdır. Dərketmənin məqsədi gerçəklik və varlıq haqqında bilik əldə etməkdir. İnsan gerçəkliyi araşdıranda ona rast gələn şeylər, əlamətlər və əlaqələr deyil, varlıqlardır, maddi aləmdir. Şeyləri, əlamətləri və əlaqələri insan maddi aləmi öz şüurunda inikas edən cümlələri təhlil etməklə üzə çıxardır.

Cümlə və fikir ruhi fəaliyyətin işidir. Dərketmənin nəticəsi isə hökmdür. Hökm elə bir psixi aktdır ki, ondan cümlələrə mücərrədləşmə vasitəsilə keçiririk. Hökm psixologiya və dərketmənin obyektidir, bu zaman psixi proseslər tədqiq olunmur.

Söz məfhumun linqvistik forması olduğu kimi, cümlə də ifadənin linqvistik formasıdır. Söz və cümlə konkret dildən asılıdır, məfhum və ifadə isə dildən asılı deyildir.

ƏDƏBİYYAT

* Bu fəsil ilk dəfə «Azərbaycanda Xarici Dillər» jurnalında (2007, №1) çap olunub.

1. Klaus G. Semiotik und Erkenntnistheorie. Berlin, 1969, s. 51.
2. Yenə orada, s. 52.
3. Yenə orada.
4. Aristoteles. Organon. Leipzig, 1948, s. 4.
5. Herder J.G. Abhandlung über den Ursprung der Sprache. Berlin, 1959.
6. Humboldt W. von. Schriften zur Sprachphilosophie. Berlin, 1963.
7. Yadigar (Veysəlli) F. Y. German dilçiliyinə giriş. Bakı, 2003.
8. Morris. Ch. W. Signs, Language and Behaviour. New-York, 1946, Bd.1, s. 58.
9. Yenə orada.
10. Bu barədə geniş məlumat almaq üçün bax: Bierwisch M., Strukturalismus, Geschichte, Methoden und Probleme. In: „Kursbuch“, V, Frankfurt a/Main, 1966, s. 77.
11. F.de Saussure. Grundfragen der allgemeinen Sprachwissenschaft. 2.Aufl., Berlin, 1967, s. 19.
12. Yadigar F. (Veysəlli). Gösətilən əsər, s.34-42; Маслов Ю.С. О знаковой природе языка. Сб.: «Вопросы общего языкознания». Л., 1967.
13. Bühler K. Sprachtheorie. Stuttgart, New-York, 1982, s.28
14. Jakobson R. Lingusitik und Poetik: Literaturwissenschaft und Linguistik. Frankfurt a/Main, 1972, Bd. I, s. 99-132.
15. Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı, 2005, s. 212-214.

16. Klaus G. Göstərilən əsər, s. 57.
17. Klaus G. Yenə orada, s. 60.
18. Veysəlli F.Y. N. Xomskinin dilçilik görüşləri. ADU-nun «Elmi xəbərləri». Bakı, 2006, №1, s. 16-25.
19. Yenə orada.
20. Klaus G. Göstərilən əsər, s. 67-68.

Çalışmalar

1. Dilin işarəviliyi haqqında qədim yunan və orta əsrlər

- Avropa mənbələrində hansı fikirlərə rast gəlmək olur?
2. C.S.Pirs və G.V.Morris haqqında nə deyə bilərsiniz?
  3. Semiotika başqa cür necə adlanır?
  4. Dilçiliyi semiotikaya aid etmək düzdürmü?
  5. İşarənin hansı növlərini tanıyırsınız? Onları əyani şəkildə göstərin.
  6. İşarələrin mənalərini açə bilərsinizmi?
  7. İşarələrin funksiyaları hansılardır?
  8. İşarələrin əlaqə formaları hansılardır?
  9. Sintaqmatika, semantika, praqmatika və siqmatika haqqında nə deyə bilərsiniz?
  10. Sintaktik və çoxmənalılıq haqqında danışın və misallar gətirin.

VII FƏSİL

DİL SİSTEMDİR

Artıq qeyd edildiyi kimi semiotika haqqında ilk məlumata biz Platonun (Əflatunun) «Kratylos» əsərində rast gəlirik (bax VI fəslə). Sonra Aristotelin poetikasında və «On İnterpretation»-də isimlər haqqında oxuyuruq «Semiotika» yunan sözü «seme» kökündəndir, işarələrin şərhini kimi «semeiotikos» şəklində işlənir. Semiotika işarələr və işarə sisteminin funksiyası haqqında elmdir. İndi bu çox dəbdə olan mövzudur.

İlk debat stoiklərlə epikurçular arasında Afrikada olmuşdur/ (b.e.ə.300 illər). İlk mübahisə təbii işarələrlə konvensional işarələr arasındakı əlaqələrlə bağlı olub. Stoiklər üçün vacib o idi ki, biz tibbi simptomlar haqqında nə bilirik.

Semiotika ilə bağlı əsas dartışmalar A.Augustinenin orta əsrlərdə (354-430) təlim ilə başladı. Onun üçün əsl işarə razılaşdırılmış işarələrdir. O, həmçinin sözün tələffüzü ilə mental məna əlaqəsini açmaq istəyirdi. Get, öyrən, gör o mənə nə demək istəyir. Sonra ingilis V.of Okham (1285-1349) öz versiyasını verdi: J.Lok (1632-1709) özünün «Essay Concerning Human Understanding» (1690) əsərində işarə haqqında öz yozumunu verir. Avropada bu böyük fiqur sayılır. Ancaq sonra F. de Sössür və Ç.Pirs işarə nəzəriyyəsinin ataları sayılırlar. F.de Sössürün işarəyə münasibətini belə göstərmək olar:

”signifier”- /sinifje/ - “sound image” –(səs obrazı)
“signified” - /sinifaid/- “mental concept”- (məna tərəfi)
Məs.; ingilis dilində /dog/ ----- şəkli (bax: şəkil 14).

Şəkil 14.

Burada əlaqə arbitrədir, yəni ixtiyaridir. Başqa sözlə desək, ingilis dilində /dog/ sözünün səs obrazının onun mənası ilə birbaşa əlaqəsi yoxdur.

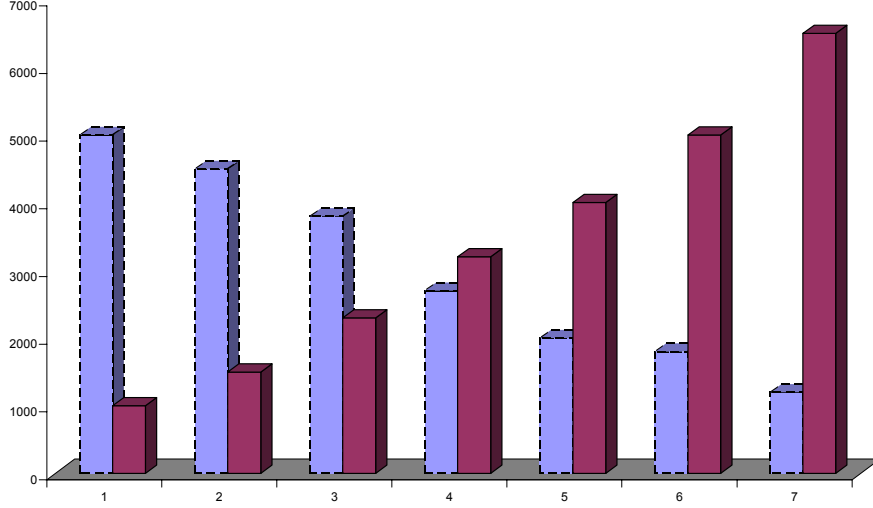
Yuxarıda deyildiyi kimi, əvvəllər semiologiya, sonralar isə semiotika kimi adlanan elm sahəsi yeganə əlaqə kimi konvensiallığı, yəni şərtiliyi əsas götürürdü. İfadə üçün həm də fərqləndirmək gərəkdir.

Dil fərqlənən işarələrin sistemidir, danışığ isə bu sistemin konkret fərddə reallaşmasıdır. Linqvistik elementlərin kombinasiyalarının (sintaxmatik əlaqələrin) və substitusiyaların (paradiqmatik əlaqələrin) məcmusu dilin sistemini yaradır.

Ç.S.Pirs əvvəllər işarənin 10, sonralar isə 66 növünü fərqləndirir.¹

G.Pirsin ikonları şəkillərə (images) və diaqramlara bölməsilə bağlı R.Yakobson yazır ki, şəkillər siqnatumun sadə əlamətlərini əks etdirir (şirin şəkli şiri necə əks etdirirsə), ancaq diaqramlarda onlar arasındakı (signans və siqnatum) əlaqələrin bir qismi oxşarlığı göstərir². G.Pirs diaqramı elə bir reprezentamen kimi təyin edir ki, o ilk növbədə əlaqələrin ikonudur, özü də razılaşmalar vasitəsilə təsdiqlənir. Məs., ABŞ və SSRİ-dəki polad istehsalının kəmiyyətə müqayisəsi bunu aydın göstərir. Siqnansda əlaqələr siqnatum əlaqələrinə uyğun gəlir. Diaqramlarda

statistik əyrilər siqnans siqnatura və onun hissələrinə ikonik analogiyayı göstərir. Əgər əhalinin artımını göstərən xronoloji diaqramda artım faizi ağ, ölüm faizi isə qara xətdə göstərilirsə, deməli, G.Pirsə görə, bu təsvir simvolik əlamətlərdir (bax: şəkil 15).

Şəkil 15. Əhalinin artım və ölüm faizini göstərən diaqram:

ağ sütunlar artımı, qara sütunlar isə ölüm faizini bildirir.

Deməli, hər bir alqebraik müqayisə ikondur, çünki alqebraik işarələrlə (hərçənd ki, onlar ikonlar deyillər) müvafiq münasibətləri bildirirlər. Deməli, alqebra diaqramdan başqa bir şey deyil, dil isə bir növ alqebraadan başqa bir şey deyildir³. Sözlərin cümlədə sıralanması ikona misal ola bilər, çünki bu yolla cümlə başa düşülür.

Təkcə sözlərin cümlədə sintaktik qruplarda birləşməsi deyil, həm də morfevlərin sözlərdə birləşməsi birmənalı şəkildə diaqram xarakteri daşıyır. Sintaksis və morfolojiyada bütöv-hissə əlaqələri G.Pirsin diaqram tərifinə və ikonik xarakterə uyğun gəlir. Leksik növlərlə qrammatik morfevlər arasındakı əsas söz daxilində fərq onların qrafik mövqeləri arasındakı fərqdə öz ifadəsini tapır. Şəkilçi kimi çıxış edən affikslər başqa morfevlərdən onlardakı fonem və fonem kombinasiyalarının məhdud və selektiv tətbiqiylə fərqlənir. Məs., ing.d. məhsuldar şəkilçilərdə iştirak edən yeganə samitlər novlu və kipləşən-partlayışlı samitlərdir, ya da onların kombinasiyasından yaranan /-st/.

Deməli, gənc qrammatiklərin bəyan etdikləri pozitivizm, substansiya, atomizm və naturalizm ideologiyası köhnəlmiş yeni, onları əvəz edən cərəyanlara ehtiyac vardır⁴. Bununla da antipozitivizm, funksiya və formanın vəhdəti, ümumilik, sistemlilik və təkamül vəziyyəti daha çox önəm kəsb edirdi. İ.A.Boduen de Kurtene və F. de Sössür bunları dərk edirdilər. Onlar öz tədqiqatlarında canlı danışıqı öyrənməyə, buradan dilin sistem və strukturunu müəyyən etməyə yönəlmişdilər. Taleyin qismətiylə hər iki alim öz elmi-nəzəri mülahizələrini sağlıqlarında bir yerə toplayıb çap etdirə bilməmişlər. İ.A.Boduen de Kurtene Kazandan başlamış Varşavaya qədər iş yerlərini universitetlər dəyişməklə ömrünü başa vurmuşdur. O, Kazan, Laypsiq, Peterburq, Tartu /Yuryev/, Varşava universitetlərində, F. de Sössür isə Avropanın mərkəzində çabalamışdı (Paris, Laypsiq /1881-1911/ Cenevrə 1891-1991). Ancaq hər ikisi müasir dilçiliyin banisi sayılır: İ.A.Boduen de Kurtene ümumi dilçilik, fonem və morfem nəzəriyyəsinin, F.de Sössür isə struktur dilçiliyin banisi hesab edilir⁶. Sadəcə olaraq F.de Sössürün geniş yayılmasına onun Avropada və əsasən də fransız dilində fəaliyyət göstərməsi obyektiv səbəb olmuşdur. 1923-cü ildə F.de.Sössürün «Cours de Linguistic generale» əsəri rus

dilinə tərcümə olunduqdan sonra S.Peterburq universitetində müzakirəsi zamanı L.V.Şerbanın söylədiyi aşağıdakı fikirləri çox düşündürücüdür:

«Sössürün dərinədən düşünülmüş və gözəl şərh olunmuş, 1916-cı ildə hamının malına çevrilmiş və ümumi heyranlıq doğuran kitabında söylədiklərinin çoxu bizə Boduenin yazılarından bəlli idi. Buna baxmayaraq bizim bəzi dilçilərimiz fonem haqqında təlimi bu və ya digər şəraitdə Sössürün ayağına yazmağa hazırdılar⁷. Ancaq ədalət naminə deməliyik ki, keçmiş sovetlər birliyindən kənarında İ.A.Boduen de Kurtneyə az və ya heç yer vermirlər, ancaq F.de Sössür hərtərəfli və ardıcıl tədqiq olunur.

F.de Sössür yazır ki, cəmiyyətdə işarələrin həyatını öyrənən elmi sosial və ya ümumi psixologiya adlandırırlar. O isə bunu semiologiya adlandırır. Semiologiya işarələri əmələ gətirən, onları idarə edən nədir suallarına cavab verir. Daha sonra o yazır ki, lingvistika semiologiya adlı ümumi elmin bir hissəsidir. Semiologiyanın qanunları dilçiliyə də tətbiq edilə bilər⁸.

Düzdür, semiotikanın sahəsi daha genişdir, heyvanların davranışından tutmuş, insan bədəninin hərəkətlərilə həyata keçirilən (kinesika, proksemika-yanındakılarla ünsiyyət), estetik nəzəriyyə və ritorikaya qədər sahələri əhatə edir⁹.

Əlbəttə bütün ünsiyyət vasitələri arasında dil aparıcı rol oynayır. Ancaq insanın sözlü (verbal) və sözsüz ünsiyyəti köklü şəkildə fərqləndirilməlidir. Bu mənada sözlü ünsiyyətdə iştirak edən işarələrin təbiəti cəmiyyətdə və təbiətdə mövcud olan bütün işarələrdən fərqlidir. Sözlü ünsiyyət danışılan və dinlənən, deyilən və eşidilən səslər vasitəsilə həyata keçirilir. Öz təbiətinə görə dil işarələri bütün digər işarələrdən fərqləndiyinə görə dilçiliyi asanlıqla semiotikanın ağışına vermək düzgün olmazdı.

Dilçilik G.fon der Qabelensdən (1840-1893) bu yana danışıq (Sössürdə parole), ayrılıqda dil (Sössürdə langue) və dil səriştəsini Sössürdə faculte de language –F.V.) anlayışlarını kifayət qədər əsaslı olaraq fərqləndirir. Danışıq aktı bütün fərdlərin danışıqının cəmidir, bütün dil sistemi bundan keçir. O fərddən və ötürdür. H.Paul (1846-1919) bütün dilçilər üçün yeganə həqiqi obyekt kimi bütün fərdlərin bir-birinə qarşılıqlı təsirinin ümumi ifadəsini hesab edirdi¹⁰. Əslində obyekt kimi H.Paul onu düz müəyyənləşdirirdi.

Bəs dil nədir? Dil elə bir əlaqələr şəbəkəsi və bu şəbəkənin elə vahidlər sistemidir ki, bütün fərdləri bir-birinə bağlayır, o fərddən fəvqində durur, abstraksiyadır, sosial instrumentdir. Dil təkcə tələffüz, cümlə və intonasiya deyil, o, bir bütöv kimi almanlarda alman, azərbaycanlılarda Azərbaycan türkcəsi, ya ana dili olur, ya xarici dil kimi öyrənilir.

Dil fəaliyyəti bunların hər ikisini - düşüncəni, məntiqi, rəftarı, qarşılıqlı təsiri əhatə edən çoxşaxəli bir insan fəaliyyətidir. Ona görə də bu fəaliyyəti məntiqi fəlsəfə, psixologiya, fiziologiya, dilçilik və s. elm sahələri özünə obyekt kimi seçə bilər.

F.de Sössür deyir ki, dil insanın dil fəaliyyətinin sosial hissəsidir, o fərddən asılı deyildir, fərd onu nə yarada, nə də dəyişdirə bilər; o dil kollektivi üzvləri arasında əlaqənin gücü hesabına mövcuddur. Dili danışıqdan ayıraraq əlahiddə obyekt kimi götürmək olar (s.17). Bu heç cür mümkün olan şey deyil, çünki dilin yeganə tədqiqat obyektini bizə verilən danışıq aktıdır. Ona görə də F.de Sössür deyəndə ki, dil heç də danışıqdan az olmayaraq konkret predmetdir, deməli, o, bununla obyekt və predmeti kəskin şəkildə və düzgün olaraq ayırır. Onun təriflərinə fikir verək:

«Dil danışıqdan fərqləndirilməklə əlahiddə tədqiqat oluna bilən obyektidir»(s.17). Sonra: «Dil konkret tərzdə danışıqdan heç də az predmet deyil» (s.18). Gözəl deyib,

deyilmi, halbuki bizdə hələ də obyektlə predmet qarışdırılır.

İndi baxaq görək işarə ümumilikdə necə müəyyən-ləşir. G.Pirsə görə? işarə və ya representamen kimə və nə üçün müəyyən hörmət və izzət əlaməti olaraq işlədilir. O hər hansı bir şeyi izah edir (onun izahçısıdır), özünə aid olan şeyi şərh etmək üçün onun obyektidir. Nə üçün işarədir (onun obyektidir), o kimin üçün işarədir (şərhçi-interpretant) və o nə üçün, kimin üçün nə mənada işarədir (bu səbəb adlanır). Deməli, representamen obyekt, interpretant və əsas semioz prosesinin təbiətini açan anlayışlardır.

İşarələr: qualisign; (keyfiyyət), sinsign (sadə işarələr), legisign (qrammatik qaydalar) (məntiqi bölgü) Əsas (ground) : ikonlar, indekslər, simvollar (işlənmə növünə görə) diaqram və şəkillə öz obyektlərinə ikonik münasibətdədir¹¹.

Obyektə görə: rheme (və seme) başa düşməni təmin edir; dicent (pheme) və ya dicisign və argument kimi qanun (law). Yol hərəkəti qaydaları işıqforda simvollar sistemidir. R.Yakobson yazır ki, bütün hallarda işarələrin məğzi kontekstdən asılıdır¹².

F.de Sössür şahmat oyununu dil sistemilə müqayisə edir və göstərir ki, oyunu müvafiq vəziyyəti üçün əvvəlcə hansı gedişin edildiyini müəyyənləşdirməkdə fiqurların nədən düzəldilməsi heç bir rol oynamır. O yazır: «Dil işarələr sistemidir» (s.19). Bəli Aristotel də şeylər və adlardan latın kilsə müəllimi Agustinio signans (işarələyən) və signatum (işarələnən) fərqləndirirdi. İşarə nəyinsə başqa şeyin əvəzinədir, o nəyisə bildirir, əks etdirir, təmsil edir. Məs., ad onun daşıyıcısını, ifadə hər hansı bir aksiyanı, mətn tarixi məqamı və s. bildirir.

F.de Sössür yazır ki, işarə adla məfhumu birləşdirmir, o sadəcə təsəvvürdür (concept) və səs obrazıdır (image acoustique). Bununla da o nomenklatura nəzəriyyəsinə qarşı çıxdı (adlar siyahısı), (burada guya adlar

onlardan xaricdə, kənarında olan gerçəklikləri ifadə edir – F.V.). Biz «Ana» deyəndə konkret ananı yox, ümumi təsəvvürü və ona uyğun qohumluq münasibətlərini başa düşürük. Sözü necə deyilməsinin onun mahiyyətinə dəxli yoxdur. Əsas odur ki, hər yerdə dildə eyni akustik obraz mənanı tanımağa imkan verir. Onların vəhdətini göstərmək üçün F. de Sössür burada kağız parçasını misal gətirir və yazır ki, kağızın bir tərəfini o biri tərəfindən ayırmaq mümkün olmadığı kimi, işarənin də tərəflərini bir-birindən ayırmaq olmaz¹³.

Amma bu xaos deyil. «Ochs» deməklə «pişiyi» nəzərdə tutmaq olmaz. Bir dildə o qəbul olunub, sonrakı nəsillər üçün məcburidir. Fikir yalnız dillə strukturlaşır, səs obrazını bütöv kimi deyirik.

Dil vahidləri sistem yaradır /ana/ valideyn, «qadın cinsi», «yaşlı» semantik əlamətlərin məcmusudur, o «ata» (kişi cinsi olmaqla) «nənə», «cavan qız» əlamətlərinə qarşı qoyulur. Formal cəhətdən /ana/ bütün qohumluq bildirən, tək və adlıq halında olan sözlərin sırasında durur. Digər tərəfdən /ana, ananın, anaya, ananı, anada, anadan/ hal paradıqmində öz yeri var, tək və cəm qarşılaşmasının üzvüdür və s. cəhətdən /ana/ onu təşkil edən hər bir foneminə görə bu cür üçfonemli sözlərdən fərqlənməlidir¹.

Deməli, hər bir dil vahidi həm fərqlənməlidir, həm də fərqləndirilməlidir (signifier). Əks təqdirdə xaos yaranardı. Cümlə səviyyəsində /Ana məktub gözləyir//, /Ana cavab gözləyir//, /Ana məktub göndərir//, /Ata təlim keçir// cümlələrində hər söz öz semantik paradıqmindən olan sözlə əvəz edilə bilər, sözlər müəyyən qaydada sıraya düzülür, paradıqmatik və sintaqmatik əlaqədə olurlar. Sistem dil vahidlərinin əşyavi və fonetik müxtəlifliyini təmin edir, onların işlənməsində eyniliyi və fərqi yaradır, ünsiyyəti gizləndən idarə edir.

Sistemli yanaşmada hər hansı bir səsin dəqiq artikul-yator-akustik vəziyyətləri özlüyündə deyil, onların fərqləndirmək və fərqlənmək qədərində öyrənilməsinə tələb edir,

leksik qrammatik qarşılaşmaların anlama üçün yetərli olduğuna nəzarət edir. Yəni danışan şəxs müəyyən danışq məqamında /mən gecəni yata bilmədim// deyirsə /gecələri/ deməməsi vacibdir. Əgər /gecələri/ deyərsə, deməli, niyyət və ötürülən məlumat başqa olmalıdır və. s. Elə buna görə də F.de.Sössürlə razılaşmaq olmur ki, dili şahmat oyunu ilə müqayisə etmək o qədər də yerinə düşməyib. Dil işarələri danışan tərəfindən tələffüz edilməli və o dərəcədə ucadan olmalıdır ki, dinləyən onu eşidib başa düşsün. Dillə ünsiyyətə başqa maddi varlıqlı işarələr işləmir.

XX əsr dilçiliyi dil sistemini daha əyani şəkildə göstərmək üçün iki mühüm anlayışdan istifadə edir; 1) düz xətt boyunca düzülmə, birləşmə buna sintaqmatik ox da deyirlər. 2) danışqda, hazırda olanla eyni qəbildən olan, lakin təmsil olunmayan vahidlər arasındakı əlaqə: buna assosiativ və ya paradiqmatik ox da deyirlər. Məs., 1-ciyə misal olaraq istənilən iki vahidin yanaşmasını, birləşməsini göstərmək olar:

/ən, fənn, ən çalışqan / qrupumuzun ən talantlı tələbəsi o idi// və.s.

İkinciyə misal olaraq /ən/ əvəzinə /lap/, ancaq /fənn/ /min/ yerində gələ bilməz, çünki ayrı-ayrı söz klaslarına aiddirlər və s.

F. de Sössür bunları binanın sütunu ilə müqayisə edir. Bir tərəfdən, sütun binanın müəyyən yükünü öz üzərində daşıyır, binanın o biri hissələrinə eyni vaxtda sintaqmatik əlaqədə olmaqla, digər tərəfdən, ona baxanda başqa stildə ucaldılmış, lakin hazırda göz qabağında olmayan arxitektura incisi ilə müqayisə yaranır

Deməli, dil elə bir arxitektonik strukturdur ki, onda olanla olmayan, sintaqmatik və paradiqmatik əlaqələr birbirini tamamlayır.

H.Paul özünə sual verərək cavab verir: «Mən qısa da olsa niyə dil tarixinin prinsiplərini başlıq kimi seçməyimə haqq qazandırmalıyam. Etiraz eləyə bilərlər ki, dilin başqa bir elmi tədqiqi mümkün olarmı. Mən bunu qəbul etmirəm»¹⁵. Bax, gənc qrammatiklərin fəlsəfi ideologiyası bundan ibarət idi: tarixi yanaşma, səs dəyişiklikləri qanu-

nun izlənməsi, analogiya və ulu dilin bərpası. Tarixi-müqayisəli dilçiliyin nail olduğu ən böyük nailiyyət dillərin genetik qohumluğunun sübutu olub.

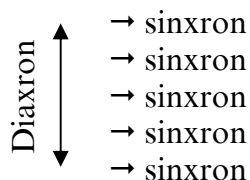
Ancaq onların köynəyindən çıxan İ.A.Boduen de Kurtene və F.de Sössür dilin hazırkı vəziyyətini (statik) öyrənməklə onun hərəkət meyillərini (dinamikasını) tuta bilmişlər. F.de Sössür israr edir ki, tədqiqatın metodologiyasını müəyyənləşdirərək onu diaxroniyadan, tarixi izləmələrdən- (yunanca /dia/-içindən, /xronos/ vaxt/), vaxt ardıcılığından döndərüb sinxroniyaya (eynizmananlıq, sin- eyni, bir vaxtda) çevirmək lazımdır. Burada onun şahmat oyunu ilə müqayisəsi əladır və yerinə düşüb. Doğrudan da, hazırkı oyun vəziyyətini düzgün qiymətləndirmək üçün əvvəlki gedişləri təhlil etməyə ehtiyac yoxdur.

Dilin hazırkı vəziyyəti onun sistemliliyini tam əks etdirir. Bunun üçün tarixə ekskurs eləməyə ehtiyac yoxdur. Təbii ki, müasir dildə tarixin qalıqları var, ancaq bu tək-tək hallar dilin sistemliliyinə xələl gətirmir. Məs., alm. d. /du hast/, /Er hat/ və s.

Burada /haben/ (malik olmaq) köməkçi feli ikinci və üçüncü şəxslərdə kök samiti /b/-ni itirir.

Amma bu ilk baxışdan belə görünür. Əslində burada qədim alman dilində olan eyni mənalı iki feldən söhbət gədir: /haban/ və /hān/. Sonradan bu fellər birləşir və dildə bir fel qalır: /haben/. Lakin ikinci və üçüncü şəxsdə /hān/ felinin elementləri ilişib qalır¹⁶.

Sinxron və diaxron aspektləri əyani olaraq belə göstərmək olar.

Ş.Balli (1865-1947) və A. Seşeye (1870-1946) əsəri bilavasitə öz müəllimləri olmayan F.de Sössürün mühazirələri əsasında çapa hazırlayıb, onun ölümündən üç il sonra

buraxmaqla dünya dilçilik elmini lərzəyə saldılar. Onlar bu kitabın girişində yazırdılar ki, F. de. Sössür heç vaxt da bu səhifələrin çapına razılıq verməzdi. Hər halda «Kurs»-da anlaşılmaqlar çoxdur. O bilirdi ki, dil danışmaq üçün lazımdır, ancaq danışmaq da dilin yaranmasını təmin edir. O, dilin sistemli statikasını görürdü, eyni zamanda onun müxtəlifliyini, dinamikasını da başa düşürdü.

1937-cü ildə 900 səhifəlik «Sössürün irsindən» kitabı çap olundu. Onun 300 səhifəsi dilçiliyə həsr olunub. Burada göstərilir ki, F.de Sössür iki qütb arasında çabalayırdı. Bir tərəfdən sistemlilik, o biri tərəfdən işarələrin burulğanı. O, 1894-cü ildə Allugeyə yazırdı ki, dilin işlənməsi onu sistemliklərdən daha çox maraqlandırır¹⁵.

Sistem nəzəriyyəsini işləməklə F.de Sössür müasir dilçiliyin inqilabi banisi hesab edilir¹⁸.

Sistem dilçiliyi XX əsrin ortalarından strukturalizm adı ilə geniş yayılmağa başladı. Bütövlükdə strukturalizmin əsas məziyyətləri bunlardır:

1) Dilçiliyin əsas tədqiqat metodları ciddi dəqiq elmlərin işləyib hazırladığı metodlar olmalıdır (məntiq, riyaziyyat, fizika və s.). Bu zaman intuisiya və ekstralinqvistik faktorlar istisna edilir; 2) Dilin bütövlüyü və ya sistemliliyi. Onun fiziki və semantik əlamətlərin sadalanması ilə müəyyənlişməsi qəbuləilməzdir; 3) Dil qapalı sistem invariantların məcmusu kimi götürülür və variantlar şəklində danışmada reallaşır; 4) Məna və forma tərəflərinin qarşılaşması; 5) Dil sisteminin tədqiqində qarşılaşma metodunun aparıcı olması; 6) Forma tərəfinə üstünlük verilməsi, bu yanaşma xüsusilə Amerika deskriptivizminə xasdır; 7) Dilin çoxsaxəli, çoxpilləli sistem kimi götürülməsi, onlar arasındakı hierarxilik əlaqələrinin olması; 8) Fonoloji tədqiqat metodlarının dilin başqa yaruslarının tədqiqində istifadə olunması; 9) Dil sisteminin açılışında sintaqmatik (və+və) və paradiqmatik səviyyələrin fərqləndirilməsi; 10) Sinxron yanaşmanın aparıcı olması; 11) Dil vahidlərinin paylanması

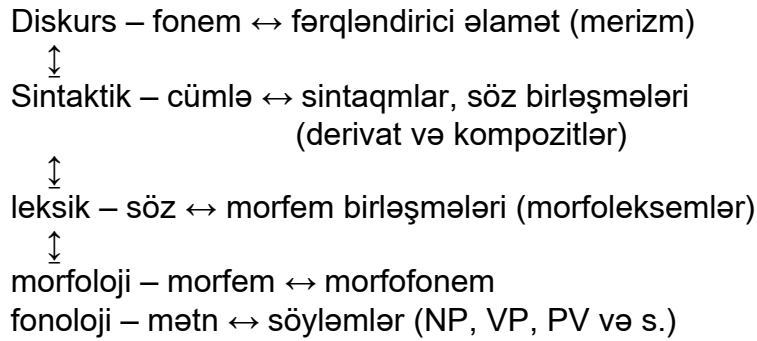
prinsiplərinin müəyyənləşməsi (məhdud/qeri-məhdud distri-busiya, əlavə distribusiya prinsipi və s)¹⁹.

Prussiya təhsil sisteminin islahatçısı, dilçi və nə zəryyəçi V. fon Humboldt dili erqon (statistik struktur, alət, karkas) deyil, energia (dinamik fəaliyyət, güc, daim işləyən bir alət) adlandırır²⁰.

Çox qəribədir, bu gün törəmə qrammatikasının ayağına bəzi kəlamları V.fon Humboldtun 29 iyun 1820-ci ildə «Müqayisəli dil öyrənilməsi haqqında» adlı akademik çıxışında rast gəlirik. O deyirdi, dili olan insan sonu məlum vasitələrdən sonsuzluğa qədər istifadə edir. «Deməli, insanda 2 sahə birləşir, onlar sabit ünsürlərin saysız miqdarına bölünməyə, həm də sonsuzluğa qədər birləşməsinə qabil-dir²¹. Biz tərəfdən tələffüz edilən səs axınının sonralar analitik parçalanması, digər tərəfdən dilin yaratma enerjisinin sintetik birliyi bütövlüyünü şərtləndirir.

Məlumdur ki, sonralar N.Xomski bunu dilin yaradıcılığı adlandırır²¹.

Burada bir daha xatırlamağa dəyər ki, dil işarələrinin yeganə maddi varlığı səslərdən ibarətdir. Digər heç bir mövcudluq forması canlı ünsiyyət vasitəsi üçün qəbul edilməzdir. Yalnız yazılı şəkildə dil qrafik görünən simvol-larda öz təcəssümünü tapır. Dil işarələri hierarxik münasibətdədir. Onlar səviyyələr üzrə paylansalar da (fonoloji, morfoloji, leksik, sintaktik), bir-birini tamamlayır, biri digərindən kənarında mövcud ola bilmir. Cümlə ən azı bir sözdən, söz ən azı bir morfemdən, morfem də ən azı bir fonemdən ibarət olmalıdır. Hierarxiklik odur ki, ən yuxarı səviyyənin vahidi ən aşağı səviyyənin vahidindən strukturlaşır və ən aşağı səviyyənin vahidi yuxarı səviyyə vahidində öz reallığını tapır. Bu qarşılıqlığı təxminən belə göstərmək olar: dil sisteminin əsas və yardımçı səviyyələri və onların vahidləri:

Fərqlənmə və fərqləndirmə aşağıdan yuxarıya və yuxarıdan aşağıya qədər gözlənilir. Hər mərhələnin öz məhdudiyyəti var: distributiv məhdudiyyət, semantik uyğunsuzluq, morfoloji və struktik çərçivədən kənara çıxma və. s. dil sistemini bütövlükdə səciyyələndirən məhdudiyyətlərdir. Fonem hər fonemlə, morfem hər morfemlə və.s. birləşə bilməz. Məs., Azərb. d. /ɣ/ və /l/ söz başında gələ bilməz. Mübtədə cəmdədirsə xəbər də cəmdə olmalıdır və s.

Dil sistemi başqa sistemlərdən fərqli olaraq ikili üzvlənməyə malikdir: 1) mənalı vahidlərə-morfemlərə (A.Martine (1908) bunlara monemlər deyir –F.V) və 2) mənasız, yalnız fərqləndirən o vahidlərə - monemlərə fonemlərə.

Başqa semiotik sistemlərdə bu cür üzvlənmə yoxdur. Onlarda maddi varlıq hansısa bir mənə ilə bağlıdır. Məs., meşədə tüstü görünürsə **və** bu təsadüf olarsa, o, yanğın bildirir, əvvəlcədən razılaşıdırılmış olubsa deməli, lokalizasiya yerini bildirir. Ancaq nə tüstü bundan asılı olaraq tünd və açıq olmur, bütövlükdə burulğan kimi qalxır. Başqa bir misal: pəncərənin taxtına qoyulmuş gül dibçəyi razılaşımadan asılı olaraq müxtəlif mənə daşıya bilər: gül olsa, gəlməzsən, qardaşım evdə olacaq, olmasa gələrsən, deməli, tək olacağam və s. (bax: VI fəslə).

ƏDƏBİYYAT

1. Ç.Pirsin semiotikası və simvolların tipləri haqqında bax: R.Yakobson. Suche nach dem Wesen der Sprache. Jn R.Yakobson. Semiotik. Ausgewählte Texte. 1912-1982. Frankfurt a/M., 1992, s. 77-78.
2. R.Yakobson. Yenə orada, s. 86-88.
3. F.de Saussure. Grundfragen der allgenmeinen Sprachwissenschaft. Berlin, 1967, s.8.
4. F.Veysəlli. Struktur dilçiliyinin əsasları. I Studia philologica, Bakı, 2005, s. 30.
5. И.П.Сусов. Введение в языкознание. М., 2007, с.18.
6. F.Yadigar (Veysəlli). German dilçiliyinə giriş. Bakı, 2003, s. 99.
7. Л.В.Щерба. Очередные проблемы языковедения. «Л.В.Щерба. Языковая система и речевая деятельность». Л., 1974, s. 49; E.Koserinin yuxarıda göstərdiyimiz əsərində İ.A. Boduen de Kurtenenin adı 9, F.de Sössürün adı isə 37 çəkilir. Bax: E.Koseriu. Umumi dilçiliyə giriş. 1998-ci il almanca nəşrindən tərcüməsi, «Ön söz və Qeydlər» prof. F.Veysəllinindir. Bakı; 2004.
8. F.de Saussure. Grundfragen der allgemeinen Sprachwissenschaft. Berlin, 1967, s. 16.
9. T.Hawkes. Structuralism and Semiotics. London, 2006,s. 124.
10. H.Paul. Prinzipien der sprachlgescsuclite. Tübingen, 1970, s.24. U.Eco. Einführung in die Semiotik. München, 2004
11. U.Eco. Einführung in die Semiotik. München, 2004.
12. R.Yakobson. Göstərilən əsəri.
13. F.de Saussure. Yenə orada, s.148.
14. Yenə orada.
15. В.М. Жирмунский. История немецкого языка. М.,1964.
16. H.Paul. Göstərilən əsəri, s.21.

17. F. de Saussure. Linguistik und Semiologie. Frankfurt, 1977, s. 17.
18. M.Ceier. Göstøriløn əsəri, s. 50.
19. F Veysəlli. «Wort», 2004.
20. W. von Humboldt. Schriften zur Philosophie. Werke in 5 Bd-en, III Bd, Darmstadt, 1963, s.3;
21. Yənə orada.
22. N. Chomsky. Strukturen der Syntax. Frankfurt a/M., 1973, s.17.

Çalışmalar

1. Dillə semiotika arasında nə kimi əlaqələr vardır?
2. Semiotikanın tərfi nədir?
3. Semiotikanın elm kimi formalaşmasında xidməti olanlar barədə nə deyə bilərsiniz?
4. Ç.Pirsin semiotika haqqında əsas fikirləri hansılardır?
5. F.de Sössürün semiotika ilə bağlı fikirləri barədə nə deyə bilərsiniz?
6. Gənc qrammatiklərin əsas məziyyətləri hansılardır?
7. XX əsr dilçiliyi hansı müddəaları ilə gənc qrammatiklərə qarşı çıxırlar?
8. İ.A.Boduen de Kurtene və F.de Sössürün dilçilik görüşləri barədə nə deyə bilərsiniz?
9. Sistem dilçiliyinin əsas müddəaları hansılardır?
10. Strukturalizmin banilərini seçiyələndirə bilərsinizmi?
11. Dilin səviyyələri hansılardır və onlar arasında nə kimi əlaqələr mövcuddur?
12. Paradiqmatik və sintaqmatik səviyyələri misallarla izah edə bilərsinizmi?

VIII FƏSİL

DİL VƏ MƏDƏNİYYƏT

Mədəniyyət əksərən sivilisasiyanın sinonimi olub barbarizmə qarşı qoyulur. Unutmayaq ki, qədimdə yunanlar başqa dildə danışanları barbar adlandırırdılar¹. Bəşər tarixini tərəqqi və inkişaf uğrunda mübarizə kimi götürmək cəhdi həm intibah, həm də maarifçilik dövründə olmuşdur. Fransız dilli alimlər adətən **lanque de culturu** (mədəniyyət dili) terminindən istifadə edərək göstərmək istəyirlər ki, bu dil mədəni baxımdan daha çox inkişaf edib. Almanlarda bu termini əvəz edən **Kultursprache** sözü işlədilir. Bu o deməkdir ki, bu dillərin müqabilində primitiv dillər də mövcuddur. Ancaq mütəxəssislər məsələnin bu cür qoyuluşu ilə razılaşırlar².

Alman filosofu Y.Herder (1744-1803) «mədəniyyət» sözünü qeyri-müəyyən, müxtəlif dövr və millətlərə tətbiqdə çox aldadıcı adlandırırdı. O, xüsusilə XVIII əsr Avropa mədəniyyətində fransız təfəkkürünün və dilinin ən yüksək zirvəyə çatması fikrinin əleyhinə çıxırdı³.

Antropoloji mənada hər xalqın öz mədəniyyəti var. Cəmiyyət daxilində ayrı-ayrı qrupların öz mədəniyyəti var. Y. Herder bunu belə izah edirdi: dil və təfəkkür əlaqəlidir, dil və mədəniyyət isə millətin ruhunun və düşüncə tərzinin inikasidir. O yazırdı: «Dil bizim əqlimizin xarakteridir»⁴. Elə bu ideya sonralar Sepir-Uorf fərziyyəsinin əsasında dururdu. Mədəniyyət insanın üzvü olduğu cəmiyyətdə əldə etdiyi bilik, adət və vərdişlərin toplusudur. Bilik deyəndə nəyisə etmək, nədəsə özünü tam hüquqlu insan kimi hiss etmək başa düşülür. Nəzəri bilikləri hər bir fərdə imkan verir ki, yalanı və doğrunu seçsin. Elm də bu mənada mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Bəzən dini və mifik ifadələr başqa cür qiymətləndirilir. Beləliklə, real vəziyyətdən xaric olan hər şeyi düzgün qiymətlən-

dirmək və buna münasib hərəkət etmək əsl mədəniyyətdir.

Bioloji vərdişləri insan irsən qəbul edir. Məs., birinci dilöyrənmə irsən olur, ikinci və üçüncü dilləri isə insan cəmiyyətdən öyrənir. Hər kəs öz ana dilini doğulduğu mühitdə mənimsəyir, o irsən keçir, ancaq bu o demək deyil ki, ana dilinin öyrənilməsi təkəcə cəmiyyətlə bitir. Uşağa intellektual və emosional planda yetişməsi üçün şərait yaradılmalıdır. Yəni mədəni və bioloji amillər bir-birinin ehtiva təməlidir. Bəzən uşaqda onun ana dili və öz mədəniyyətində dini inam daha erkən formalaşır. Bunları hər zaman diqqət önündə saxlamaq gərəkdir.

Biz yuxarıda Sepir-Uorf fərziyyəsindən danışdıq. Amerikan dilçisi E.Sepir və onun tələbəsi B.Uorf (1897-1941) öz müəllimləri F.Boasın (1858-1942) təsirilə Avropa ənəsinə sadıq qalaraq mədəni və linqvistik məxtəlifliyi təfəkkür izomorfizmi işığında açmağa çalışırdılar⁵. Bu da Y.Herderin və V. fon Humboldtun romantik idealizminin təsiri altında mümkün olmuşdur⁶.

V.fon Humboldt insan dilinin struktur rəngarəngliyini insan əqlinin məhsulu sayırdı, ancaq o universal şəkildə əksini tapırdı. Ona görə də dilin yaradıcı olması ideyasının rüşeymini N.Xomski V.fon Humboldtda görürdü. V.fon Humboldta görə, romantizm rəşionalizmin kəsişmə nöqtəsində durur. Hər necə olursa, dil və təfəkkür haqqında Herder-Humboldt fəlsəfəsi sonradan ötən əsrin 50-ci illərində Sepir-Uorf fərziyyəsi kimi yayılmağa başladı və linqvistik nisbilik nəzəriyyəsi kimi tanındı. Bunu da L. Blumfildin sonrakı dövr yaradıcılığı daxil olmaqla Amerika strukturalizminin bir variantı kimi qələmə verirlər⁷.

Linqvistik determinizmə görə, dil təfəkkürü müəyyən edir. Linqvistik nisbilik nəzəriyyəsinə görə isə dillərin struktur müxtəlifliyi sonsuzdur.

Ümumilikdə isə Sepir-Uorf nəzəriyyəsini aşağıdakı kimi dəyərləndirmək olar:

- bizim şüurumuz, daha geniş mənada, təfəkkürümüz, dilimizin təsiri altında olur. Dilimiz ətraf aləmi bizim dərk etdiyimiz şəkildə ifadə edir. Biz ətraf aləmi dilimizdə əks olunan kateqoriyalar, təsəvvürlər və qarşılaşmalar şəklində əks etdiririk;

- onlar hər bir dil üçün spesifikdir və başqa dillərin kateqoriyaları və qarşılaşmaları ilə əlaqəli deyildir.

İkidilli şəxs dünyə haqqında hər iki dilin üst-üstə düşməyən təsəvvürlərini mənimsədiyindən real danışıqda bir dil sistemindən o birisinə keçir. Ancaq bilinçsizlik heç də həmişə müxtəlif təsəvvürləri ifadə etmək üçün iki dildən istifadə etmir. Hər halda mən uzun illərin tərcüməçisi kimi deyə bilərəm ki, eyni hadisə, obyekt və denotat haqqında bir dildə tam adekvat olmasa da, təsvir verilə bildiyi kimi başqa dildə də bu təsvir mümkündür.

Amma müasir dilçilikdə bu əlaqələri bir az başqa cür vermək mümkündür. Məlumdur ki, obyektiv aləm hər bir dildə müxtəlif cür adlanma və ifadə formaları ilə kodlaşır. Məs., eyni obyekt ingilis və Azərbaycan dillərində müxtəlif cür kodlaşır. İngilislər də almanlar və ruslar kimi atanın və ananın qardaşına müvafiq olaraq /uncle/, /Onkel/, /дядя/ deyirlər. Bizim dildə isə bunlardan hər birinin öz adı var. Deməli, eyni denotat müxtəlif dillərdə başqa işarələrlə ifadə olunur. Bu fərqlərin kökləri ictimai-siyasi formasiyalarda hökm sürmüş hüquqi normalarla izah oluna bilər. Qədim romalılarda mülkiyyətin bölünməsində ana və ya ata tərəfin fərqi olmurdu, hüquqi baxımdan onlar ikisi də eyni olduğundan bu sözlərin dildə fərqlənməsinə ehtiyac qalmayıb. Azərbaycanlılarda isə tayfa, qəbilə, qan və can qohumluğu çox ciddi şəkildə fərqləndirilib. Ona görə də bizim dildə o məfhumların ifadəsi üçün müvafiq sözlər yaranıb.

Məlumdur ki, dillərin leksikası izomorf deyildir. Məs., eskimos dilində qadın cinsini bildirən söz yoxdur, ancaq qadın cinsinin konkret növlərinin adları fərqlidir. Avstraliya dillərində «gum» adında söz olmasa da, qumun müxtəlif növləri üçün müxtəlif sözlər vardır. İngilislərdə «gar» və «gum» sözləri yalnız /snovv/ və /sand/ sözlərlə ifadə olunur. Ancaq analitik yolla onların müxtəlif növlərini göstərmək mümkündür: /spring snow/ (yay qarı), /powdery snow/ (çürümüş qar) və s. Ola bilsin ki, bu birləşmələrə gələcəkdə konkret leksem olsun⁸.

Deməli, kodlaşmanın dərəcəsi müxtəlif dillərdə müxtəlif cürdür. Bir dildə danışanlar təbii eyni mədəniyyətdə malik olmalıdırlar. Bu prezumpsiya bir çox dil və mədəniyyətdə özünü doğrultmur. Kodlaşma hər hansı bir lazımı sözün olması deyildir.

Alimlər ötən əsrin 50-ci illərində Sepir-Uorf fərziyyəsini psixoloji eksperimentlərlə yoxlamağa çalışdılar. Nəticə o oldu ki, müəyyən gül adlarının bir dildə kodlaşması dərəcəsi başqa dillərə nisbətən yaddaşa və qavramaya (dərk etməyə) təsir göstərir. Məs., Şimali Amerika hindilərindən süni dilində narıncı və sarı güllər fərqləndirilmir. İngilis dilini bilməyən süni dil daşıyıcıları ingilis dilində kodlaşmış gül adlarını fərqləndirməkdə çətinlik çəkirlər. Ancaq ingilis dilini bilənlər bunu asanlıqla fərqləndirirlər. Bununla belə sünülilər sarı və narıncı əşyalar arasındakı fərqləri asanlıqla tuta bilirdilər⁹.

Eksperimentin nəticələri Sepir-Uorf fərziyyəsini tam şəkildə təsdiq etmədi. Ötən əsrin 50-60-cı illərində qrammatik fərqlərlə bağlı eksperimentlər də dil strukturunun yaddaşa və dərk etməyə qismən təsirini təsdiq etdi¹⁰.

Bəs indi linqvistik determinizmə münasibət necədir? Hazırda psixolinqvistlər, dilçilər və filoloqlar dilin müəyyən dərəcədə yaddaşa, dərk etməyə və təfəkkürə təsirilə qismən razıdırlar, ancaq dilin təfəkkürü müəyyənləşdirməsilə bağlı Sepir-Uorf fərziyyəsinə skeptik yanaşır-

lar. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, kateqorik mənada Sepir-Uorf fərziyyəsinin yayılmasında günahkar tərcümənin düzgün olmamasıdır. Məs., J.Layonz (1932) belə bir misal gətirir ki, B.Uorf hopi dilində Avropa dillərindəki kimi zaman qrammatik kateqoriyasının olmadığını qeyd edirdi, lakin o bunu misalla sübut etmirdi. B.Uorf sadəcə olaraq hopi dililə Avropa dillərində zaman qrammatik kateqoriyasını müqayisə edərkən şişirtməyə yol verib. Eynilə Avstraliya dillərində dördəndən artıq sayın olmamasını guya bu xalqlarda say anlayışının olmaması ilə bağlayırdılar. Halbuki onlar ingilis dilini öyrənəndə heç bir çətinlik çəkmədən saymağı da öyrənirlər. Bunlar hamısı onu göstərir ki, bütün xalqlar zaman, məkan, say, materiya və s. anlayışlar haqqında konseptual sistemə malikdirlər. Ancaq bu o demək deyildir ki, obyektiv aləm bütün dillərdə eyni şəkildə əks olunur. Məsələ burasındadır ki, müxtəlif mədəniyyətlər dillərdə müxtəlif şəkildə əks olunur, burada insanların nəzəri və praktik bilikləri və dünyagörüşləri mühüm rol oynayır.

Ola bilərmi ki, bir dildə ifadə oluna bilən başqa dildə ifadə oluna bilməsin? Bu kodlaşmanın dərəcəsiindən asılıdır? Əslində dildə kodlaşma dərəcəsi dilin məhsuldarlığından, N.Xomski demişkən, yaradıcılığından asılıdır. Görürsən ki, bəzi ifadələr tez-tez işlənir (məs., /drug addict/ (narkoman) və ya /supply and demand/ (tələb və təklif) və s.). Sonra da bunlar dilin tam hüquqlu leksemləri kimi lüğətə daxil edilir. Buna əvvəllər leksik tərkibin genişlənməsi və dəyişməsi deyirdilər. Bu, doğrudan da, belədir. Deməli, dilin leksik fondunun genişlənməsinə və dəyişməsinə zidd olan istənilən linqvistik nisbilyi rədd etməliyik¹¹.

Dilin lüğət fondunun genişlənməsində alınmalar mühüm rol oynayır. Burada kalka çox vacibdir. Söz və ya bütövlükdə birləşmə hərfi tərcümə edilir. Məs., ingilis dilində yaranmış /summit conference/ (yüksək səviyyədə

görüş) bizim dilə ya «sammit» kimi, ya da «zirvə görüşü» kimi tərcümə olunur ki, bu da sonralar diplomat, jurnalist və tərcüməçilərin malına çevrilir. Azərbaycanda Lissabon sammiti ilə bağlı lətifələri yada salağ. Bunlar alman və fransız dillərinə də tərcümə edilir: fr. /konferénce au sammet/; alm. /Gipfelkonferenz/ və s. /Preskonferensiya/ da tarixən latın dilindən keçib, əksər dillərdə bu struktur saxlanılıb. Müq. et: ing. /press conference/, alm.d. /Presskonferenz/. Bu siyasi, diplomatik, iqtisadi və mədəni yaxınlaşmalarda dominant dilin başqalarına diqtəsi kimi qəbul edilə bilər.

Bəzən alınma sözün alan dildə ekvivalent strukturu olmadığı üçün və ya ona münasib qarşılıq olmadıqda ifadələri birbaşa tərcümə etmək olmur. Məs., /They are playing cricket// (Onlar kriket oynayırlar) cümləsini birbaşa tərcümə etmək mümkün deyildir. Ya /kriket/ sözü alınmalı, ya da şərhlə birgə tərcümə olunmalıdır. Buraya «value» /vælju:/ (dəyər) sözünü də əlavə etmək olar. Məlumdur ki, tərcümələrin çoxu kalkadır. Ona görə də çoxları haqlı olaraq güman edir ki, bir dildən başqa dilə tərcümə bir neçə aspekti əhatə edir.

Leksik lakunlar, yəni dildə müvafiq sözün olmaması, tərcüməni çətinləşdirən və ya qeyri-mümkün edən yeganə amil deyildir. Zaman, şəkil və şəxs baxımından dillər izomorf olmaya bilər (əslində adətən belə olur). Tərcümədə qrammatik fərqlər də leksik fərqlər kimi çox çətin problemdir. Məs., ing. dilindəki artiklli ismi qrupları rusçaya tərcümə etmək olmur, çünki rus dilində qrammatik səviyyədə müəyyən/qeyri-müəyyən artikl qarşılaşması yoxdur. Ona görə də konkret tərcümə prosesində tərcüməçi bununla bağlı informasiyanı buraxır. O bəzən onu bərpa etmək üçün söz əlavə edir. «Bu», «o» və s. Halbuki bunların funksiyası tamam başqadır. Məs., ingilis dilindəki /The man is sick// (adam xəstədir). cümləsindəki

informasiyanı Azərbaycan dilində tam vermək o qədər asan deyildir. Müq. et:

/Adam xəstədir//

(Mənim tanıdığım, gördüyüm) /adam xəstədir//

(Gələn, uzanan, oxuyan, gülən) /adam xəstədir//

(Kiminsə mənə tanıtdığı) /adam xəstədir// və s.

Burada mentalitetlə qrammatik və leksik struktur-dakı fərqlər, doğrudan da, linqvistik nisbiliyin müxtəlif variantları kimi götürülə bilər. Ancaq real tərcümədə mədəniyyətlər və dillər arasındakı fərqləri bilmək tərcüməçi üçün vacibdir. Dinləyici üçün onların fərqi yoxdur. İndi baxaq görək, adların verilməsində və əvəzliliklərdə bu özünü necə göstərir.

Linqvistik nisbilik və gül adlarından strukturalistlər adətən dillərin qeyri-izomorfluğunu göstərmək üçün istifadə edirdilər. Bu, gül adlarının təsviri mənalarını onların ekspressiv və sosial mənalarından ayırmağa kömək edir. Təsviri mənalar dilxarici gerçəkliklə bağlıdır. Elə 50-ci illərdə eksperimentlər də bu aspektdə aparılmışdı.

Fiziki baxımdan rənglər ardı-arası kəsilməz axındır – kotinuumdur. Dərketmə baxımından da bu belədir, yəni insanın fərqləndirə bildiyi bir rəng hiss olunmadan görmədə başqa rəngə keçir. Məs., mavi tədricən yaşıla, yaşıl sarıya və s. keçir. Hər bir dil vizual axında meydana gələn çaları ifadə edə bilər. Məs., ingilis və Azərbaycan dillərində:

black	qara
red	qırmızı
green	yaşıl
blue	mavi
braun	çəhrayı
həmçinin ikinci dərəcəli rənglər:	
turquoise	biryuz
vermilion	qıp-qırmızı
puce	qırmızımtıl – cəhrayı

İndi məsələ ondadır ki, bunlardan hansının əsas, hansının isə qeyri-əsas olmasını müəyyənləşdirmək lazımdır. /lemon/ (limon), /apricot/ (ərik rəngi) hara aid edilsin. /orange/ (narıncı) rəngini hamı işlədir, ona görə əsas rəngə daxil etmək olarmı? Ola bilsin ki, bəzi dillərdə heç güllər üçün əsas rənglər olmasın. Amma əksər dillərdə onlar var. Beləliklə, biz əsas və qeyri-əsas rəngləri müəyyənləşdirə bilərik.

Məlumdur ki, müxtəlif dillərdə baza rənglərinin adları müxtəlif miqdarda olur. Həmçinin məlumdur ki, dillərin gül adlarını başqa dilə tərcümə etmək çox çətin, bəzən isə heç mümkün olmur. Məs., ingilis dilində /brown/ (çəhrayı) sözünün fransız dilində dəqiq qarşılığı yoxdur, /blue/ (mavi) sözünün isə rus, ispan, italyan dillərində qarşılığı yoxdur.

Macar dilində ingilislərin /red/ (qırmızı) sözünün tək bir sözlə verilməsi mümkün deyildir.

Ötən əsrin 60-cı illərinə qədər rənglərin izomorf olmamasından çox tez-tez söhbət açardılar.

Deməli, gül spektrinin üzvlənməsi ixtiyaridir. Konkret dillərdə əsas rəng adlarının struktur oxşarlığı olmadığı indi heç bir şübhə doğurmur. Məs., ingilis dilində /My favourite colour is blue// bizim dilimizə belə tərcümə oluna bilər /mənim sevimli rəngim mavi (və ya göy) rəngdir//. Rusca isə bu ya /синий/, ya da /голубой/ olacaq. Bəzən tərcümədə mətn və ya prepozisiya nəzərə alınır, ancaq əksər tərcümələrdə buna riayət olunmur.

Aparılan tədqiqatlar birmənalı şəkildə göstərdi ki, hər bir dil rəng spektrinin ardıcılığını özünəməxsus şəkildə (yeni ixtiyari) bölür. Rənglərin fokus və periferik yerə ayrılması ilə bağlı aparılan təcrübələr bu fikrə gəlməyə əsas verdi. Məs., ingilislər /blue/ və /green/ rənglərini asan fərqləndirir və işlədirlər, ancaq hansı rəngin onlar üçün fokus, yeni tipik olduğunu müəyyən edə bilmirlər.

Ancaq dillər rənglərin fokus hissəsini ifadə etməkdə oxşarlıqlara malikdir və bu hər dildə neçə əsas rəng adının olmasından asılıdır. Məs., məlum olub ki, ingiliscə /red/ və fransızca /rouge/ rənglərinə eyni fokus uyğun gəlir (bu dillərdə əsas rəng adlarının sayı eynidir). Məlum olub ki, çox az miqdarda əsas rəng adları olan dillər üçün də /red/ və /rouge/ ilə üst-üstə düşən fokus tapmaq olur. Maraqlı burasıdır ki, potensial mümkün rəng adları siyahısında universal nizam, hierarxiya var. Məs., üç rəng adı olan istənilən dildə elə terminlər var ki, onların fokusları ingilis dilindəki /black/ (qara), /white/ (ağ), /red/ (qırmızı) sözlərinə uyğun gəlir. 6 rəng adı olan dillərdə isə bu göstəriləndən savayı /green/ (yaşıl), /yellow/ (sarı) və /blue/ (mavi) sözlərinin fokuslarına uyğun gələn terminlər var. 7 adlı sistemdə isə yeddinci terminin fokusu bənövşəyi, qızıl güli, narıncı və boz rənglər gəlir, ancaq daxildə nizam olmur, yəni 8 üzvlü sistemdə biri bənövşəyi, digəri isə qızıl gül və s. ola bilər.

Bu mülahizələrdən sonra J.Layonz yazır: rəngin semantik sahəsinin substrukturundakı universallığa baxmayaraq, dillərin superstrukturunda aydın qeyri-universallıq mövcuddur. Deməli, rəng adları baxımından zəngin və kasıb dillər mövcuddur¹².

6 və ya 7 rəngin intensiv şəkildə fərqləndirilməsi insanın neyrofizioloji xüsusiyyətilə bağlıdır. Burada mədəni, bioloji və eşitmə şərtləri də mühüm rol oynayır. Rənglər simvol kimi də işlənir (ağ təmizliyin, qırmızı təhlükənin, qara matəmin əlaməti kimi – F.V.), onlardan istifadə üçün sosial bazanı bilmək lazımdır. İkinci qeyd fokusla bağlıdır.

Elə rənglər var ki, onların fokusu daha çox əhəmiyyət daşıyır, onlar universaldırlar və oriyentir xarakteri daşıyırlar. Məs., /qırmızı/ rəngi od və qan sözlərilə asso-

siasiya yaradır. Beləliklə, biz dünyanı təbii növləri olan fraqmentlərə bölürük.

Maraqlı nəticələri biz əvəzliliklərdə də görürük. Mədəniyyətin təhlildə təzahürü kimi ingilis dilində ikinci şəxsin tək və cəmi heç fərqləndirilmir.

	nəzakət	və	familyar formalar
fr. d.	vous		tu
alm.d.	Sie		du
ital.d.	lei		tu
rus.d.	Вы		ты
isp.d.	usted		tu
Azərb.d.	Siz		sən

Haradan gəlir bunlar? Niyə dillər bu məsələdə bu qədər fərqlidirlər? Bu suallara birmənalı şəkildə cavab vermək mümkünsüzdür. Adətən deyirlər ki, Rum imperiyasının son illərində latın dilində işlənib və sonralar başqa dillərə keçib.

Cəmiyyətdə yuxarı zümrənin adamları aşağılara /sən/, onlar da yuxarıdakılara /siz/ deyə müraciət edirlər. Bu asimmetriklilik Avropa dillərində XIX əsrdə aradan qalxmağa başladı. Bir ailədən kənarda böyüklərlə kiçiklərin ünsiyyəti burada istisnalıq təşkil edir.

/sən/ bərabərlik və demokratiya deməkdir. Simmetriyadır, son illərdə Fransada bu hərəkət genişləniib. İndi kişi və arvad, uşaq və böyük bir-birinə /sən/ deyir. Ancaq Fransada /vous/ (Siz) bu gün də qalmaqdadır. Burada mədəni və sosial faktorlar əsas rol oynayır. Bu sosial /now – how/-dir.

XIX əsrdə L.N.Tolstoyun əsərlərini oxuyanda görürük ki, ruslar fransızca danışanda /siz/, rusca danışanda /sən/ işlədirlər. Deməli o zaman ruslarda fransız mədəniyyətinə rəğbət hökm sürürdü. İngilis dilində /thou/ və /you/. ingilis mətnlərinin tərcüməsində çox ciddi çətinliklər törədir. Belə hallarda mədəniyyətləri bilmək çox vacibdir.

Dil həm bioloji, həm də mədəni hadisədir. Hər bir dil universal substruktura malikdir, bu leksikada və qrammatikada, və ola bilsin, fonologiyada da öz əksini tapır, eyni zamanda qeyri-universal superstruktura da malikdir ki, bu da bir bütöv kimi həmin substruktura əsaslanır.

Universal substruktur genetik cəhətdən insanın təfəkkürü ilə keçir, insanın genetik cəhətdən şərtləşən səyləri və arzuları ilə müəyyənləşir. Burada koqnitiv və qeyri-koqnitiv faktorların ətraf aləmlə çulğalaşması əsasdır. Dilin universal cəhətlərinin mənimsənilməsi bioloji yolla mədəniyyətin verilməsindən asılıdır.

Qeyri-universal superstruktur isə mədəniyyətin verilməsindən asılıdır. Nəsildən nəslə təkəcə dil səriştəsi deyil, həm də mədəniyyət ötürülür. Əgər insanın konkret dildə səriştəsi cümlə düzəltmək və onu başa düşməkdirsə, deməli, bu sosial mənə kəsb edən mədəniyyətdir. Bir dildən digərinə tərcümə nə qədər çətin olsa da, bəzi təhriflər və yanlışlıqlar olsa da, bir xalqın mədəniyyətini o biri xalqın dilində vermək mümkündür. Bu ona görə mümkündür ki, iki cəmiyyət arasında çox və ya az dərəcədə mədəniyyət eyniliyi mövcuddur. Dünyanın müxtəlif yerlərində bioloji yaranış, yeni universal qaydada baş verir, o, bütövlükdə mədəniyyətlərin ətraf mühitin oxşarlığı ilə müəyyən edilə bilər.

Tərcümədə mədəniyyətlərin mənası yaranır, bir dildən o biri dilə ötürmədə xalqın mədəniyyəti nəzərə alınmalıdır. Məs., L.N.Tolstoy öz əsərlərində fransız və rus mədəniyyətlərini əvəzliliklərin işlənməsində açıb göstərmişdir.

Eyni sözləri nəzakət formalarının müxtəlif şəkildə təmsil olunduğu dillər haqqında da demək olar (yara, Koreya, tay və digər cənubi-şərqi Asiya dilləri) və ya nəzakət əvəzlilikləri olan yapon dili, ancaq bu dil daha çox qo-

humluq bildirən terminləri və titulları işlədir. Deməli, nəzakət formasının işlənməsinə sosial üstünlük, yaş, qohumluq və cins kimi sosial faktorlar da təsir edir. Onlar adların, müraciətin simmetrik və asimmetrik şəkildə işlənməsinə təsir edir. Məs., Azərbaycan dilində belə bir məqamda dediyimiz kimi, /Məgər Sizə demədilər ki, içəri girəndə papağınızı çıxardın? Yalnız mədəniyyəti bilməklə qrammatik strukturu və leksik tərkibi başa düşüb açmaq olur. Dil mədəniyyətə açar, ədəbiyyata isə ötürücüdür. Məhz buna görə də dil və mədəniyyət qarşılıqlı şəkildə öyrənilməlidir. Mədəniyyətdəki fərqləri dilöyrənmədə nəzərə almaq lazımdır.

Tərcümə üçün mədəni kontaktların müəyyən dərəcədə dilin semantik xüsusiyyətlərini ört-basdır etməsi situasiyasıdır. Bu zaman ən sıx əlaqə alınma və kalkalardır. Burada fərdin dil səriştəsi sahəsində olan sahədən söhbət gedir.

Fərz edək ki, yunan dilindən dilimizə tərcümə zamanı «sophia» sözüne rast gəlmişik. Adətən bu söz «müdrilik» kimi tərcümə olunur. Doğrudan da, Platonda «sophos» sifətinə rast gəlsək, bu elə «sophia» sözündən olub «müdrük», «müdrilik» sözlərinə uyğun gəlir. Məs., /Nizami Füzulidən müdrükdir/. Konteksti bilmək üçün sosial və mədəni fon bilikləri vacibdir. Yuxarıdakı cümləni bu cür vermək daha yaxşı olardı: /Nizami Füzulidən yaxşı şairdir//. Bu cür tərcümə orijinaldan ana dilindəki mətnə daha yaxındır. Məsələ burasındadır ki, yaxşı pinəçi müdrük pinəçi demək deyildir. Adətən biz tərcümədə bütün sözlərin işlənməsinə fikir vermirik.

Rus dilindən /Никто не совершает зло намеренно// cümləsinə tərcümə etmək o qədər də asan deyil. Ancaq bunu Azərbaycan dilinə (Heç kəs şər işi şüurlu şəkildə eləmir) kimi versək yaxşı olar.

Bəs hərfi tərcümə nədir? Belə tərcümədə simvollar və metaforalar arasındakı fərqlər nəzərə alınmır. Deməli, Platonda /sophia/ «wisdom» /Qrete/ (virtue) (yaxşılıq) olanda hərfi və metaforik fərqlər nəzərə alınmır. Burada fəlsəfi kontekst nəzərə alınmalıdır. Göründüyü kimi, belə sözlərə ehtiyatla yanaşmaq lazımdır.

Sanskrit sözü /dharma/ belə tərcümə oluna bilər: /duty/ (borc), /custom/ (adət), /law/ (qanun), /justice/ (ədalət). Ancaq o buddizm və induzizmle bağlı sözdür, o kalka ilə tərcümə olursa da mahiyyəti açılmamış qalır.

İngilis /fate/ /qismət/ (tale) alınması islam dəyərləri ilə bağlıdır: /fate/ (tale) və /destiny/ (təyinat) tam əks etdirmir.

Tonqa Polineziya dilindən XVIII əsrdə alınmış söz /taboo/ sonradan elmə yayıldı və tabu şəklinə düşdü. Burada prototopik mənə saxlanılır.

İngilis dili imperiyanın dili, çoxlu etnik qrupun istifadə etdiyi dildir və onun lüğət tərkibi günü-gündən zənginləşir.

Dilçilər deyirlər ki, primitiv dil yoxdur. ancaq bu heç də o demək deyil ki, dillər hamısı eynidir. Dillərin bərabərliyi o demək deyil ki, onlar eyni hüquqludur, ancaq müxtəlif dillər onlarda danışan xalqların mədəniyyətlərini əks etdirir. Bunu da tərcümə zamanı nəzərə almaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. F.Yadigar(Veysəlli).German dilçiliyinə giriş. Bakı, 2003.
2. Дж. Лайонз. Язык и лингвистика. М., 2004, s. 272.
3. U.Gaier.Johann Gottfried Herder.“Klassiker der Sprachphilosophie. Von Platon bis Noam Chomsky.“ Hrsg von Tilman Borsche. München, 1996, s.215-233.
4. Yenə orada,s.215.
5. F.Y.Veysəlli. Dilçilik ensiklopediyası. Bakı, «Mütərcim», 2006, I.
6. Donatella Di Cesare. Wilhelm von Humboldt.“Klassiker der Sprachphilosophie. Von Platon bis Noam Chomsky.“ Hrsg von Tilman Borsche, München, s. 275-289.
7. Дж. Лайонз. Язык и лингвистика. М., 2004, s. 273.
8. Yenə orada, s. 279.
9. Yenə orada, s. 281.
10. Yenə orada, s. 276.
11. Yenə orada, s. 283.
12. Yenə orada, s. 284.

Çalışmalar

1. «Mədəni» və «qeyri-mədəni» dillər terminlərini işlətmək nə dərəcədə düzdür?
2. Y.Q.Herderin və V.fon Humboldtun dil fəlsəfələri haqqında nə bilirsiniz?
3. Sepir-Uorf nəzəriyyəsinin mahiyyəti nədən ibarətdir?
4. Dillərin və təfəkkürlərin oxşarlığı (izomorfluğu) və alomorfluğu haqda nə bilirsiniz?
6. Əvəzlilərin işlənməsində simmetriklik və asimmetriklik nə deməkdir?
7. Demək olarmı ki, asimmetriklik mədəniyyətin göstəricisidir?
8. Adların və rənglərin müxtəlifliyi nə ilə izah olunur?
9. Tərcümədə çətinlik yaradan məsələlər hansılardır?
10. Leksik lakun nəyə deyilir?
11. Alınmalar dildə həmişə lazımdırmı, yoxsa onlarsız keçinmək olar?
12. Kalkalara münasibətimiz necədir?

IX FƏSİL

DİL VƏ CƏMIYYƏT

Dilin cəmiyyətdəki yeri, onun cəmiyyətin bütün zümrələrini eyni dərəcədə təmin edib-etməməsi mütəxəssisləri çoxdan düşündürən məsələdir. Bu gün dilçiliyin bir sıra elmlərlə üzvi şəkildə bağlı olaraq sosial, psixoloji, bioloji, mədəni, texniki və s. məsələləri həll etməyə çalışması heç bir şübhə doğurmur. İndi alimlər israr edirlər ki, dil *sosiuma* xidmət etdiyindən və sosial instrument kimi fəaliyyət göstərdiyindən dilçiliyi sosiologiyanın və sosial antropologiyanın tərkib hissəsi kimi götürmək lazımdır¹. Məlumdur ki, N.Xomski dilçiliyi kognitiv psixologiyanın bir hissəsi kimi götürür².

Dili müxtəlif aspektlərdən nəzərdən keçirən makrolinqvistika bir neçə istiqamətin olmasını açıq etiraf edir: psixolinqvistika, sociolinqvistika, neyrolinqvistika, etnolinqvistika və s. Amma dilçiliyin avtonomluğu ən azı onun sistem və struktur münasibətlərinin araşdırılmasında da şübhə doğurmur.

Adətən sociolinqvistikanı dili cəmiyyətə münasibətdə götürən elm kimi müəyyənləşdirirlər³. Məsələnin qoyuluşundan asılı olaraq birincini ya linqvistik sosiologiya, ya da sosioloji dilçilik adlandırmaq olar. Bunun davamı olaraq etnolinqvistikanı da geniş mənada dilin mədəniyyətlə əlaqəsini öyrənən elm kimi götürmək olar. Bu da mədəniyyətlə cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsini ehtiva edir. Doğrudur, onların qarşılıqlı əlaqəsi dilin işləndiyi sahədir, ancaq buna baxmayaraq cəmiyyətin dil problemləri ümumilikdə onun mədəni təsisatlarının içərisində getməlidir. Cəmiyyətin strukturu cəmiyyətdəki inam və adətlərlə sıx surətdə bağlıdır. Dil və cəmiyyət strukturları bir-birini ehtiva edir. Bu Sepir - Uorf anlamında nisbilik deməkdir.

Ancaq sosiolinqvistikanın hüdudlarının psixo- və etnolinqvistikadan ayrılmasını müəyyənləşdirmək nə qədər çətin olsa da, buna cəhd etmək lazımdır. Dildəki dəyişikliklər bütövlükdə sosiolinqvistikanın obyektinə daxildir. Dildəki universalizəşlər və fərqlər də sosiolinqvistin diqqətindən kənar qala bilməz.

Birinci növbədə sosial dilçiliyi maraqlandıran məsələlər dilin müxtəlifliyi, dil-dialekt və idiolektlə bağlıdır. İlk növbədə ayırd etmək lazımdır ki, dil yekcinsdir, yoxsa müxtəlif və rəngarəngdir? Hər halda dili bir sistem kimi götürmək heç də o demək deyildir ki, dil hər yerdə hər zaman eyni şəkildə işlənir, yəni yalnız və yalnız sintopikdir, fəvqəlmillə və fəvqəldialekt bir qurumdur, onda heç bir diatopik fərq nəzərə çarpmır. E.Koseriu bunlar arasındakı fərqləri çox aydın və ətraflı şərh edir. Biz də bu barədə kifayət qədər birmənalı fikirlər söyləmişik⁴.

Adətən bu aspektdən məsələyə yanaşanlar dilin iki böyük variativliyini xüsusi qeyd edirlər. Biri onun işlənməsi zamanı fonetik, morfoloji, leksik və sintaktik səviyyələrdə özünü büruzə verən variativlikdir, o birisi isə ərazi, dialekt və digər fərqlərlə bağlıdır ki, bu da həm tələffüzdə, həm qrammatikada, həm də leksikada açıq - aydın hiss olunur. Məs., rəsmi ingilis dilində (Standart English) danışan adam o qədər müxtəlif ərazi və bölgə aksentilə bağlı olur ki, onu bəzən dialektə danışan adam kimi qələmə vermək olar. Elə götürək bizim Milli Məclisimizdə bəzi deputatların danışığını. Onların nitqini ədəbi dildən yayınma yox, əsl dialekt kimi dəyərləndirmək olar. Məs., /ə/ foneminin çox açıq tələffüzü, /o/ saitinin /a/ məxrəcində reallaşması və ya həddən artıq açıq tələffüzü, /tʃ/ əvəzinə /ts/ - nin işlədilməsi, söz vurğusunun yerinin dəyişdirilməsi (məs; İngiltərə, İstanbul və.s.) buna misal ola bilər. İngiltərə kimi ölkələrdə standart ingiliscəsindən başqa normativ tələffüz (Received Pronunciation) var ki, buna əməl etmək sanki, ictimai nəzarətə həvalə edilib. Ancaq hər adam buna nail ola bilmir. Ona görə də ayrı-ayrı adamlara qulaq asanda

eşidirsən ki, onların tələffüzü aksentlə müşayiət olunur. Bəzən «kokni» deyilən tələffüz də fərqləndirilir (ingilis d. Cockney-London danışığı tərzinə və ya Bakı danışığı tərzinə). Sonradan Bakıya gələnlər bu cür kokniyə nail ola bilmirlər. İngiltərədə Nyukasl və Taymsayddan olanlar Jorji (Georgie) və Liverpuldan olanlar skaus (scouse) şəklində danışirlar. Bizdə də Şirvan, Gəncə, Salyan, Lənkəran və Quba-Qusar dialektlərində danışirlar. Bəzən İngiltərədə BBC-i diktorlarının danışığı ilə ədəbi tələffüz normasını kral ingiliscəsi (Queen's English) qarışdırırlar⁵.

Azərbaycanda da dialektlər arasındakı fərqlər çox böyükdür. Məs., lənkəranlılar belə deyirlər: /qıza gəldin?/, Şirvanda deyirlər: /gəldün?/, qubalıqlar deyirlər: /gələtdi/, qərb bölgəsində isə deyirlər: /gəldinmi?/.

Azərbaycan dilinin quzey-güney, Borçalı, Kərkük, hətta Dərbənd bölgələrinin dialektləri güclü şəkildə fərqlənirlər. İngiltərə ingiliscəsinin Amerikan, İrland, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Kanada və.s. variantları həm leksik, həm qrammatik, həm də fonetik cəhətdən əsaslı şəkildə fərqlənirlər. Məs: Təbrizdə petrol, bizdə neft deyilir. Amerikanlar /elevator/, /gas/, ingilislər isə /lift/, /petrol/ deyirlər.

Ancaq dialektlərin və ədəbi dilin birliyini göstərən ən mühüm amil ortaq leksikanın olmasıdır. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində /kərənti/ və /dəryaz/ deyilsə də, ikinci ümumişlək söz hesab edilir. Fərqlər sintaktik səviyyədə də müşahidə edilir. Bəzi yerlərdə /istiyirəm gedəm/ (Şirvanda), ancaq /getmək istəyirəm/ daha çox ədəbi dil üçün səciyyəvidir. Amerikalılar /gotten/ (/get/ felindən alınmış) bəzən isə /between you and i/ deyirlər, halbuki /between you and me/ (səninlə mənim aramda) olmalıdır. Britaniya ingiliscəsi britaniyalıların ədəbi dili, Amerikan ingiliscəsi isə amerikalıların danışdığı ingilis ədəbi dilidir: Bu terminlərdə nəinki sosial, həm də siyasi çalar vardır. Azərbaycanda da Təbriz, Bakı, Urmiyyə, Gəncə və s. variantlar mövcuddur. Ancaq nə qədər fərqli olsalar da,

bunları birləşdirən ümumi cəhətlər də vardır, xüsusilə leksik və sintaktik səviyyədə.

İki dil müxtəlifliyi izomorf olarsa, onları eyni dilə aid olan kimi götürmək olar. Eyni dil sistemi müxtəlif çalarlıqlarla və aksentlə işləyə bilər. Məs., Azərbaycan dilində /tʃ/ və /ts/ qarışdırılırsa, xüsusilə Naxçıvan dialektində, onlar funksionallıq kəsb etmir, ancaq onlar bölgə və fərdi mənsubiyyəti təyin etməyə xidmət edirlər. Azərbaycan dilində [l'] samiti söz sonunda və arxa sıra saitlərinin qonşuluğunda işlənirsə, bu peşə və ya rus dilinin təsirindən yaranır. Məs., /rol/, /rol' l'ar/, /rol'u/ deyirlər, halbuki Azərbaycan orfofonik qaydalarına görə /l/ samiti yalnız ön sıra samitlərindən əvvəl yumşaq tələffüz olunmalıdır. Qalın saitlərin əhatəsində isə o qalın variantda deyilir. Müq.ət: /l' əl' l/, /l' əl' ə l/, ancaq /lal/ və /bal/ və s. İngilis dilində isə /ɹ/ və /ɹ' / mövqə ilə bağlı olduğu üçün funksionallıq kəsb etmir. Müq. et. /fi:l/ (hiss etmək), /fi:ling/ (hiss). Almanların əksəriyyəti /ʃtat-/ʃtetə/ tələffüz edir. Onlara irad tutanda əsəbiləşirlər və deyirlər ki, biz onlara dil öyrədirik.

Bakı şəhərində ədəbi dildə fonoloji qarşılaşma yarıdan /ö/ və /ə/ saitləri bəzi sözlərdə dəyişdirilir. Məs., /gətirmək/ əvəzinə /götürmək/, ancaq bu aksent kimi qəbul olunsada, anlaşmanı pozmur, çünki əhatə və məqam anlaşmaya yardımçı olur.

Bəzən aksent dialektlə üst-üstə düşür. Bu sosiodilçilik baxımından çox vacibdir, çünki bir dil kollektivində danışanların tələffüzündə fərq onların bölgə və ya dialekt mənsubiyyətinin göstəricisidir. Bu fonemüstü fərq dilin təsvirində və dialektlərin bir dil daxilində götürülməsində mühüm rol oynayır. Bəzən şimal bölgəsindən olanların tələffüzündə dar saitlərin genişlə əvəz olunmasını hamı tuta bilmir. Məs., /uşaqsan/ əvəzinə /oşaqsan/, /otur/ əvəzinə /utur/ və /özü/ əvəzinə /üzü/ və s.

Bəzən cəmiyyət normadan yayınmaları yaxşı qarşılamır, müxtəlif şəkildə buna etirazını bildirir. Məs., biz

vaxtilə qəzet səhifələrində «Gəlin düzgün danışaq» başlığı ilə məqalə yazmışdıq. Sonra «Dilimizin hüquqları qorunurmu?» və. s. başlıklı yazılarla bu problemə öz münasibətimizi bildirmişik. Bəzən tarixin müxtəlif dövrlərində bu proses geniş miqyas alır. Milli oyanış baş verəndə müzakirə edilən məsələlərdən ən vacibi, deyərdim ki, birincisi, dil problemi olur. Bu prosesə geniş ictimaiyyət, məktəblər, valideynlər, dilçi-mütəxəssislər qoşulurlar. Məs., müstəqilliyimiz öncəsi Azərbaycanda «Dilimizin təmizliyi uğrunda» mübarizə geniş vüsət almışdı⁶.

Müəllimlər və valideynlər uşaqların dilində işlənən aşağı səviyyəli ifadə və sözlərə, dialektizmlərə və arxaizmlərə qarşı dözülməz olurlar. Bunlardan qaçmaq üçün savadlıların, nüfuzlu dövlət və siyasi xadimlərinin, söz ustalarının, bəzi teatr xadimlərinin, tele - və radio verilişlərinin aparıcılarının danışığını nümunə gətirərək yeni mühit yaratmağa çalışırlar. Məlumdur ki, sözün əvəllində ingilislər /h/ samitini tələffüz etməzlər, söz ortasında saitlər arasında xirtək kipləşən-partlayışlı samitin işlənməsi və.s. adi danışmaq əlaməti hesab edilir.

Məs., /hav/- /əv/ (malikəm) /batə/- /bathə/ (yağ) və.s. /farm/ (ferma), /fazə/ sözlərində /r/ samitinin düşməsi N.Yorkda düzgün tələffüz hesab edilmir, ancaq İngiltərədə bu normativ sayılır.

Beləliklə idiolekt, yəni fərdin danışığı nəzərə çarpan olsa da, o qədər də həlledici deyildir.

Əlbəttə, zaman axınında fərd öz danışığında dəyişiklik edir, hərçənd ki, yaşlaşdıqca bu xeyli səngiyir. Burada maraqlı olan odur ki, fərd bir neçə dialektdən məqam və şəraitə uyğun olaraq istifadə edə bilər. Dialekti çarpazlaşan idiolektlər kimi başa düşmək olmaz. Dialekt daha geniş anlayışdır və müəyyən ərazi və sosial bütövü əks etdirir. Hər bir fərd öz icmasının sosial, mədəni və dil təmsilçisi olduğundan onun davranışında müəyyən variasiya mümkündür. Onun müəyyən stereotiplərə riayət etməsi də böyüdüüyü cəmiyyətin ona təsiri kimi qiymətləndirilə bilər. Məlumdur ki, həmsöhbətin danışığına əsasən onun kimli-

yini təyin etmək o qədər də çətin deyildir. Özü də bir sosial qrupun nümayəndələri başqa dialektlərdə danışanları asanlıqla səsindən və danışığından tanıya bilirlər. Şəxsiyyət sosial hadisədir, şəxsiyyət elə bir sosial prosesin nəticəsidir ki, insan konkret solumun üzvü kimi tanınır, o cəmiyyətin mədəni təsisatlarının daşıyıcısı olur.

Burada ədəbi dilin dialektlərə münasibəti bir qədər geniş araşdırılmalıdır. Məsələ burasındadır ki, Azərbaycan ədəbi dili Şirvan dialektinə söykənərək əsasında müəyyən tarixi, siyasi və mədəni faktorlar Bakı şəhərində XIX əsrin ortalarından formalaşmağa başlamış, hazırda ən yüksək standart səviyyəsinə çatmışdır. Siyasi paytaxtın ədəbi dilin formalaşmasında məkan kimi götürülməsi təsadüfi deyil. Bu ingilis, alman, fransız, rus və.s. dillər üçün də belədir, çünki cəmiyyətin elitası burada yaşayır, incəsənət, mədəniyyət, teatr, elm və siyasi uchevkvf, sənaye, iqtisadi və ticarət vasitələri paytaxtda yerləşir.

Bəzi ölkələrdə dilin təmizliyini qorumaq üçün akademik qurumlar yaradılmışdır. 1635-ci ildə Rişelye Fransa akademiyasını bu məqsədlə yaratmışdı. Sonralar ispanlar, ruslar belə qurumlar yaratdılar. Bunlar dilin standartlaşması, avtoritar normativ qrammatikanın yaradılması və s. məsələlərin həllinə köməklik göstərirlər. Azərbaycanda Akademiya yaradılanda dilçilik şöbəsi təsis edildi, sonralar isə o, Dilçilik İnstitutuna çevrildi və bu gün Nəsmnin adını daşıyır. İngilis dilli ölkələrdə belə şey yoxdur. Ancaq Böyük Britaniyada və ABŞ-da müxtəlif institutlar, məktəb və universitetlər, nəşriyyatlar XVIII əsrdən bu yana qeyri-rəsmi Fransadakı Akademiyanın oynadığı normalaşdırma rolunu oynayırlar. Almaniyada vəziyyət bir qədər başqa cür idi. İtaliyada da siyasi birlik olmadığından mədəniyyət mərkəzləri öz ədəbi dialektindən istifadə edirlər.

Təbiidir ki, yazılı dil daha tez və mütəşəkkil formada standartlaşır. Yazının hamı üçün eyni şəkildə olması müxtəlif dövlət sənədlərində və qərarlarında təsbit olunur. Təsadüfi deyil ki, savadlı adamlar yazıya daha çox üstünlük verir, yazıdan nümunə kimi istifadə etməklə onlar öz sosial

statusunu qaldırmağa çalışırlar. Mədəni xalqlarda ədəbi dilin formalaşmasına yazının təsiri böyük olmuşdur. Leksik ümumişlək sözlər və qrammatik strukturların əksər hallarda ilkin olaraq müəyyən yazı normasına söykənməsi inkar olunmaz faktdır. Bəzi hallarda dialektlərlə ədəbi dil arasında fərqlər o qədər böyük olur ki, müasir sosioidilçilik əsərlərində bu cür funksional fərq bilinçvizm – diqlossiya kimi müəyyənləşdirilir.

Bir dialektin rəsmi ünsiyyət səviyyəsinə qalxmasının öz üstünlükləri vardır. Bəzi ölkələrdə, məs., Fransada, bu uzun sürən proses olub. Ancaq son dövrlərdə yeni müstəqil dövlətlərin yaranması müəyyən dialektin ədəbi dil statusu qazanmasını sürətləndirdi. Yəni hər hansı bir dialekt əsasında təhsil, mədəniyyət, kivi, publisistik çıxışlar bu tarixi prosesin sürətlə başa çatmasına köməklik göstərdi və ona təkan verirdi. Bununla bağlı müstəqil dövlətlərdə bir sıra rəsmi qərarlar qəbul edilirdi.

Dialektlərdən birinin ədəbi dil kimi seçilməsi cəmiyyətdə sosial narazılıq yaradır. Qeyd edək ki, bir dialektə danışanlar daha üstün şərtlər daxilində yaşamalı olurlar. Məs., Hindistan kimi bir ölkədə və ya Kazaxstanda insanlar bu cür vəziyyətlə üzləşməli olurlar, ona görə də bu ölkələrdə müvafiq olaraq ingilis və rus dillərini dövlət dili kimi seçməklə problemi həll etməyə çalışırlar.

Hazırda bizim Respublikamızda ədəbi, milli və dövlət dili terminləri, demək olar ki, sinonim kimi işlənir. Ümumiyyətlə müstəqillik yaranandan sonra biz hər yerdə milli sözü işlətməyə meylliyik: Milli Elmlər Akademiyası, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi, Milli Teatr və s. Halbuki bu termin daha çox federal dövlətlərdə işlənmə bilər. Məs., ittifaq zamanı 15 müttəfiq respublika vahid siyasi və inzibati şəklində bir dövlət olmağa məhkum olunmuşdu. O zaman dövlətin vahid dili rus dili idi, hər bir müttəfiq respublikada isə milli dil formalaşmışdı. Milli dil isə rəsmi dildən onunla fərqlənir ki, o, etnik azlığın dili kimi ünsiyyət vasitəsi olur. Məs., Rusiyada başqırd dili başqırdların, tatar dili tatarların milli dili kimi Başqırdıstanda və Tatarıstanda rus dililə

yanaşı milli dil kimi fəaliyyət göstərirlər. Hazırda bizim Respublikada transmilli danışıqlarda rəsmi dil kimi ingilis dili götürülür, Avropa Şurasında və AŞPA-da rəsmi işçi dili kimi ingilis və fransız dilləri qəbul edilib. Son zamanlar isə 2+1 modelindən istifadə olunur, yəni bu iki dilə alman dili də qoşulur⁷. Ancaq dövlət özü də hər hansı bir milli dili özünün rəsmi dövlət dili elan edə bilər. Məs., Tanzaniyada bu suahili dilidir. Lakin əhalisi müxtəlif etnik qruplardan və fərqli dillərdə danışan bu ölkə vətəndaşlarının hamısı üçün suahili heç də milli dil deyildir. Hindistanda da aşağı səviyyədə ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edən dil heç də bu ölkənin milli və ya rəsmi dili sayılmır. Qeyd edək bu ölkədə 19 dildə təhsil almaq olar. Dünyanın bir sıra dilləri, məs., ingilis, fransız, ispan, alman, rus və s. dilləri bir çox ölkələrdə dövlət dilləri kimi işlənən milli dillərdir, eyni zamanda onlar BMT-də rəsmi dillərdir.

Bir sıra dillərin (məs., vally, buton, bask, lahıç və s.) yer üzündən silinmək qorxusu vardır. R.H.L.Filipson çox dərin mənalı kitabında lingvistik imperializmdən geniş söhbət açır və bunun dünya dilləri üçün nə dərəcədə təhlükəli olduğunu göstərməyə çalışır⁷⁻⁸.

Çoxdilli ölkələrdə dillərin real vəziyyəti haqqında dolğun informasiya dünyada dil çarpışmalarının konkret mənzərəsini yaratmağa kömək edir. Bu səpkidə tədqiqatlar hökumətlərə müvafiq qərarlar verməkdə informativ baza kimi yararlı ola bilər.

Bununla bağlı kreol və picin dilləri haqqında da bir neçə kəlmə demək yerinə düşərdi. Kreol və picin dilləri müxtəlif dillərə mənsub adamların kontaktı zamanı meydana gəlir. Məs., dünyanın bir çox yerində ingilis dilinin bazasında picin dili yaranır. Bu o deməkdir ki, tacirlər və missionerlər ingilis dilinin leksikonundan, qrammatikasından, bəzən də fonoloji sistemindən istifadə etməklə dillərini bilmədikləri yerli əhali ilə ünsiyyətə girirlər, ancaq burada tam ingilis dil stukturlarından söhbət gedə bilməz, bu ünsiyyət zamanı işlənən alınmaların çoxu başqa dillərdən ola bilər. Əslində belə dilləri qarışıq dillər adlandırmaq

daha doğru olardı, hərçənd ki, bəzən konkret olaraq hansı komponentin nə miqdarda hansı dildən gəldiyini müəyyən etmək o qədər də asan olmur. Bu gün bir şey məlumdur ki, ən çox alınma leksika və qrammatikadadır. Lakin bu qarşıqlıq picində o qədər geniş vüsət alır ki, artıq vahid bir dildən danışmalı oluruq. Əgər picin dilini uşaq mənimsəyirsə, bunu kreol dil adlandırırlar. Buna bariz nümunə kimi Yamayka adasında ingilis dilinə və Haiti adasında fransız dilinə əsaslanan kreol dillərini göstərə bilərik. Melaneziya picin dili (ing. d. pidgin talk) və kreol dili müvafiq olaraq Yeni Qvineyanın və Syera Leonun rəsmi ədəbi dilləridir. Bəzi hallarda kreol dillərilə bərabər daha nüfuzlu dildə və dialektlərdə danışmağı üstün tuturlar. Bu zaman diqlossiya yaranır və bir dialektdən o birisinə keçmək avtomatikleşir.

Son illər picin və kreol dillərinə maraq artmış və onları dünya dillərinin ucqarlarında yaranmış dialektlər kimi götürmək ənənəsinə son qoyulmuşdur. İndi ABŞ-ın Şimal ştatlarında yaşayan qara dəriliyərin danışdığı afroamerikan ingilis dilində (black English) onların ulu babalarının danışdığı kreol dillərindən çoxlu alınmalar vardır. Əslində bu dialektlərə bu gün ingilis dilinin dialektləri kimi yanaşmaq olmaz. Elə tarixi-müqayisəli dilçiliyin ağac nəzəriyyəsinə söykənən dil yaranmaları bəlkə də bu cür proseslərin nəticələridir. Elə roman dillərinə uzun bir proses olaraq latın dilinin yaranmış kreol dialektlərindən törəməsi kimi baxmaq olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Дж.Лайонз. Язык и лингвистика. М., 2004, s.238.
2. N.Xomski. Dil və təfəkkür. İngiliscədən tərcümə edən və «Giriş» məqaləsinin müəllifi prof. A.Məmmədovdur, redaktoru prof. F.Y. Veysəlli. Bakı, 2006.
3. R.A. Hudson. Sociolinguistics. Cambridge, 1980.
4. E.Koseriu. Ümumi dilçiliyə giriş. Almandan tərcüməsi, «Giriş» məqaləsi və «Qeydlər» prof. F.Y. Veysəllinindir. Bakı, 2006; F.Veysəlli (Yadigar). German dilçiliyinə giriş. Bakı, 2003.
5. Дж.Лайонз. Göstərilən əsəri, s. 240-241.
6. F.Y. Yadigar (Veysəlli). Dilimiz, qeyrətimiz, qayğılarımız. Bakı, 1993.
7. F.Y. Veysəlli. Dil, cəmiyyət və siyasət. Bakı, 2004.
8. R.H.L.Philippson. Linguistic Imperialism. Oxford, 1993.

Çalışmalar

1. Dilin cəmiyyətdəki yeri və rolu barədə nə deyə bilərsiniz?
2. Sosiodilçilik nə deməkdir və onun obyektini nədir?
3. Dilin variativliyi deyəndə nə başa düşürsünüz?
4. Ədəbi dil danışq dili, dialekt və idiolekt arasındakı fərqlər və oxşarlıqlar nədən ibarətdir?
5. Azərbaycan türklərinin müasir ədəbi dili hansı dialektə əsaslanır və onu başqa dialektlərdən fərqləndirən cəhətlər hansılardır?
6. Normadan yayımlarla bağlı nə deyə bilərsiniz?
7. Dilin cəmiyyətdə nizamlanması qayğısına qalan ayrıca bir quruma ehtiyac varmı?
8. «Milli» sözünün dilimizi və mədəniyyətimizi səciyyələndirən atribut kimi işlənməsi nə dərəcədə düzdür?
9. Linqvistik imperializm təhlükəsi bu gün realdır mı?
10. Picin və kreol dillərinə harada rast gəlmək olar?

X FƏSİL

DİL VƏ KİBERNETİKA

Dilin nə olduğunu biz irəlidə araşdırdıq. İndi də müasir dövrdə, kompüter əsrində «dil və maşın» və ya «insan-maşın-insan» probleminə diqqət yetirək.

Bu gün alimləri düşündürən əsas məsələ maşın proqramlarının gücünü artırmaq, bu yolla texniki məsələləri və texnoloji problemləri optimal şəkildə həll etməkdən ibarətdir. Ümid etmək olar ki, mürəkkəb kompüterlər tezliklə insan dilini başa düşüb ona adekvat reaksiya verəcəkdir. Kompüter bizim kimi dil səriştəsi nümayiş etdirə bilirmi? Bunun üçün kompüter hansı əməliyyatlara hazır olmalıdır.

Görkəmli alim N. Viner (1894-1964) burada idarə etmə ideyasını ortalığa ataraq yunan sözü «kybernetes»dən (idarə etmək) istifadə etməklə 1948-ci ildə yeni elm sahəsinin əsasını qoydu ki, bunu da «Kibernetika» adlandırdı. Maraqlıdır ki, N.Viner kitabına qəribə bir yarımbaşlıq vermişdi: «Heyvan və maşınların idarəsi və onlarla ünsiyyət». Beləliklə, o, texniki maşınları, məntiqi sistemləri, insan beyninin fəaliyyətini və dil səriştəsini bir perspektivə və vahid bir elm sahəsinə istiqamətləndirərək ümumiləşdirdi¹.

Ötən əsrin 50-ci illərində kibernetikadan iki proqram – «süni intellekt» və «törəmə qrammatikası» proqramları yarandı². Bunların hər ikisi koqnitiv elmi problemə çevrildi, yəni simvolik işarələrdən istifadə etməklə insan beynində və ya maşında simvolik alqoritm formasında əməliyyatlar həyata keçirilə bilərdi. Başqa sözlə, intellektin və dil səriştəsinin bütün aspektləri prinsiplial olaraq o qədər dəqiq analiz və sintez edilməliydi ki, maşın onları başa düşə bilsin. Beləliklə, yeni maşınlar mərhələsi başladı və insanın çoxdankı arzusu - dilin və əqlin mahiyyətini

açıb göstərmək istəyi texnoloji gerçəkliyə çevrildi. Maşınla proqramlar o qədər sürətlə inkişaf edirdi ki, artıq rasiona düşünmək və qrammatik cəhətdən düzgün dil səriştəsinə «yiyələnmək nə deməkdir?» sualına konkret cavab tapmağın mümkünlüyü ortalığa qoyulurdu.

Qeyd edək ki, məşhur yazıçı Vilyam Qibsonun elmi-fiksiya romanı çapdan çıxandan sonra «Neuromancer» -(1984) kibernetika daha geniş vüsət aldı. Əsərdə kibernetik məkan «Cyberspace» məlumat hakerlərin və bank göstəriciləri knakerlərin hərəkət və ünsiyyətinin cərəyan etdiyi meydan kimi təsvir olunur, burada gizlin global «matrikslər», kompüter strukturları multinasional konsernlər və hərbi təşkilatların əlində cəmləşir³.

Əsərdə kibernetika məkanı hər gün milyonların istifadə etdiyi konsens hallusinasiasına, bu da şəhərin işıqlarına bənzədilir. Bu məsələnin bədii təsviri idi.

Bu gün kibernetika məkanı və matriks illüziya deyil, metafor deyil, artıq linqvistik və kommunikativ tədqiqatların aktual olaraq gündəmə gəldiyi fenomendir. İndi «internet» kütləvi informasiya vasitələrinin ən müasiridir, provayderlə müştərinin qarşılıqlı razılığından yaranan yeni şəbəkədir. Dünya miqyaslı əlaqə (ingilis dilində World Wide Web – WWW) 1989-cu ildən bu yana bütün dünyanı əhatə edən şəbəkə olmuşdur. Hazırda 1994-cü ildən inkişaf etdirilən «Netscape» xidmət şəbəkəsi (server), müştəri və elektron poçt (e-mail) üçlüyünün uğurla tətbiq edilməsinə bariz nümunədir. Yeni hər kəs hər yerdən hamı ilə istənilən vaxt əlaqəyə girə bilər. Kompüterlər bit və bayt göstəriciləri ümmanında öz dalğalarında axtarışlar aparırlar. Artan silsilə ilə onlar «Cyborqlar» kimi bir-birini başa düşür və öz bacarıqlarını matrikslərə ötürürlər. İndi artıq «bitlər şəhəri», cybermat və cyber ölkəsi anlayışları yaranmaqdadır. İndi artıq məsafənin uzaqlığı məlumatın ötürülməsi sürətinə təsir göstərmir. İndi IRC-lər (Internet

Relay Chats), MUD-s (Multi User Dungeons – virtual oyun zalları) və MUDOO-lar (Multi User Dungeons Object Orientated – interaktiv və kollektiv bilik mübadiləsi və ünsiyyət) geniş vüsət almışdır.

İnsanın fiziki cəhətdən şəbəkədə olmaması ünsiyyəti maneəsiz və açıq edir. Qədimdə yunan artistləri maskada səhnəyə çıxdıqları kimi, kibermatlar da çoxtərəfli iştirakı təmin edir. Kibernetika məkanı elə məkandır ki, burada başqasının bədəni, yaşı, cinsi, paltarları, mimikası və tonu deyil, yalnız intellekti əsas rol oynayır. Ərazi, fiziki və şəxsi təmas deyil, ancaq intellektual səviyyə eyniləşdirmə üçün əsasdır. Çoxtərəfli mediya rəqəmsal məlumatlar bitlərdə uçur. İndi şəbəkədə həyat hər bir dil və kommunikasiya nəzəriyyəsi üçün həlledicidir. Hətta SM vasitəsilə səs və şəkl iştirakı da təmin edilir. Linqvistik –server vasitəsilə (LİNSE:<http://www.uni.essen.de/fb3/linse/home.htm> saytlarında istənilən informasiyanı əldə etmək mümkündür⁴.

İrəlidə müasir kompüterlərin tətbiqilə maşınla tərcümə sahəsində həyata keçirilən proqramlar haqqında danışılacaq.

İnformasiya texnologiyası dilində maşınla tərcümə (Machine Translation) kimi* tanınan kompüter tərcüməsi kompüterin bir təbii dildən digərinə tərcümə olunması prosesinə tətbiq edilməsi deməkdir. Əvvəllər ağılagəlməz sayılan bu proses son illərdə elmin və sənayenin müxtəlif sahələrində geniş şəkildə istifadə olunmaqdadır. Ümumdünya internet şəbəkəsində (və ya World Wide Web) pulsuz və satışda olan çoxlu sayda lüğətlər, qısa mətnləri tərcümə edən avtomatik tərcümə proqramları, eləcə də seçmə, əlavə etmə, mətndən çıxartma və s. kimi funk-

---

* Fəslin bundan sonrakı hissəsi A.Hüseynqızının «Azərbaycanda Xarici Dillər», Bakı, 2007, №2 jurnalında çap olunmuş «Dil və texnologiya vasitələri» məqaləsi əsasında hazırlanmışdır.

siyalar daşıyan proqramlar mövcuddur ki, bunlar da öz növbəsində, istər peşəkar, istərsə də həvəskar tərcüməçilər tərəfindən geniş istifadə olunur. Bu proqramları qısa olaraq - CAT (computer aided translation-kompüterlə tərcümə) adlandırırlar⁵.

Maşınla tərcüməyə (MT) digər bir nümunə olaraq mətnin ümumi məzmununu verən, başqa sözlə desək, mətn haqqında ümumi fikir yürütməyə imkan verən proqramlar da mövcuddur ki, bunlara da hərfi mənada, məzmunu köçürən (content scanning) proqramlar deyilir. Bu proqramlardan əsasən müxtəlif xarici dillərdə külli miqdarda rəsmi, texniki sənədlərlə işləyən təşkilatlar istifadə edirlər. Bunlardan Avropa Şurası və UNESCO-nun adlarını çəkmək olar.

Əlbəttə, bu nailiyyətlər alqışa layiqdir. Lakin belə bir sual meydana çıxır: kompüter canlı tərcüməçini əvəz edə bilərmi? Nə qədər təəccüblü olsa da, alimlərin bu suala «xeyr» cavabı verirlər.

MT hələ öz mükəmməl səviyyəsinə gəlib çatmamışdır və yaxın gələcəkdə bu sahədə böyük dəyişikliklər gözlənilmir. MT-ni bəzən zarafatla tərcümənin Makdonaldzi adlandırırlar. Yəni, tez və keyfiyyətsiz tərcümə! Universal tərcümə sistemi yaratmaq cəhdləri dönə-dönə boşa çıxmışdır. Bunun səbəbi, bir tərəfdən, texniki məhdudiyyətlərdirsə, digər tərəfdən də, insan dilinin tərcüməsi prosesinin mürəkkəbliliyi, burada istifadə olunan ekstralinqvistik amillərin mövcud olmasıdır.

Qeyd edək ki, dil nəinki informasiya, eləcə də emosiya, xəyal, düşüncə, ən ümdəsi isə insan təfəkkürünün ötürücüsüdür⁶. Kompüter isə bu təfəkkürün yaratmış olduğu məhsulların yalnız bir nümunəsidir.

Buna görə də 10 illərlə davam edən mübahisələrdən sonra alimlər artıq insanı əvəz edəcək deyil, insana, canlı tərcüməyə yardımçı ola biləcək texnologiyaların ya-

radılması üzərində çalışmaqdadırlar. İdealist mövqeli, uzunmüddətli tədqiqatlar fayda verməyincə, universal proqramın yaradılmasının xəyal olduğu sübuta yetirilmiş və əslində bu özlüyündə digər texnologiyaların, yeni, məhdud çərçivədə, spesifik sahələrdə (tibb, telekommunikasiya, marketinq) istifadə oluna biləcək proqramların hazırlanması və təkmilləşdirilməsi prosesinə təkən vermişdir.

Hazırda insanın təfəkkür və qabiliyyətinə yardımçı olan bu alətlər geniş istifadə olunmaqda və fayda verməkdədir.

Kompüter yaranan ilk gündən MT yaratmaq fikri alimləri düşündürməyə başlamışdır. İlk dəfə 1954-cü ildə bu sahədə uğurlu eksperiment aparılmış kompüter kimya sahəsinə dair bir mətni rus dilindən ingilis dilinə tərcümə etmişdir. O dövrdə bunu «elmin və texnikanın böyük qələbəsi» adlandırmışlar⁷. Lakin ilkin eyforiya uzun çəkmədi. 1964-cü ildə ABŞ hökuməti görkəmli alim Con R.Pirsin rəhbərliyi altında ALPAC (Automatic Language Processing Advisory Commite) yaratdı. Komitə kompüter dilçiliyi, xüsusilə maşınla tərcüməyə dair proqnoz işləyib hazırlamalı idi⁹. 1966-cı ildə komitənin məruzəsi MT-yə dair böyük ümidləri puça çıxardı. Məruzədə deyilirdi ki, yaxın gələcəkdə yüksək keyfiyyətli avtomatik tərcümə texnologiyasının yaradılacağı gözlənilmir. Bundan sonra ABŞ hökuməti bu sahəyə yönəltdiyi sərmayəni kəskin şəkildə azaltdı. Bununla bərabər hökumət dairələri, xüsusilə soyuq müharibə illərində kəşfiyyat idarələri MT-dən səmərəli istifadə etməkdə idilər. Sözsüz ki, bu tərcümələr yüksək standartlara cavab vermir, sadəcə olaraq kontekstin ötürülməsi məqsədi daşıyırdı. 1980- ci illərdən isə tərcümə bir peşə olaraq yeni bir mərhələyə qədəm qoymağa başladı. Yüksək keyfiyyətli tərcüməyə ehtiyac artdıqca,

MT- dən kommersiya məqsədi ilə istifadə məsələsi gündəmə gəldi.

Bu dövrdə tərcümə olunası materialların coxluğu tərcüməçilərə əvvəllər tərcümə olunmuş sənədləri yadda saxlamaq və onlardan yenidən istifadə etmək imkanı verən tərcümə yaddaş alətləri (translation memory tools) satışa buraxılmağa başladı.

MT- dən ənənəvi olaraq ən çox istifadə edən beynəlxalq şirkətlər olmuşdur. Buraya texniki sənədlərin və təlimat xarakterli göstəricilərin (user manuals) tərcüməsi daxildir. Bu tərcümələri sonralar peşəkar tərcüməçilər redaktə edirlər.

1980-cı illərin əvvələrindən etibarən Weidner Micro Cat başda olmaqla, bu kimi proqramlar şəxsi kompüter istifadəçiləri üçün də buraxılmağa başlandı. Hazırda interentdə bu proqramlar sürətlə satılmaqdadır. Belə ki, satışda 1000-ə yaxın müxtəlif brend mövcuddur. Bircə onu demək kifayətdir ki, Yaponiyada istehsal olunan Korya Eiwa proqramı satışa buraxıldığı ilk ildə 100 000 nüsxədən çox satılıb. Yapon kompüter istehsalçılarının, demək olar ki, hər birinin satışda öz MT proqramı var. Bunlardan Fijitsu, Toşiba, Matsuşita, Mitsubiş, Şarp, Sanyo, Hitaçi, Panasonic Nova, Oki və s. adlarını çəkmək olar. Bu proqramlar əsasən yerli əhali üçün nəzərdə tutulub və yapon-İngilis, İngilis-yapon tərcümələrini yerinə yetirir.

Yaponiyadan kənarında isə ən böyük istehsalçılar App. Tek, CITAC, EY Bilingual, LEC, Neocor, PC- translator və Globalink şirkətləridir. Tanınmış Ericsson şirkəti neçə illərdir ki, öz məhsullarından istifadə göstərişlərinin tərcüməsində Logos sistemindən istifadə edir.

MT sistemi MDB ölkələrindən Rusiya və Ukraynada da mövcuddur. Bunlar rus-İngilis və İngilis-rus dillərinə tərcümə edən Stylus və ukrayna-rus- İngilis və İngilis-ukrayna-rus dillərinə tərcümə edən PARS sistemidir.

Hazırda Avropa Şurası özünün EURAMIS sistemini işləyib hazırlamaqdadır.

Bundan başqa, internet səhifələrini avtomatik tərcümə edən proqramlar da geniş yayılmaqdadır. İlk dəfə Yaponiyada başlayan bu cərəyan indi kütləvi şəkil almışdır.

MT-nin aktual problemlərindən biri də canlı danışığın tərcüməsidir. Əvvəllər qeyri-adi sayılan bu proses telefon-danışıq texnologiyalarının son illərdə sürətli inkişafı nəticəsində mümkün olmuşdur. Yaponiyada fəaliyyət göstərən ATR şirkəti danışiq tərcüməsi mərkəzlərindən biridir. Mərkəzin məqsədi danışiq anında baş verən avtomatik tərcümə sistemi işləyib hazırlamaqdır. Belə bir sistemdən mehmanxana xidmətində və ya konfransa qeydiyyat prosesində istifadə etmək olar.

Digər belə bir tədqiqat Amerikanın Karnegi Mellon Universiteti və Almaniyanın Karlsruhe Universitetlərinin birgə işləyib hazırladığı YANUS layihəsidir. Bu universitetlər Yaponiyanın ATR şirkəti ilə konsorsiuma girərək (C-STAR) tərəflərdən hər biri öz dili üçün (ingilis, alman, yapon) danışığı tanıma və sintezetmə modulunu işləyib hazırlamış və bu Modula əsasən yaratdıqları proqram 1994-cü ildə ictimayyətə təqdimat mərasimində telefon danışığını uğurla tərcümə etmişdir.

Bu kimi tədqiqatlar daim davam edir. Almaniyada 1993-cü ildən başlamış VERBMOBİL layihəsi öz orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. İş adamlarına yardımçı olacaq xırda daşınan alət olaraq nəzərdə tutulan VERBMOBİL aparılan danışığı bütövlükdə tərcümə etmək üçün deyil, tərəflərin ingilis dili biliklərinə əlavə olaraq istifadə olunması üçündür.

MT-nin nailiyyətlərinə baxmayaraq peşəkar tərcüməçilər avtomatik tərcümə proqramlarından istifadə etməyi xoşlamırlar. Onlar digər sistemdən, məhz peşəkarlar üçün nəzərdə tutulmuş Tərcümə İş Mərkəzlərindən

(Translator Workstation) istifadə etməyə üstünlük verirlər. Bu iş mərkəzlərinin fərqli cəhəti ondan ibarətdir ki, tərcüməçi hansı funksiyadan və nə qədər istifadə edəcəyinə dair özü qərar verir. Məsələn, burada düzgün yazılış, qrammatik yoxlama, eyni ekranda müxtəlif pəncərələrdə işləyə bilmək imkanı, keçmiş tərcümələri yadda saxlama, sözləri sayma, lüğət və hətta avtomatik tərcümə funksiyaları olur.

Belə sistemlərdən ən geniş yayılanları bunlardır: Trados-Translation Workbench, IBM-Translation Manager, STAR – Transit və Eurolang – Optimazer-dir. Bunların hamısı oxşar funksiyalara malikdirlər və tərcüməçilərin işini asanlaşdırmaqla bərabər, həm də onların daha məhsuldar fəaliyyət göstərməsinə imkan yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, MT-ni dilçiliyə aid etmək düzgün olmazdı. Əslində MT dilçiliyin nailiyyətlərdən çox az istifadə edir. Belə texnologiyalar daha çox funksional və praktiki əhəmiyyət daşıyır.

Bu texnologiyaların məqsədi tərcüməçilərə, digər peşəkar və ya həvəskar istifadəçilərə yardımçı olmaq, onları yorucu təkrarlardan azad etmək, eləcə də qlobal informasiya yayımına geniş imkan yaratmaqdır.

Kompüter poeziya tərcümə etmək üçün deyil, texniki sənədlərin, təlimatların tərcüməsi, xarici dil öyrənmək və s. üçün nəzərdə tutulmuşdur. Beynəlxalq ticarət və siyasi əməkdaşlıq artdıqca, maşın tərcüməsinə ehtiyac da güclənəcək, deməli, texnologiyalar durmadan təkmilləşdiriləcəkdir.

Söhbət dillə kompüterin əlaqəsindən gedirsə, internetdən söz açmamaq mümkün deyil. Müasir dövrdə internetin həyatımızda rolu günü-gündən artır. İnternet işə kütləvi informasiya məkanıdır. Bu informasiya əsasən sözlə, dillə ifadə olunur. Bəs görəsən internet necə, dilin inkişafında rol oynayır?

Görkəmli ingilis dilçisi D.Kristall özünün «Dil və İnternet» kitabında bu suala cavab verməyə çalışmışdır. İnternet, elektron poçtu, çat (chat) qruplar... bu virtual Office 2004 Test Drive User Page 4 3/12/2007 dünyanın öz dili, öz qaydaları, öz etiketi – daha doğrusu netiketi vardır («net» sözü şəbəkə deməkdir)⁹. İnternetlə dilimizə neçə-neçə neologizm gəlmişdir. Bəziləri bu yeniliklərə bədbinliklə yanaşır, onların dili korladığını, standartları pozduğunu, dili texniki kəlmələrlə doldurduğunu söyləyirlər. Bu alimlərin fikrincə internet qloballaşmaya, qloballaşma isə eyniliyə gətirib çıxaracaq, dildə yaradıcılığa ehtiyac qalmayacaqdır.

D.Kristall isə bu mövqeyə qarşı çıxaraq söyləyir ki, adi həyatdan fərqli olaraq internet çatlarında insanlar yalnız dil vastəsilə öz orijinallıqlarını göstərməyə çalışdıqları üçün dildə yaradıcılığa geniş imkanlar vardır¹⁰.

Son illərdə internetin inkişafı elə səviyyəyə gəlib çatmışdır ki, bu prosesə artıq sosial perspektivdən baxmamaq mümkün deyil. Bəs əgər interneti XX əsrin inqilabı adlandırırıqsa, buna linqvistik inqilab da demək olarmı?

10 il öncə internetdən bir neçə peşəkar istifadə edirdisə, bu gün gündəlik həyatımızı onsuz təsəvvür etmək belə mümkün deyil. Bəzi sahələrdə elektron poçtu adi yazışmanı tamamilə əvəz etmişdir. Ümumdünya İnternet Şəbəkəsi bu gün həm informasiya, həm biznes, həm də əyləncə mənbəyidir. Dildə bir çox neologizmlər, yeni format və durğu işarələri, salamlama (greeting) və sağollaşma (sign-off) formaları, qrafik kommunikasiya vasitələri (smiley ☺) yaranmışdır.

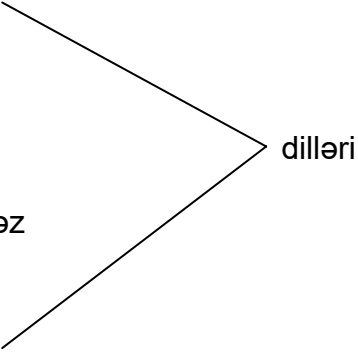
Bundan əlavə, internet forumlarının da öz qaydaları mövcuddur. Demək olar ki, hər bir saytın öz dili vardır. Bu saytdakı forumlara başqa dildə informasiya yollandığı təqdirdə saytın moderatoru həmin şəxsə xəbərdarlıq göndə-

rir, belə hal təkrarlanarsa, o şəxsə müvəqqəti və ya həmişəlik qadağa qoyur.

Bəs bu elektron əsrdə dilin yeri və funksiyaları nədən ibarətdir?

Hal-hazırda internetdə ən çox işlənən dillərin siyahısı belədir:

1. ingilis
  2. çin
  3. yapon
  4. ispan
  5. alman
  6. fransız
  7. portuqez
  8. koreya
  9. italyan
  10. ərəb
-

Göründüyü kimi, ingilis dili hazırda internetdə dominantlıq təşkil edir. Bununla belə ingilis dili rəsmi internet dili deyil. Bunun isə başlıca səbəbi ondan ibarətdir ki, virtual dünyada belə bir qayda yoxdur, bu sadəcə olaraq bir tendensiyadır.

Dominantlığın səbəbini isə ingilis dilinin ümumilikdə dünyada dominantlıq təşkil etməsi, ingilis dili ölkələrinin siyasi, iqtisadi üstünlüyü və onların imperialist keçmişi ilə əlaqələndirmək lazımdır.

Internetə ehtiyac artdıqca uşaqdan-böyüyə hər kəs könüllü və ya zəruri şəkildə bu xidmətdən faydalanır. İngilis dilini bilməyənlər çətinlik qarşısında qalmış olurlar. Bu səbəbdən internet səhifələrini tərcümə edən proqramlar çox faydalıdır.

Bəzi dilçilərin fikrincə, internet dilimizi qabalaşdırır, vaxtın azlığı dilin qrammatik qaydalarının fərqiə varmadan danışq dilini ön plana çəkmiş olur. D.Kristal bu dili

«Netspeak» adlandırır. Onun fikrincə, internet dili heç də savadsız və ya aşağı səviyyəli dil deyildir. O, pozitiv mövqedən çıxış edərək deyir ki, «Internet dili fenomeni bizim dil haqqında görüşlərimizə fundamental dəyişiklik gətirəcək. Çünki bu dildə linqvistik vahid, tamamilə yeni bir vasitədir»¹¹.

D.Kristalın fikrincə, internet dilinə – yazılı danışq dili kimi deyil, danışq dilinə yaxın olan yazılı dil kimi baxmaq daha düzgün olardı. Əslində, net dili bunlardan heç biri deyil, yeni, 3-cü bir vasitədir. Zərurətdən doğan bu yeni vasitə də dilin özü kimi daim inkişaf edəcək və özünün sistematik qaydalarını tapacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Н. Винер. Кибернетика. М., 1968.
2. M.Geier. Göstərilən əsəri.
3. Yenə orada.
4. Yenə orada.
5. John R. Pierce, John B. Carroll, et al. 1966, Language and Machines- Computers in Translation and Linguistics. ALPAC report, National Academu of Sciences, National Research Council, Washington, DC.
6. F.Y.Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. I Bakı. 2005.
7. John R. Pierce, John B. Carroll, et-al. Yenə orada
8. Yenə orada.
9. Yenə orada
10. Yenə orada.
11. Yenə orada.

Çalışmalar

1. Kibernetika nə zaman və kim tərəfindən yaradılmışdır?
2. Kibernetikanın qarışısında duran əsas vəzifə nədən ibarətdir?
3. Kibernetika məkanı nə deməkdir və yeni yaranan şəbəkələr insanların ümidini doğrulda bilirmi?
4. İnternet vasitəsilə əlaqəyə girmək hansı şərtləri tələb edir?
5. Bu gün maşınla tərcümədə hansı proqramlardan istifadə olunur?
6. Dünyada ən geniş yayılmış tərcümə proqramları hansılardır?
7. Hansı ölkələr kompüter proqramlarının hazırlanmasında öndə gedirlər?
8. Peşəkar tərcüməçilərin maşınla tərcüməyə münasibəti necədir?
9. MT-nin perspektivi barədə nə deyə bilərsiniz?
10. D.Kristalın internet haqqında fikirləri nədən ibarətdir?
11. Hazırda internetdə ən çox işlənən dillər hansılardır?
12. Net dili deyəndə nə başa düşülür?

XI FƏSİL

BİLİŇQVİZM, DİL KODUNUN DƏYİŞMƏSİ VƏ DİQLOSSIYA

Bilinqvizm bu gün bir sıra ölkələr üçün qəbul olunmuş ünsiyyət vasitəsidir, yəni ölkə miqyasında iki dil rəsmi dövlət dilidir. Məs.: Kanada və Belçikada fransız və ingilis dilləri dövlət səviyyəsində qəbul olunmuş dillərdir. İsveç və Hindistan çoxdilli dövlətlərdir. İsveçdə alman, fransız, italyan və retroroman, Hindistanda isə ingilis, hindu, sanskrit, praktit dilləri rəsmi dillər sayılır. Hətta dövlət səviyyəsində olmasa da, dünyanın bu və ya digər bölgələrində ikidilli kollektivlər kifayət qədər geniş yayılıb. Bu bölgələrdə iki dildən istifadə adət halını alıb. Məs.: Təbrizdə, Borçalıda, Dərbənddə əhali Azərbaycan. türkcəsilə yanaşı müvafiq olaraq fars, gürcü və rus dilindən istifadə edir. Beləliklə, bir tərəfdən, bilinqvizm, digər tərəfdən isə multilingvizm terminləri fərqləndirilməlidir. Ancaq daha geniş yayılmış bilinqvizmdir.

Bilinqvizm ideal olaraq o deməkdir ki, insan tam mənada hər iki dildə bir dildəki kimi dil bilgisini (səriştəsini) nümayiş etdirə bilər. İdeal bilinqvizm çox nadir hallarda mövcuddur. Yəni eyni adam bütün ünsiyyət məqamlarında hər iki dildən eyni şəkildə istifadə edə bilməz.

Biz hələ 1993-cü ildə yazmışdıq ki, həqiqi mənada bilinqvizm mövcud ola bilməz¹. Bilinqvizm koordinativ və subordinativ növlərini fərqləndirməklə biz bildirmişdik ki, insan doğulduğu mühitdə dili öyrənir, bu da adətən onun ana dili olur. Eyni zamanda insan sonralar doğma dili kimi mənimsədiyi ikinci dildən eyni dərinlikdə hər ikisindən istifadə edərsə, buna koordinativ bilinqvizm deyilir.

Ancaq ikidilliliyin psixoloji və neyrofizioloji əsasları bu günə qədər tam şəkildə öyrənilməyib. Konkret tərkibi

tədqiqatlar əsas bir suala cavab verməlidir: həqiqətənmi insan danışdığı iki dildə bütün məqamlarda eyni səriştə nümayiş etdirir, yoxsa ana dilində davranışı daha əhatəli, daha zəngin dil səriştələri göstərməklə müşayət olunur?

İkinci növ bilinçvizm isə subordinativdir, yəni fərdin istifadə etdiyi dillərdən biri aparıcı, o birisi isə asılı olur. Bu daha ağlabatan hesab edilməlidir. Bu o deməkdir ki, fərdin istifadə etdiyi dilin biri daha doğmadır, bu dildə o maneəsiz, istənilən istənilən məqamda bir dildən o birisinə keçmək olur. Həm bu, həm də koordinativ ikidilliliyin psixoloji və neyrofizioloji əsaslarının dəqiqləşdirilməsi üçün tədqiqatlara ehtiyac vardır.

Cəmiyyətdə isə bu və ya digər dil qrupunun ikidilli və çoxdilli olmasının da ciddi araşdırmalara ehtiyacı vardır. Hər halda bu gün məlumdur ki, müxtəlif dil kollektivləri, qarışıq, koordinativ və ya subordinativ ikidillilik sosiolingvistik baxımdan ciddi şəkildə araşdırılmalıdır.

Məs.: mən Belçikada olanda bir ailə öz aralarında flamand (daç) dilində danışır, məhdud gündəlik ailə məsələlərini müzakirə edirdilər. Mən onlara yanaşanda hamısı başlayırdı almanca danışmağa, özü də işarə seçimi və danışq üslubu çox təmiz və aydın olurdu. Və ya bizdə evdə ailə mövzusunda söhbət elliptik frazalarla, çox məhdud söz seçimi şəraitində keçir. Ancaq söhbət daha geniş və əhatəli olduqda sintaktik strukturlar, söz seçimi və tələffüz daha yüksək səviyyədə olur. Yəni dilin işlənmə dairəsindən çox şey asılıdır və hansı dairədə hansı dil strukturlarının seçilməsi mühüm rol oynayır.

Belə deyək ki, iki azərbaycanlı Moskvada işgüzar danışqları rus dilində aparırlar, özü də biznes danışqlarından ayrılıb şəxsi və ailə məsələlərinə toxunanda Azərbaycan dilində danışrlar: «Evdəkilər necədir? –Sağ olun. Pis deyillər. Kişi yaxşıdır? Belə də, Allaha şükür, hələ ki, yaşayır» və s. Hindistanda bu ingilis dilindən başqa hindu/urdu, benqal, tamil və ya başqa dillərdə olur. Paraq-

vayda isə bu ispan dilindən başqa quarani, Puerto-Rika icması isə ingilis dilindən başqa ispan dilindən istifadə etməklə öz ünsiyyət tələbatını həyata keçirir.

Əlbəttə, burada dil kodunun tam dəyişməsi müşahidə olunmur. Arada çoxlu keçidlər var. Bunları dil – dialekt fərqləri də adlandırmaq çətinidir. Əvvəla, dili dialektdən fərqləndirən siyasi və mədəni faktorlar var. İkincisi, bu faktorlar o qədər mürəkkəb ola bilər ki, sərhədi müəyyənləşdirmək olur. Məs., hindu və urdu iki müxtəlif dil XIX əsrdə Britaniya idarəçiliyi dövründə standartlaşmış və Hindistan müstəqillik alandan və Pakistan ayrıldıqdan sonra daha da dərinləşib. Ona görə də onlara dialekt kimi baxmaq düz olmazdı. Eyni sözləri Niderland və aşağı alman (Plattdeutsch), italyan və fransız, ingilis və şotland, norveç və danimarka dilləri haqqında da demək olar. Təhsil, elm, mədəniyyət və incəsənət dillərin standartlaşmasına güclü təsir göstərmiş, ona görə də bəzən birdilliliyi əsl ikidillilikdən ayırmaq olmur.

Bizim cəmiyyətdə hər bir fərd iki dialektin daşıyıcısıdır. Biri onun doğma dialekti, biri də rəsmi danışıqlarda istifadə etdiyi ədəbi dil ki, o da müəyyən dialektə əsaslanır. Qubalı nə qədər savadlı və cəmiyyətdə yüksək vəzifə tutsa da (məs., MM-in deputatı V.Əhmədov) o, öz rayonunda doğmaları ilə Milli Məclisdə danışdığı kimi danışmayacaq. Burada öz dialektindən istifadə edəcək. Eləcə də, şəkilli Ə.Məsimov Şəkiddə öz doğma Şeki dialektində, Bakıda isə bir qədər fərqlənən Şirvan dialektinə söykənən ədəbi dildə danışmalı olur. Buna elmi ədəbiyyatda diqlossiya deyilir. Eynilə Almaniyanın almancası İsveçrə almancasından klassik, ədəbi dilin daha aşağı dialektdən fərqlənməsi kimi götürülə bilər. Yunanıstanda kaferevus dialekti (təmiz, attik norma) dimotikdən (xalq dili, mərkəzi ləhcələrə söykənən danışıq tərzini) fərqlidirlər.

Qeyd edək ki, Belçikada əsasən üç etnik qrup yaşayır: valonlar (fransız mənşəlidirlər), flamandlar və alman-

lar, valon dili (fransız dili-F.V), Brügedə (Flamandiyanın paytaxtı - F.V.) flamand (daç-F.V.) və Üpendə (Almaniya ilə sərhəd bölgələrində mərkəzi şəhərdir) alman dilində danışırlar².

Qarabağ ermənilərinin danışığı Yerevan ermənilərindən fərqli olduğu kimi, quzey azərbaycanlıların da danışığı güneylilərin danışığından fərqlənir. Ədəbi dil (ə) həmişə dialektdən (d) fərqli olur. Ancaq aşağı zümrədən olanlar yuxarı zümrənin admlarlı kimi ə və d-də eyni şəkildə istifadə edə bilmir, hərçənd ki, radio və televiziya buna şərait yaradır.

Bəzən mütəxəssislər İsveçrə almancasını ayrıca dil kimi müəyyənləşdirməyə cəhd göstərirlər.

Azərbaycanda ə ilə d arasında fərq kifayət qədər nəzərə çarpanır. Bu fərqlər təkcə fonoloji sistemin reallaşmasında deyil, həm də leksik və qrammatik səviyyədə özünü büruzə verir. Bütün dillərdə ə-dən d-yə və d-dən ə-yə keçmək cürbəcür olur. Burada fərdin ümumi səviyyədə, hansı sferada çalışması və ünsiyyətə girməsi tezliyi əsas amillərdir. Deməli, müxtəlif ölkələrdə ingilis dilinin işlənməsini vahid və ya əsas dil kimi götürmək düzgün olmazdı. Bu variantlar gələcək yeni dillərin əsasını təşkil edə bilər.

Monolinqvizim, bilinqvizim və polilingvizimdən danışanda dilin tədrisinə toxunmamaq olmur. Bu sahə tətbiqi diliçiliyin ən önəmli sahələrindən biridir. Bu prosesdə nəzəri və təsviri diliçiliyin nailiyyətlərindən nə dərəcədə səmərəli istifadə olunmasından çox şey asılıdır. Qeyd edək ki, psixodilçilik bu məsələyə öz layiqli töhvəsini vermişdir: uşaq dili necə öyrənir və yaşlı insanlar hansı yaş həddinə qədər ikinci dili öyrənə bilərlər?

Ümumi şəkildə dillərin öyrənilməsi iki istiqamətdə gedir: 1) planlı və ya idarə olunan dilöyrənmə; 2) fərdi və ya idarəolunmayan dilöyrənmə. Birincidə cəmiyyət, onun üstqurumları vəsait ayırır, orta və ali məktəblərdə dilin

öyrənilməsinə maliyyə və mənəvi yardımçı olur, yeni metodların tədris planları və proqramları, dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasını öz üzərinə götürür. İkincidə isə fərd və ya qrup öz mənafeələrinə və maraqlarına uyğun olaraq dilöyrənməni öz şəxsi hesablarına təmin edirlər. Bu zaman hər iki halda psix və sosiopedagogiyanın nailiyyətlərindən yararlanmaq təbiidir.

Dilin tədrisində ortaya çıxan problemlər bunlardır:

1) Yazı ilə danışmaq arasındakı və ədəbi dillə dialekt arasındakı fərqi müəyyənləşdirmək və tədrisi danışmaq və ədəbi dilə yönəltmək;

2) Tədrisin səmərəliliyini təmin edən dərsliklərin və tədris materiallarının hazırlanmasını təmin etmək;

3) Müasir texniki avadanlığın tədris prosesinə öyrəncilərin marağı və yaş səviyyəsinə uyğun olaraq daxil edilməsi.

Dil öyrənmədə ən çətin problem sosial qrupların bir araya gətirilməsində yaranan narazılıqlar, siyasi əqidələrin tədris prosesində nəzərə alınb-alınmaması məsələlərdir. Məs., Azərbaycan müstəqillik qazanandan sonra yuxarı zümrənin uşaqları üçün yaradılmış məktəblərin aşağılar üçün əlçatmaz olması. Cəmiyyətdə rastlaşarkən dil baxımından fərqlərin üzə çıxması, zənginlərin uşaqları ilə kasıbların uşaqlarının ünsiyyətindəki açıq-aydın nəzərə qarşı fərqlər. Bunu dil çatışmazlığı kimi də izah etmək olar. Bu zaman məhdud dil kodu ilə hazırlanmış dil kodu arasındakı fərqlər aydın göstərir.

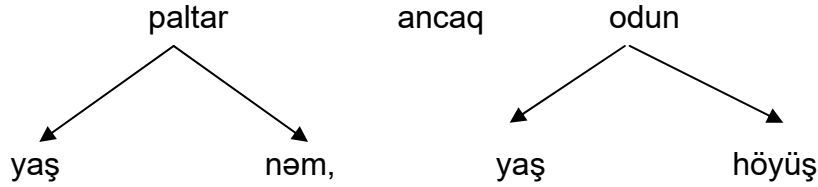
Kasıb ailələrdən olan uşaqların danışığı primitiv olur, leksikası məhdud qrammatikası isə sadə konstruksiyalardan ibarət olur. Bu da sosial gərginlik yaradır. Bəzən bunu tərsinə yazanlar da olur. Kasıb ailələrdən olan uşaqlar cəmiyyətdə layiqli yer tutmaq üçün daha səylə çalışır, yeri gələndə öz zəngin həmyaşıdlarından fərqli olaraq daha iradəli və dəyanətli olurlar. Məs.: Azərbaycanda Tələbə Qəbulu Üzrə Dövlət Komitəsinin göstəricilərinə əsasən

daha yüksək bal toplayan uşaqlar kasıb ailələrdən olanlardır³.

Bu zəmində əmələ gələn sosial gərginliyi nəzərə almaq, tədrisi elə təşkil etmək lazımdır ki, hər iki tərəfin səviyyəsi və marağı təmin olunsun, xüsusilə tədris materiallarının seçilməsində və yerləşdirilməsində. Ayrı-ayrı hallarda etnik qrupların da mənafə və maraqları nəzərə alınmalıdır. Bu da dil pılaşdırma siyasətinin tərkib hissəsi olmalıdır.

Sosiodilçiliyin maraqlandığı sahələrdən biri də E.Koseriu anlamında sinfatik və diafatik qarşılaşmanın hüdudlarının müəyyənlişməsi və üslubi çalarların xüsusiyyətlərinin öyrənilməsidir⁴. Dil əksərən öz daşıyıcılarına imkan verir ki, rəngarənglik və alternativ seçim olsun. Yəni eyni və ya oxşar mənənin verilməsində müxtəliflik olsun. Bu da əsasən sinonimlər vasitəsilə həyata keçir. Mütləq sinonim olmasa da dildə tez-tez sosial və ekspressiv mənəların verilməsində ekvivalentlər mümkündür. Qismən sinonimik ifadələri üslubi variantlar, daha dəqiq deyilsə üslubi qeyri-ekvivalent variantlar adlandırırırlar. Müq. et:

Göründüyü kimi, /paltar/ sözüne aid olanda /höyüş/ heç cür /nəm/ və /yaş/ sifətlərinə ekvivalent deyil, eynilə /odun/ sözüne tətbiq edəndə /nəm/ mümkün deyildir. Deməli, üslubi variantlar kontekstdən asılıdır, qəbul edilməsi, yerinə düşməsi və normal olması müəyyən kontekstdən asılıdır. Əgər iki sinonim tam şəkildə bir-birinin yerində işlənirsə və heç bir semantik çalarlıq olmur, deməli, biz tam sərbəst variantlarla üzləşmişik. Bu da fonologiyadan gələn termindir⁵. Məs., Azərbaycan

dilində /masa/ və /stol/ bu zaman sinonimlərdən biri xarici mənşəli söz olur.

Üslubi variantlar sosial kontekstlə bağlıdırlarsa, onlar funksional üslublar kimi dəyərləndirirlər. Məs., Aldın? (Bazara və ya mağazaya gedib axtardığın paltarını aldın?) cümləsinin ara danışığındakı variantı kimi başa düşülə bilər. Burada söhbət qeyri-rəsmi danışığa üslubdan gedir.

Deməli, rəsmi, qeyri-rəsmi, dialekt və adi danışığa üslubları fərqləndirməlidir. Aşağıdakı misallara müraciət edik:

Q-rəsmi: Salam, xoş gördük Sizi!

Rəsmi: Hörmətli Professor, Sizi salamlayıram. Xoş gəlmisiz.

Dialekt: Xoş gəlmisiz, nə əcəb Sizdən?

Adi danışığa: Xoş gördük. Nə vaxt gəlmisən? və. s.

Bütün hallarda bunlar xüsusi informasiya ilə müşayiət olunur.

Tam sinonimlik sintaktik səviyyədə də ola bilər. Məs., Azərbaycan dilində sual cümləsi nəqli və sual cümlələri şəklində ola bilər:

1) (ç)Sən də gəlirsən?

2) (ç)Sən gəlirsən?

3) (ç)Sən gəlirsənmi?

4) (ç)Niyə gəlirsən?

Bütün bu hallarda suallıq bir tərəfdən yalnız intonasiya, digər tərəfdən (-mi) sual ədatı və qüvvətləndirici (də)² ədatı vasitəsilə, nəhayət /niyə/ sual sözü ilə ifadə olunub. (1)-də suallıq relevant, cümlənin sonundakı saitin uzanması, 3-də (mi) sual sözü leksik və qrammatik vasitələrdir. Ancaq onların hər birində intonasiyanın iştirakı mütləqdir, həm də semantik çalarlıq müxtəlifdir. 1-də təəccüb, 2-də

inamsızlıq (gəlməməliydin axı!), 3-də qeyri-dəqiqlik (mən bilim də, gələcəksənmi?), 4-də isə etiraz çalarları ifadə olunmuşdur. Bunlardan hər birinin daha bir neçə əlavə ekspressiv çalarlığı ola bilər. Burada Praqa dilçilik məktəbinin cümlənin funksional perspektivinə dair- yəni tema-rema qarşılaşmasına dair fikirlərini nəzərə almamaq olmur(1). Məs.,

(5) ^{///}Sən gəlirsən? (O gəlməli idi axı)

(Sən gəlirsən?) (Dedin, axı, gəlməyəcəksən?) və s. Cümlənin informasiya strukturunun tema-rema münasibətlərinə görə (5)-də rema-tema, (6)-da tema-rema şəklində verilməsi kontekst və propozisiyadan asılı olaraq müəyyənləşir. Dildə bunun real ifadəsi isə söz sırası, müvafiq cümlə konstruksiyası və kontrastiv vurğudur⁶. Bütün bunlar dil daşıyıcılarının linqvistik səriştəsinə aiddir.

Şairlər və yumor ustaları üslubi baxımdan səhv strukturlar işlədirlər ki, dinləyicidə lazımi təsir yaratsınlar.

Məs., Adın nədir? – Züleyxa!

Aşiq olarsan? – yox a!

Burada normadan yayınma (Sənin adın nədir?) müvafiq effekt yaratmaq üçündür.

Üslubi cəhətdən nişanı olan ifadələrin neytral ifadələrdən fərqləndirilməsi hansı funksional üslubun işlənməsindən asılıdır. Məs., elmi əsərlərdə «mən» əvəzinə «biz» işlənir. Fikrimizcə..., bizim qənaətimizcə və ya passiv işlənir: «Qeyd edildiyi kimi...» və s. bunlar stilistik cə-

hətdən markirlərdir, ancaq müəyyən məqamda daha tez-tez işlənir.

Deməli, makrodilçiliyin məlum istiqaməti olaraq üslubiyyat dildə üslubi variantlarını və onların dil daşıyıcıları tərəfindən işlənməsini öyrənir. Belədə üslubiyyat siodilçiliyə və praqmatikaya aid olur. Bəziləri isə stilistika deyəndə bədii ədəbiyyatın dilinin öyrənilməsini başa düşür.

ƏDƏBİYYAT

1. F.Yadigar. Dilimiz, qeyrətimiz, qayğılarımız. Bakı, 1993.
tək bir dildə danışanları birdilli (monolingv), iki dildə danışanları ikidilli (bilingv) və çox dildə danışanları polilingv adlandırırlar. Birdilli xalqlar adətən hakim, imperiyaların başında duran xalqlardır: fars, rus, ingilis, fransız və s. Bunlar başqa xalqlara nisbətən məhdud dünyagörüşlü, paxıl və dözümsüz olurlar, çünki onların tabeliyində olan xalqlar həm öz dillərini və mədəniyyətlərini, həm də hakim xalqın dil və mədəniyyətini öyrənir və həyatda daha çevik və dözümlü olurlar.
2. F.Yadigar (Veysəlli). German dilçiliyinə giriş. Bakı, 2003, s.128-147.
3. Tələbə Qəbulu Üzrə Dövlət Komissiyasının hesabatı
4. E.Coseriu. Sprachcompetenz. Tübingen, 1996.

5. F.Y.Veysəlli. Struktur dilçiliyinin əsasları. Studia Philologica. Bakı, 2005; həmin müəllif. Dilçilik ensiklopediyası. Bakı, 2006.
6. F.Y. Yadigar (Veysəlli). Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı, 1993.

Çalışmalar

1. Bir dil daxilində müxtəlif tələffüz və dialekt fərqlərinin sosial mənası varmı?
2. Normativ, ədəbi və dialekt danışq tərzini izah edin.
3. Milli variantlar (Avstriya, İsveçrə almançası, Amerika, Avstraliya ingiliscəsi) və dialektlər arasında fərqləri göstərməyə çalışın.
4. «Nə oxuyardım!», «Nə oynayardım?» kimi Azərbaycan cümlələrində hansı zaman işlənilib və hansı məna ifadə olunub? Onları açın və başqa dillərdən də misallar verib müqayisə edin.
5. Fərdin və dil kollektivinin danışığındakı variantlara misallar verin və onları açmağa çalışın
6. Basmaqəlib (stereotip) nə deməkdir? Onların sosiodilçilik mənası nədədir?

7. İnsanın danışığı onun şəxsi məziyyətlərini təcəssüm etdirə bilərmi? Misallar verin
8. Sosio- və psixodilçilik: fərqləri və ümumi cəhətlərini açıb göstərin.
9. Bilinqvizm diqlossiyadan seçilirmi. İzah edin!
10. Piçinin kreol dilindən fərqi nədədir?
11. Dil şifrəsinin dəyişməsinə necə başa düşürsünüz?
12. Məhdud və hazırlıqlı dil kodları nə deməkdir?
13. İdarə olunan və olunmayan dilöyrənmə nədən ibarətdir?
14. Rəsmi və qeyri-rəsmi müraciətə misallar verin. Mül-
lim tələbəyə deyər bilərmi? «Salam, mənim ceyranım»
15. Üslubiyyat nədir? Hansı tərifə üstünlük verirsiniz?
Əsaslandırın.

XII FƏSİL DİLİN DAXİLİ STRUKTURU

XII. 1. Dilin fonetik qurumu

Dil çoxsəviyyəli və çoxşaxəli bir sistemdir. Bu sistem aşağı səviyyədən tutmuş (əlamətlər səviyyəsi-merizm) ən yuxarı səviyyəyədək (diskurs) hierarxik əlaqələr üzərində qurulub. Sistemdə aşağıdan yuxarı və yuxarıdan aşağı qarşılıqlı bağlılıq mövcuddur. Aşağı səviyyənin ünsürləri fərqləndirməni, yuxarı səviyyənin vahidləri isə bütövlükdə ünsiyyəti təmin edir. Məhdud miqdarda aşağı səviyyə ünsürləri (fərqləndirici əlamətlər, R.Yakobson öz həmkarları ilə onların sayının 12 olduğunu göstərdi)¹ fonemlərdə birləşir. Fonemlər isə müxtəlif dillərdə müxtəlif sayda olurlar. Sakit okeanda Rotokas və Amerika hindlilərindən mura dilində 11, Azərbaycan dilində 34, alman dilində 40, ingilis dilində 42, rus dilində 43 fonem vardır. Ən çox fonem olan dil isə Afrikada koysan dilidir ki, bu dildə 141 fonem vardır². Bununla yanaşı fərqləndirməyə xidmət edən ton səviyyələri (ingilis dilində qalxan ↑, enən ↓, qalxıb-enən /↘, enib qalxan ↗), aksent modelləri (qüvvətli /ll/, adi /l/, zəif /T/ və vurğusuz (∪), intonasiya konturları –terminal, interroqativ və proqredient -, müxtəlif şəkildə əlaqəyə girərək diskursa doğru irəliləməklə minlərlə morfemin, 100 minlərlə sözün və saysız-hesabsız cümlələrin yaranmasında iştirak edir və hər bir dildə dil daşıyıcılarının ünsiyyət tələbatını ödəyir.

Şəkil 16. Müxtəlif denotatları bildiren şəkillər

Dil sisteminin ən aşağı səviyyəsindən başqa bütün yuxarı səviyyələrin vahidləri ikitərəfli işarələr sistemidir ki, onların vahidlərinin bir tərəfini işarələyən, digər tərəfini isə işarələnən kimi müəyyən edirlər (bax: şəkil 16).

Dilçilik elmi işarələrin hər iki tərəfini deyil, yalnız maddi, substansional tərəfinin qanunauyğunluqlarını öyrənir. Bu zaman o işarələnənin ifadə etdiyi mənalara diqqətdən kənar qoya bilmir. Dilin daxili strukturunu öyrənmək onun paradigmatik və sintaqmatik münasibətlərini üzə çıxartmaq deməkdir³.

Dil işarələri ixtiyaridir. Yəni işarələyənle işarələnən arasında birbaşa əlaqə yoxdur. Səs təqlidilə yaranan sözləri çıxmaq şərtilə (qaqqıldamaq, banlamaq, böyürmək, mələmək, şappıltı və s., bunlarda motivləşmə vardır) yerdə qalan bütün sözlərdə siqnifikantla siqnifikat arasında birbaşa əlaqə yoxdur. Məs., /öküz/ sözünün nə üçün qaramalın erkəyini bildirməsini, nə bu sözün forması, nə də daxili quruluşu açmağa bilər. Bu bir şərtlilik prinsipidir, dil kollektivi onu belə qəbul edib və hazırda Azərbaycan dilində bu sözün bu cür adlanması hamı üçün zəruridir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dil sistemi fonoloji, morfoloji, leksik və sintaktik laylardan ibarətdir. Biz irəlidə bu yarusların spesifik xüsusiyyətlərini açıb göstərməyə çalışacağıq.

Dilin ən aşağı yarusu fonoloji yarus adlanır. Bu yarusda canlı danışıda saysız-hesabsız səslərdə təmsil olunan variantlar (allofonlar) fonemlərdə birləşərək ümumiləşirlər.

Canlı dildə səslərin yaranması, onların spesifik xüsusiyyətləri insanın danışmaq cihazında əmələ gəlir. Səsin yaranmasının fizioloji əsasını nəfəsvermədə döş qəfəsinin sıxılması ilə güclü hava axınının təzyiqi altında xirdəkdəki səs tellərinin titrəməsi, onların titrəməsindən alınan hava dalğalarının xirdəküstü boşluqlarda (ağız, burun və udlaq) səs şəklində formalaşması təşkil edir. Bu boşluqlarda yaranan səslər hərəkət üzvlərin (dilçək, dil və dodaqlar) iştirakı ilə müəyyən çalar kəsb edərək bir-birindən fərqli

səslərin yaranmasına səbəb olur. Ağız səsləri damaq pərdəsinin yuxarı qalxaraq burun boşluğuna gedən yolu bağlamaqla yaranırlar. Azərbaycan dilində bütün saitlər, /h/, /m/ və /n/ samitlərindən başqa yerdə qalan bütün samitlər buraya aiddirlər. /h/ samiti udlaqda, /m/ və /n/ samitləri isə burun boşluğunda əmələ gəlirlər, çünki birincidə mərkəzləşmə udlaqda, ikincilərdə isə burun boşluğunda olur. Fransız dilində dörd burun saiti var: /ã, Ê, õ, ã/.

Xirdəkdəki səs tellərinin mütəmadi titrəməsindən tonlu səslər formalaşır ki, bunlardan birincilərinə saitlər (Azərbaycan dilində 9 sait var: -/a/,/ə/,/e/,/i/,/o/,/u/, /l/,/ö/,/ü/, ikincilərinə isə cingiltili samitlər deyirlər. Cingiltili

samitlər isə bunlardır: /b, v, d, z, ʒ, ʁ, ǰ, g, q, c/. Bunların ikisinin arasında /m,n,l,r/ samitləri gəlir ki, onlara sonantlar deyilir. Səs tellərinin iştirak etmədiyi halda küylü, kar samitlər yaranır. Bunlar aşağıdakılardır: /p,t,f,s,ʃ, ç,k,x,k,h/.

Fizioloji cəhətdən Azərbaycan dili səslərinin əmələ gəlməsində hansı fəal üzvün iştirak etməsindən asılı olaraq onları belə bölürlər.

1. Dodaqların iştirakına görə:

a) dodaq səsləri: «ö», «ü», «o», «u», «b», «p», «v», «f», «m»;

b) qeyri-dodaq səsləri: «a», «ı». «e», «ə», «i», «d», «t», «z», «s», «x», «f», «dʒ», «n», «r», «l», «j», «ŋ», «h», «k», «g», «x», «h».

2. Dilin iştirakına görə:

a) dilönü səsləri: «d, t, z, s, n, l, r, dʒ, tʃ, ʃ, j»

b) dilortası səsləri: «h, k', j»

c) dilarxası səslər: «g, k, x, x»

Bundan başqa, ingilis və alman dillərində dilarxası burun samiti var ki, o da morfem və söz başında gəlmir:

«η». Alman və fransız dillərində isə dilçək (uvula) samiti var ki, o da dilçəyin fəal iştirakı ilə yaranır: «R».

ç) udlaq səsləri:

a) yuxarı udlaq samiti. Azərbaycan, ingilis, alman və s. dillərdə bu «h» samitidir.

b) ərəb dilində və Dağıstanın bir sıra dillərində aşağı udlaq samitləri vardır: «h»

3. Yumşaq damağın vəziyyətinə görə:

a) ağız səsləri: « a, ı, o, u, ə, e, ə, □, i, b, p, m, v, f, d, t, s, z, n, l, r, dʒ, tʃ, ʃ, j, g, k', j, h, , k, x, h.

b) burun səsləri : «m, n»

Bizim fizioloji təsnifdə ancaq fəal üzvlər əsas götürülür. Lakin dünya təcrübəsində fəal üzvlərlə yanaşı qeyri-fəal üzvlər də (dişlər, diş yuvaqları, sərt damaq və s.) təsnifata daxil edilir.⁴

Dilçilik elmində samitlərin saitlərdən fərqləndirilməsi üçün bir neçə kriteriyadan istifadə olunur:

1. Heca nüvəsi əmələ gətirə bilməsinə görə. Saitlər heca nüvəsi əmələ gətirən, samitlər isə bunu düzəldə bilməyən səslər kimi müəyyənləşdirilir. Ancaq bu kriteriya universal deyildir. Məs., çex dilində sonantlar da heca nüvəsi düzəldə bilirlər: /v|k/ (canavar) sözündə heca nüvəsini // samiti düzəldir. Bu cür hallara biz alman və ingilis dillərində də rast gəlirik. Müq. et:

alm. d.

ing. d.

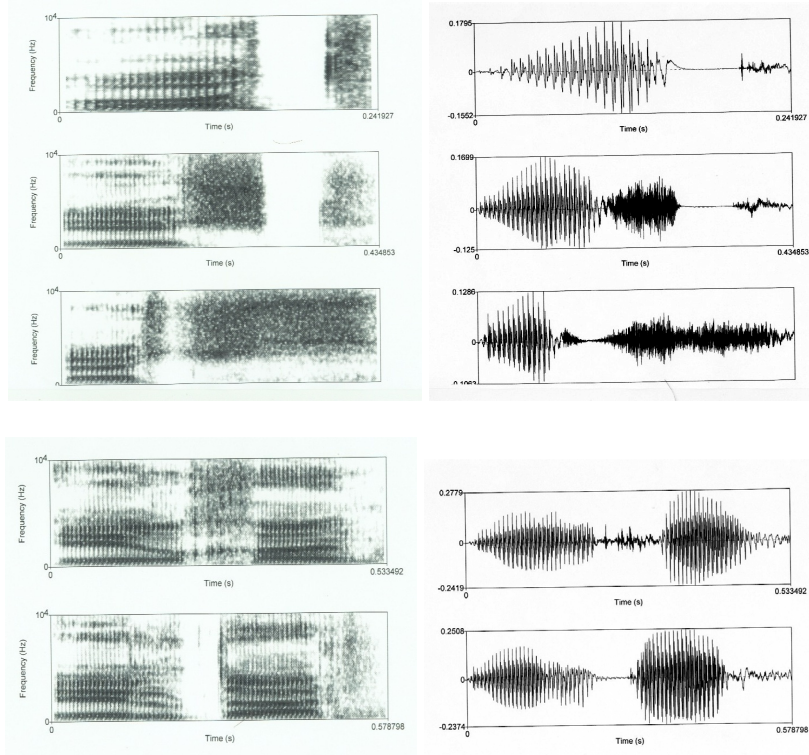
/libm/ (sevmək) /battl/(butılka) və s.

Bu sözlər ikihecalı tələffüz olunarkən, sonda gələn /m/ və // samitləri ikinci zəif hecaların nüvəsini əmələ gətirirlər.

2. Akustik keyfiyyətinə görə.

a) saitlər saf sədalı, tonlu səslərdir.

b) samitlər isə küylü səslər hesab edirlər. Burada da sonor samitlər kəskin sərhəd qoymağa imkan verirlər. Onlarda ton üstünlük təşkil edir, sonorların formant strukturlarında bu aydın görünür (bax: şəkil 17).

Şəkil 17. /ot/, /eşk/, /əks/, /elxan/ və /eldar/ sözlərinin spektroqramları və ossiloqramları

Elə bu cəhətə görə binaristlər onları həm saitlərə, həm də samitlərə aid edirlər⁵.

3. Fizioloji əlamətə görə.

a) danışq cihazında maneə əmələ gəlməsilə düzələn səsləri samitlər adlandırırlar.

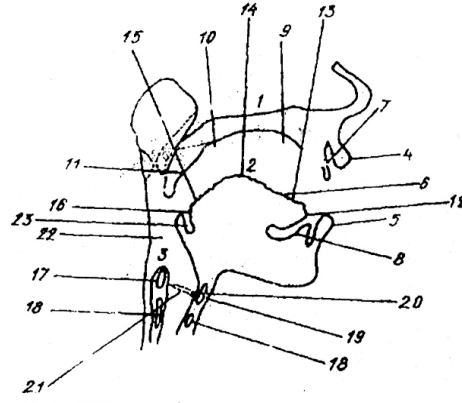
b) danışq cihazında heç bir maneəyə rast gəlmədən yaranan səsləri sait səslər adlandırırlar.

Bu kriteriya da birmənalı götürülə bilməz. Biz /i/ saitində maneəni aradan qaldırısaq, yəni əlimizdəki qələmlə dilimizi aşağı basmaqla tələffüz etsək, bu saitdən

əsər-əlamət qalmaz. Digər tərəfdən /h/ samitinin yaranmasında ağız boşluğunda maneə axtarmaq boş və mənasız enerji itkisi deməkdir.

4. Nəhayət, İ.A.Boduen de Kurtenenin irəli sürdüyü mərkəzləşmə kriteriyasıdır, bu kriteriya saitlərlə samitləri tam şəkildə ayırmağa imkan verir. Həmin kriteriyaya görə, danışmaq cihazının hər hansı bir yerində mərkəzləşmə olarsa, belə səsə samit, olmazsa sait demək mümkündür. İstənilən samitin hansı nöqtədə yarandığını göstərmək mümkündür (məs., /b/ dodaqlarda, /t/ dil önündə, /h/ udlaqda və s. mərkəzləşir). Ancaq saitlər barəsində bunu demək olmur⁶. Başqa sözlə, saitlər bütün danışmaq cihazında dağınıq şəkildə formalaşır, hərçənd ki, nisbi mənada burada da bu və ya digər üzv, ya da onun bir hissəsi fəal olur. Məs., dodaq saitlərində dodaqlar, ön sıra saitlərində dilin ön hissəsi ağız boşluğunun ön hissəsində fəal olur və s. Əyani olaraq biz bunu aşağıdakı şəkildə aydın görürük (bax: şəkil 18):

	Burun səsləri «m,n»	
Dilönü		Dilortası
«d,t,z,s,n,l,r, tʃ, dʒ,j»		«h, k',j»
Ön sıra		Dilarxası
«ı,y,e,θ»		«x,g,k, ʁ»
		Dilçək samiti «R»
Udlaq səsi «h»		
Dodaq		
«p,b,v,f,m»		
Qarıxıq sıra «ı»	Orta sıra «ə»	Arxa sıra «o,u,a»

1. Burun boşluğu; 2. Ağız boşluğu; 3. Udlaq; 4. Üst dodaq; 5. Alt dodaq; 6. Dil; 7. Üst dişlər; 8. Alt dişlər;
9. Sərt damaq; 10. Yumşaq damaq; 11. Damaq pərdəsi/dilçək; 12. Dilin ucu; 13. Dilönü; 14. Dilortası;
15. Dilarxası; 16. Dilin kökü; 17. Çalovabənzər vəz;
18. Üzüyəbənzər vəz; 19. Qalxanabənzər vəz;
20. səs telləri; 21. Səs ciğiri; 22. Udlaq;
23. Xirdək borusunun qapağı.

Şəkil 18. Danışq cihazı

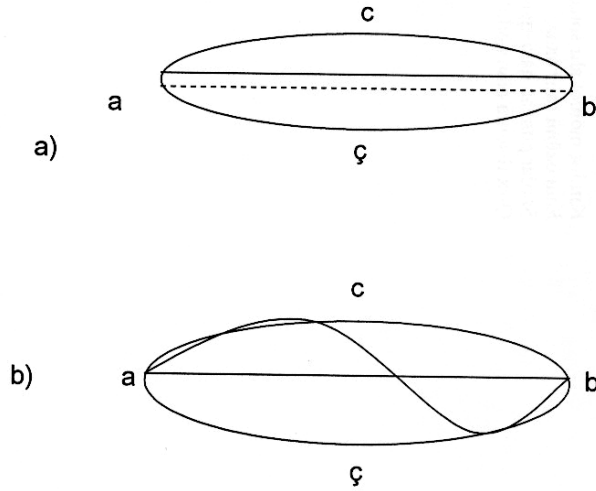
Güclü hava axını səsin qüvvətli olmasını şərtləndirir. Natiqlik sənəti ardıcıl və müntəzəm məşqlər nəticəsində əmələ gəlir. Nəfəsalmanı və nəfəsverməni nizamlamaqla bu sənətin incəliklərinə yiyələnmək olar.

Fizioloji baxımdan səslərin yaranma mənbəyi döş qəfəsinin böyüməsi və kiçilməsi sayəsində ağ ciyərin dolub boşalması, bunun nəticəsi olaraq xirdəkdəki səs tellərinin titrəməyə başlamasıdır. Ancaq səsin tam formalaşması, onun konkret ahəngdə köklənməsi xirdəküstü boşluqlarda (ağız, burun və udlaq boşluqlarında) baş verir. Onların böyük və kiçikliyi, həcmi, uzunluğu və qısalığı

səsin tembrini, onun avazlı (sait), kar və cingiltli samit) olmasını müəyyənləşdirən amillərdir.

Danışıq səsinin öyrənilməsində ikinci mühüm aspekt akustik aspektdir. Səsin yaranmasında fizioloji aspekt səbəb, akustik tərəf isə nəticədir. Səsin akustik tərəfi onun eşidilməsilə bağlıdır. Ucadan deyilən səsi eşitmək daha asandır. Pıçılı ilə deyilən səsləri eşitmək çətin olur. İndi də səsin akustik cəhətdən necə yaranmasına bir nəzər salaq.

Hər hansı bir elastik cisimə toxunduqda (insanda xirdəkdəki səs telləri ciyərlərdən gələn hava molekullarının təsiri nəticəsində titrəməyə başlayır, simli alətlərdə bunu mizrabı simə vurmaqla müşahidə etmək olar) onun bütövlükdə titrəməsindən (səs tellərinin və ya simin) əsas ton, hissələrinin titrəməsindən isə oberton yaranır. Cisim (səs telləri) ona dəyən zərbənin gücündən asılı olaraq a və b sükunət vəziyyətindən aralanır çatır c-yə, sonra gəyidir ç-yə, oradan yenidən a və b-yə (bax şəkil 19).

Şəkil 19. Səs tellərinin
a) bütövlükdə və b) hissələrdə titrəməsi

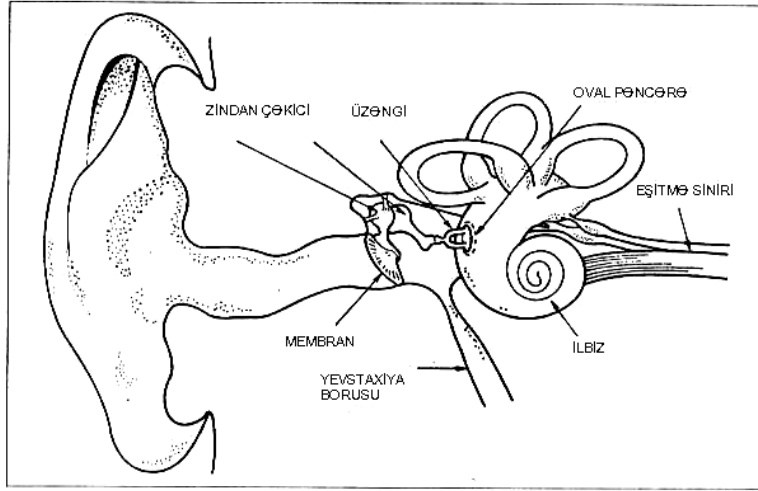
Cismin bu cür hərəkəti bir dövr adlanır və onun ölçü vahidi hs-dir. Rəqqasın bir bütöv dövr rəqsi bir hs-ə bərabərdir. Deməli, 100 dövr 100 hs-ə, 1000 dövr isə 1000 hs-ə bərabərdir. Əgər biz cismi (simi) iki yerə bölsək, onda hər bir hissənin titrəmə tezliyi bütöv cismin titrəməsindən iki dəfə yüksək olacaqdır.

Əgər cisim üç yerə bölünmüş götürülsə, onda onun üçdə birinin titrəmə tezliyi bütöv cismimin titrəməsindən 3 dəfə çox olacaqdır. Obertonu çox olan danışıq rəngarəng olur, az oberton 342 səs isə yorucu və cansıxıcı olur.

Sait səslərin yaranmasında səs telləri mütəmadi titrədiyi üçün onları saf sədalı səslər adlandırırlar. Samitlər isə küylü səslərdir. Onların yaranmasında səs telləri ya heç titrəmir (kar samitlərdə olduğu kimi), ya da qeyri-periodik titrəyirlər. Ümumilikdə səslər öz akustik təbiətinə görə dörd yerə bölünürlər.

- a) periodik səslər
- b) yarımperiodik səslər
- c) periodik və yarımperiodik səslər
- ç) küylü səslər, titrəmə olmadan yaranan səslər⁷.

Səslərin üçüncü vacib aspekti onların eşidilib dinlənilə bilməsidir. Perseptiv aspekt kimi dəyərləndirilən bu aspekt (lat.perceptio-qulaq asmaq deməkdir) danışanın dediklərinin olduğu kimi dinləyəne çatdırılıb qavranılmasında dinləyənin reaksiyasının buna münasib hərəkət etməsi mexanizmini öyrənir. İnsanda bunu həyata keçirən orqan qulaqdır. Qulaq üç hissəyə bölünür: xarici, orta və iç qulaq (bax: şəkil 20).

Şəkil 20. Qulağın şəkli

Xarici qulaqdakı seyvan səs siqnallarını qəbul edir, eşitmə kanalı ilə orta qulaq pərdəsinə ötürülür. Qulaq pərdəsi membran kimi orta və iç qulağı xarici təsirlərdən qoruyur. O, havanı təzyiqlə hərəkətə gətirir. Orta qulaqda üç vəzi var: çəkic, zindan və üzəngi. Onlar bir-birilə sıx əlaqəyə girərək səs siqnalını qulaq pərdəsindən alıb iç qulağa ötürürlər. Çəkic qulaq pərdəsilə bağlıdır və onun titrəmələrini zindana ötürür. Zindan üzəngini hərəkətə gətirir. O da öz növbəsində hərəkət dalğalarını oval pəncərəyə, iç qulağın «girişinə» ötürür. Bunun nəticəsində siqnal 30 db güclənir.

İç qulaq xarici və orta qulağa nisbətən daha mürəkkəbdir. Buradakı üzvlər eşitməklə bərabər başqa funksiyalar da yerinə yetirirlər. Məs., onlar tarazlığı təmin edirlər. İç qulaqda əsas üzv ilbiz adlanır. O iki membranla 3 kanala bölünmüş iblisvari borudur. Onun içi lif mayesilə doludur və özülündə Kortik orqanı dayanır. Başqa kanallar və membranlardan fərqli olaraq şkala vestibüli adla-

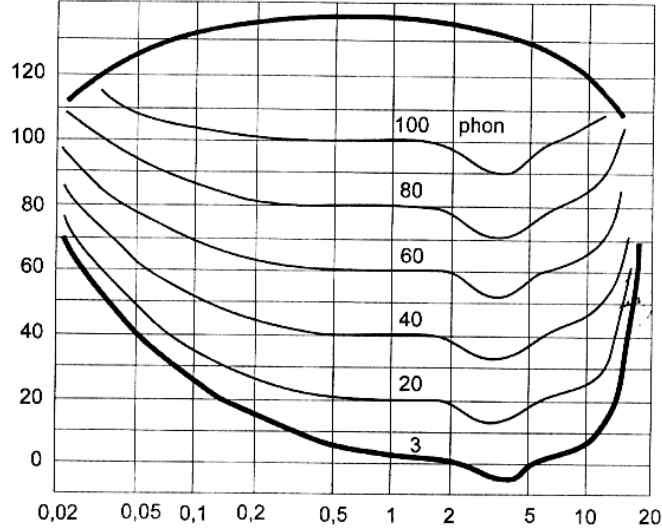
nan kanal və onun sərhədindəki bazilar membran dinləyib-eşitmək funksiyasını həyata keçirir. Şkala vestibüldəki oval pəncərənin titrəyişləri ilə hərəkətə gətirilir ki, bu hərəkət də ilbizin spiralvari hərəkətlə dalğalar şəklində bazilar membran boyunca yayılır. Bu dalğalar titrəmə tezliyindən asılı olaraq bazilar membranın müxtəlif yerlərində ən yüksək intensivliyə çatır. Yüksək tezliklər qısa dalğalarla oval pəncərədə iblisin dar sonluğunda özünün maksimal intensivliyinə çatdığı halda, alçaq tezliklər uzun hava dalğaları ilə iblisin aşağısında ən yüksək intensivlik əldə edir. Maksimal intensivlik nöqtəsində bazilar membranın hərəkəti Kortik orqanın saç yuvalarına ötürülür. Burada hərəkət elektrik siqnala çevrilərək sinirlərə ötürülür. Bununla da o, beynin müxtəlif yerlərində fəaliyyətə başlayır.

Dili eşitməyin müxtəlif əlamətləri vardır. Öncə onu qeyd edək ki, insanın başqa sinirləri kimi qulağı da müəyyən akustik fenomenləri dinləyib qavraya bilir. Bu əsasən siqnalın gücündən və tezliyindən asılıdır. Səsin təzyiqinin akustik vahidi onun gücündən fərqləndirilməlidir. Digər psixi parametrlər tonun uzunluğu və yüksəkliyi ilə bağlıdır.

Səslərin mütləq eşitmə sərhədi səs siqnalının minimal eşidilən intensivliyi kimi müəyyənləşdirilir. Siqnalın səs təzyiqi, yeni intensivliyi desibelle (db) ölçülür. Müəyyən intensivlikdə olan səs siqnalının dərk olunması onun tezliyindən asılıdır. İnsan qulağının eşitmə tezliyinin spektri təxminən uşaqda 16 spektr daxilində siqnalın eşitmə intensivliyi dəyişə bilər. Məs., 100 hs tezlikdə və 30 db-li səs təzyiqi olan siqnal eynilə 1000 hs (1 khs) tezlikdə və 3 db-li səs kimi eşidilir.

Səsin intensivliyi fonla ölçülür. Bir fon 1000 hs (1 khs) səs təzyiqinə uyğun gəlir. Eyni ucalıqda qavranılan səslər eyni fon dəyərinə malikdirlər. Məs., yuxarıda verdiyimiz misalda (30 db-li 100 hs-li və ya 3 db-li 1000 hs-li) səslər 3 fona bərabər səs gücündə olacaqdır. Fon gün-

dəlik səs hadisələrinin intensivliyinin göstəricisidir. Normal danışığın intensivliyi təxminən 50 fona bərabərdir. Səsin intensivliyini onun təzyiqinə və tezliyinə nisbətə fon ayrılırları yaxşı əks etdirir. Şəkildəki üst qara xətt yuxarı ağırlı həddini, aşağıdakı qara xətt isə eşitmə sərhədini bildirir (bax: şəkil 21).

Şəkil 21. İnsanın eşitmə qabiliyyətinin fon ayrılırları

Səsin intensivliyi ilə yanaşı uzunluğu da onun qavranılmasına təsir göstərir. Təxminən 200 msan –yə qədər qısa səslər sahəsində uzun səslər qıtsadan uca kimi qavranılır. Bu effekt addım-addım təxminən 300-dən 500 msan-yə qədər itir.

Fərqlərin qavranılması siqnalın uzunluğu baxımdan mütləq deyil. Siqnalın uzunluğu ilə bağlı o, variativliyə uğrayır. Uzun siqnallarda uzunluq fərqi böyük olmalıdır. Bu fenomen xəttidir, yəni ikiqat uzun siqnalda yarı-muzun siqnaldakı kimi uzunluq fərqi iki dəfə çox olmalıdır

ki, eşidilsin. Bu effekt siqnalın mütləq uzunluğu 1 dəqiqə və daha çox olanda itir.

Eşidilən ton yüksəkliyi də psixoakustik ölçüdür. O, sadə sinusoidal titrəmələrdə siqnalın faktiki əsas tezliylə ya da mürəkkəb titrəmələrin tezliylə variativliyə uğrayır. Bir əsas tondan və bir neçə obertondan ibarət olan mürəkkəb rəqslərdə ton yüksəkliyinin qavranılmasının əsasında, hətta obertonların intensivliyi əsas ton tezliyindən yüksək olsa belə əsas tezlik durur.

Tezliklərin seçilməsi eynilə siqnalın uzunluğunun seçilməsinə oxşayır. Artan tezlikdə tezlik fərqi eşidilmək üçün həmişə böyük olur. Mütləq tezliyə nisbətə seçimə vacib olan fərq yuxarı və aşağı tezlik spektrində iki tezlik arasında spektrdəki orta sahəsindən çox böyük olur.

Dilin yaranması çox spesifik yolla baş verir. Dil səsləri müxtəlif akustik informasiyalar daşıyır ki, bu da tezlik spektri daxilində 500 hs-dən 5000 hs-ə qədərdir (5 khs). Məhz bu diapazonda eşitmə duyğusu daha böyükdür.

Uzunluğun fərqləndirilməsi də eşitmə üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Qeyd edək ki, dil səsləri çox müxtəlif uzunluqlara malikdir. Siqnalın mütləq uzunluğunun (bir dəqiqəyədək) və eşidilən uzunluq fərqi dəyişməz qalan xətti üzrə artan nisbəti çox fərqli uzun dil siqnallarında uzunluğun fərqlənməsində nisbətən eyni qalmağa imkan verir və ona görə də dilin eşidilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dilin dərk edilməsində tezlikləri fərqləndirmək qabiliyyəti mərkəzi rol oynayır. Hətta seçim üçün tezliklər arasında lazım olan fərq artan tezlikdə dəyişməz qalır, ancaq onun mütləq tezlikdə prosentlə iştirak payı orta tezlik spektrində çox yüksək və çox aşağı tonlardan aşağıdır. Ona görə də dil siqnalı relevant sahə sayılan (500-5000 hs) çox dəqiqliklə bir-birindən fərqləndirilir.

XII. 2. Dilin fonoloji sistemi

Lakin nə artikulyator, nə akustik, nə də perseptiv aspekt dil vahidlərinin daxili sistemliliyini göstərə bilmir. Bunu yalnız funksional fonetika və ya fonologiya edə bilər. Deməli, fonologiya dil səslərini sistem və onların funksiyası baxımından araşdırır. Burada əsas məsələ dil səslərinin dilin fonoloji sistemində tutduğu yeri və bu sistemdə başqa fonemlərə olan münasibəti öyrənməkdən ibarətdir. Aydın ki, bu zaman fonologiyanın leksemika (leksikologiya), morfemika (morfologiya) və sintaksisə olan münasibətinin öyrənilməsi mühüm rol oynayır. Onun semantikaya münasibətinin araşdırılması vurğu, prosodiya və intonasiya ilə bağlı aparılmalıdır.

Alimlər çoxdan başa düşürdülər ki, müxtəlif səslər eyni, oxşar səslər isə müxtəlif funksiyalar yerinə yetirə bilirlər. Azərbaycan dilində /diz/, /daz/, /düz/ sözlərində söz başında gələn samitlər artikulyator və akustik baxımdan müxtəlifdirlər. Birinci sözdə «d» yumşaq [d'], ikincidə qalın [d], üçüncüdə isə dodaqlanan [d⁰] tələffüz olunur. Fonologiya sübut edir ki, bu üç samit səs [d'], [d] və [d⁰] fərqli materiyaya malik olsalar da, funksional baxımdan onlar eynidir. Bu eyniyyəti bildirmək üçün dilçiliyə fonem anlayışını gətiriblər. Azərbaycan dilinin fonem sistemində onlar qarşılaşma yarada bilmədiyinə, bir-birini istisna edən mövqələrdə çıxış etdiklərinə ([d'] gələn yerdə digərlərinin heç birisi gələ bilməz) və bir-birilə düz xətt boyunca gələrək kontrast yaratmadıqlarına görə onlara bir fonemin, yəni /d/ foneminin variantları və ya allofonları deyirlər. Səs konkret fiziki hadisə olub insanın danışmaq cihazında yaranır, faktiki olaraq hər bir fonemin təmsil etdiyi səslər sonsuzdur. Məs., ayrı-ayrı fərdlərin dilində işlənən «d» səsləri, müxtəlif mövqə və birləşmədə gəldikdə

çoxsaylı kombinator və pozision dəyişiklərə, habelə ak-sent, prosodiya və intonasiya təsirlərinə məruz qalan «d» səsləri, dialektlərdə, bölgələrdə hər gün işlənən minlərlə, milyonlarla «d» səsine rast gəlirik.

Deməli, Azərbaycan dilinin tələffüz normasına görə həmin bu səsləri variantlarda və ya allofonlarda belə qruplaşdırmaq olar.

1-ci variant incə saitlərdən əvvəl həmin samitin yumşaq tələffüzü - [d'],

2-ci variant qalın saitlərdən əvvəl həmin samitin qalın tələffüzü, yəni dil gövdəsinin arxaya çəkilməsilə tələffüzü - [d],

3-cü variant dodaq saitlərindən əvvəl bu samitin dodaqlanması - [d⁰],

4-cü variant söz sonunda və kar samitlərin qarşısında karlaşması - [ɹd].

Bundan başqa bu samit vurğulu samitdən qabaq gərgin tələffüz olunur. Bəzən uzun da deyilir. Məs., /adda – budda/ və s.

Biz variantların sayını asanlıqla artırmağa bilərik. Bunun üçün hər bir saitin və samitin fonotaktik mənzərəsi işlənib hazırlanmalıdır.

Lakin bu variantlarda müxtəliflik olduğu kimi bir eynilik, bir izomorfluq da var ki, harada gəlməsindən asılı olmayaraq onun stabil, dəyişməz relevant əlamətləri qalır. Dilönülüüyü, kipləşən-partlayışlılığı, cingiltiliyi. Bu əlamətlərin üçü də birdən heç bir Azərbaycan samitində yoxdur. Elə bu səbəbdən də səslər variantlarda, variantlar da fonemlərdə ümumiləşir. Fonemdən səsə, səsdən də fonemə yol variantdan keçir.

«t» - səs

[t] – variant

/t/ - fonem

Bəzən elmi-nəzəri ədəbiyyatda yanlış olaraq elə fikir yürüdüldür ki, guya dildə iki cür səs var: məna fərqləndirən səslər, bunlara fonem deyirlər. Məna fərqləndirməyən səslər, bunlara variantlar və ya allofonlar deyirlər. Kökündən yanlış fikirdir. Dildə fonem olmayan səs yoxdur. Digər tərəfdən də elə bir səs yoxdur ki, o hansısa bir fonemin təmsilçisi olmasın.

Beləliklə, biz fonem deyəndə stabil, dəyişməz, relevant əlamətlərlə səciyyələnən, dil sistemində özü kimi başqa vahidlərə qarşı qoyulan, dildə sözləri, söz formalarını, istənilən dil ifadəsini fərqləndirməyə xidmət edən, struktur baxımdan bölünən, ancaq xətti baxımdan özündən kiçik hissələrə bölünə bilməyən, maddi varlığı səsdən ibarət olan ən xırda dil vahidini başa düşürük. Fonemin danışq aktından ayrılıb götürülməsi morfoloji sərhədlə həyata keçirilir. Diftonq və afrikatların komponentləri arasından heç vaxt morfoloji sərhəd keçmir, ona görə də onlar bölünməz monofonematik dəyərlərə malikdirlər. Müq. et: alm. d. /haos/ (ev) -/hɔ̯ər/ (evlər), /hæs/ (isti) - /hæsə/ (adlanıram); Azərb. d. /atʃ/, /atʃın/, /adʒ/, /adʒıx/ və s. Biz bu barədə ətraflı danışmışıq. Burada isə bircə misalla fonemin danışq aktından ayrılıb götürülməsini göstərəcəyik. Azərbaycan dilində /uca/ sözü var. Biz bu sözdən /ucal/ düzəldə bilirik. // ona görə ayrılıb götürülür ki, o sözdüzəldici şəkilçidir, onu kökdən ayıran morfoloji sərhəddir. Deməli, potensiyada mənalı olan // bu yolla müstəqillik qazanır və bütün başqa hallarda bu müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilir. Göründüyü kimi, biz mexaniki şəkildə qarşılaşdırılan cütlər texnikasından imtina edirik. Beləliklə, biz Azərbaycan dilində aşağıdakı fonemləri müəyyənləşdirə bilirik:

Saitlər
/a/, /ɪ/, /o/, /u/
/e/, /ə/, /i/, /θ/, /y/

Samitlər
/b/, /p/, /v/, /f/, /m/,
/d/, /t/, /z/, /s/, /n/, /l/, /r/
/tʃ/, /ʒ/, /dʒ/, /ʃ/
/j/, /h/, /x/
/k/, /k/, /g/, /x/, /x/, /h/*

Fonemlər paradiqmatik və sintaqmatik münasibətlərdə olur. Paradiqmatik münasibətdə olmaq qarşılaşmaya əsaslanır. Sintaqmatik münasibət isə bir-birinə kontrast yaratmaq deməkdir.

Bizim fonemlərimiz bir qayda olaraq dil ucunun fəallığı ilə səciyyəyənlir. Biz də dilortası samiti /ç/ ancaq söz sonunda /k/-nin allofonu kimi çıxış edir. Müq. et: /tʃitʃəç/, /tütək'/ və s. İngilis dilində «there» (orada) /ð/ və /θ/ fonemlərinə və onların reallaşmasına bizim dildə rast gəlmək olmur. Dağıstan və ərəb dillərində aşağı udlaq samiti /h/ var. Müq. et: /həmza/, /həsan/ və s.

İngilis, alman və fransız dillərində «r» samiti müxtəlif rəngarəng reallaşma variantlarına malikdir:

Alm. d. /R/--- [ʀ] - «Uhr» /r/ (saat), /Raus/ (bayıra!)

[ʌ] - «er» /eʌ/ (o) (söz sonunda [ʌ] saitərası və ya saitdən əvvəl. Məs., Brot (çörək))

[ʊ] «vor» /vɔʊ/ (üçün) və s.

[x] - «Dorf» /dɔʁf/ (kənd) və s.

İng. d. /r/ --- [r] - flaps (zərbəli)

---

* Burada dilimizin fonemləri Benylxalq Fonetika Elmləri Assosiasiyasının qəbul etdiyi transkripsiya işarələri əsasında verilmişdir.
Bax: Handbook of the International Phonetic Association. Cambridge, 1999.

[R]- taps: və ya [ʁ] – süzülən (frikativ süzülən), /r/
- very, sorry, marry
fr. d. /R/ səslə sürülən.

Fransız dilində 4 qısa burun saiti var:

/a/   /ɑ̃/

/ø/   /ɔ̃/

Bizim /ɜ/ fonemimiz çox məhdud işlənmə xüsusiyyətinə malikdir. Əsasən alınma sözlərdə işlənir.

Alman dilində /ɔf/ samiti bizim dilimizə yaddır.

Fonemlərin sistemliyi onların qarşılaşma (ikili) yaratması və korrelyasiyaya girməsi ilə daha əyani şəkildə meydana çıxır.

Bu zaman ikili (binar), proporsional və təcrid olunmuş, digər tərəfdən dərəcəli, sabit və neytrallaşan qarşılaşmalar fərqləndirilir.

Binar qarşılaşmalar; proporsional; təcrid olunmuş qarşılaşmalar

/b/ # /p/

/d/ # /t/   /d/ # /t/ = /b/ # /p/   /p/ # /f/

/g/ # /k/ və s. /h/ # /k/ = /g/ # /k/ və s. /t/ # /h/ və s.

Dərəcəli qarşılaşmalar

/i/ # /e/ # /ɛ/ # /ü/;   /U/ # /a/ # /o/ # /u/

Sabit qarşılaşmalar

/p/ # /t/;   /p/ # /k/

Neytrallaşan qarşılaşmalar

/p/ # /b/;   /t/ # /d/;   /k/ # /g/ və s.

Binar qarşılaşmalar o qarşılaşmalardır ki, onların üzvlərinə xas olan əlamətlər ancaq onlarda müşahidə olunur. Proporsional qarşılaşmalarda isə bir qarşılaşma üzvləri arasında olan əlamətlər digər qarşılaşma üzvlərində də təkrar olunur. Təcrid olunmuş qarşılaşmaların

üzlərinə xas olan əlamətlər isə heç bir qarşılaşma üzvlərində iştirak etmir.

Dərəcəli qarşılaşmalarda üzvlər arasında münasibətlər tədricən, dərəcələnərək artır və ya azalır. Nəhayət, sabit qarşılaşma üzvləri hər yerdə öz müstəqilliyini saxlayırlar. N.S.Trubeskoya görə, sabitliyi saxlamayan qarşılaşmaların üzvləri neytrallaşır, bu zaman həmin qarşılaşmalar arxifonem şəklində reallaşır. Məs.,alm. d. «Rad» (təkar) sözü hal şəkilçisi qəbul edəndə /Ra:də/ kimi deyilir. Saitdən əvvəl /d/ fonemi qalır. Ancaq mütləq sonluqda çıxış edən nə /t/-dir, nə /d/, onların hər ikisinin ümumi təmsilçisidir. Ona görə də N.S.Trubeskoy bunu böyük /T/ kimi transkripsiya edir və arxifonem adlandırır. Şerba məktəbi isə bunları /d/ ~ /t/ fonem əvəzlənməsi kimi götürür⁸.

Yunan dilində /p/ - /p^h/ -/p^c/ -/p[□]/ fonemləri korrelyasiya əmələ gətirir. Korrelyasiya ən azı 4 fonemin yalnız bir əlamətə görə fərqlənməsi, digər əlamətlərə görə isə eyniyyət təşkil etməsidir⁹.

Fərqləndirici əlamətlər. Fonemlər öz aralarında fərqlənməlidirlər ki, sözləri və söz formalarını fərqləndirə bilsinlər. Fərqləndirici əlaməti differensial, distinktiv və ya relevant əlamət kimi də işlətmək olar. Bu əlamətlərin sayı birdən bir neçəyə qədər ola bilər:

1. Bir əlamətlə fərqlənənlər:

cingiltili/kar:

sərt/yumşaq

/b/ # /p/ «bir» # /pir/

/mat/ # /mat'/

/d/ /# /t/ «dost» # /tost/

/m' at/ # /mat/ # /mat'/

2. İki əlamətə görə fərqlənənlər. Məs., dodaq, kipləşən-partlayışlı, udlaq, novlu:

/t/ # /h/ - «tava» # «hava», «tala» # «hala» («hal» sözündən).

3. Üç əlamətə görə fərqlənənlər. Məs., dodaq, cingilti, kipləşən-partlayışlı, dilönü, kar, novlu

/b/ # /f/ : /baf/ # /faf/ və s¹⁰.

Bu əlamətlərlə yanaşı inteqral, qeyri-relevant əlamətləri də fərqləndirmək lazımdır. Məs., /d/ fonemi dilönü, kipləşən-partlayışlı və cingiltidir. Onda dodaqlar iştirak etmir. Ancaq norma səviyyəsində, yəni dodaq saitlərindən /y/, /ə/, /o/ və /u/-dan əvvəl gələndə o mütləq dodaqlanan tələffüz olunmalıdır. Əks təqdirdə həmin tələffüz normadan yayınma kimi qəbul olunur. Deməli, orfoepik baxımdan «düz» sözü /dyz/ kimi transkripsiya olunmalıdır, çünki onda 3 fonem reallaşır: /d+ y +z/. Ancaq orfofonik baxımdan bu söz belə qeyd olunmalıdır: /d⁰+y+z/. Başqa sözlə desək /d/ dodaqlanır - /d⁰/, /z/ isə karlaşır /z/. Bu dodaqlanmanı və karlaşmanı inteqral və ya irrelevant əlamət adlandırmaq olar. Bu əlaməti nəzərə alaraq biz fonemi təkcə relevant yox, həm də irrelevant əlamətlərin məcmusu kimi başa düşürük¹¹.

Deməli, sistemdə fonoloji qarşılaşmalar yaradan fonemlər norma səviyyəsində daha geniş əlamətlər əldə edir. Real danışıqda fərqləndirici əlamətləri müxtəlif şəkildə təsvir edirlər. Klassik fonetikada bu ya artikulyator, ya da akustik əlamətlərə görə aparılırdı. Ancaq dixotomik təsvir prinsipi 12 əlaməti əsas götürərək universal təsvir metodunu işləyib hazırlamışdır. Azərbaycan dilinin fonemlərinə tətbiq etməklə bunu belə təsvir etmək olar:

Cədvəldən görüldüyü kimi, bəzi fonemlərin (bax: cədvəl 1) qarşısında eyni əlamət üçün həm (+), həm də (-) qoyulur: (±). Bu o deməkdir ki, həmin fonemlər gah bu, gah da digər əlamətlə səciyyəlonə bilər. Bu əlamətlərdən 1-ci və 2-cisi əsas, 3,4,5-cilər ikinci dərəcəli əla-

mətlərdir. Bunla səslərin yaranması mənbəyilə ilə bağlıdır.

Digər əlamətlər isə rezonansla bağlı əlamətlərdir. Onlarda kompakt-diffuz əsas rezonansla bağlı əlamətlərdir. Nəhayət, əlavə rezonansla bağlı bir əlamət fərqləndirilir: burun-qeyri-burun.

Fonemlərin distribusiyası. Fonemlərin dildə işlənməsi iki cür olur. Heç bir məhdudiyyət bilmədən işlənən fonemlərə qeyri-məhdud distribusiyalı, müəyyən vəziyyətdə və mövqedə işlənməyən fonemlər isə məhdud distribusiyalı fonemlər adlanır. Məs., Azərbaycan dilində /t/ foneminin işlənməsində heç bir məhdudiyyət yoxdur.

Ancaq /x/ və /l/ fonemləri sözün, cümlənin və morfemin əvvəlində gələ bilmirlər. Ona görə də onlara məhdud distribusiyalı fonemlər deyilir. Alman dilində /ç/ və /x/ fonemləri də məhdud distribusiyalı fonemlər sayılır. /ç/ ön sıra saitlərilə, /x/ isə arxa sıra saitlərilə qonşuluqda işlənir. Ancaq /ma.ıma:çən/ (ancaq), /^ːa:çən/ (acıq), /*'du:çən/ (səncik) və /'taçoçən/(çatı) sözlərində /a:/, /u:/, /aço/ saitlərilə qonşuluqda gələ bilir.

Fonemlərin allofonları və ya variantları. Hər bir dildə fonemlər müxtəlif vəziyyət, mövqe və məqamlarda çıxış edirlər. İlk öncə heç bir əhatəsi olmayan fonem **əsas** variant olmaqla söz, morfem, hətta cümlə ilə üst-üstə düşür. Məs., /kim danışır?/ - /O// dialoqunda /o/ həm fonem, həm morfem, həm söz, həm də cümlədir. Alman dilində /aə/ (yumurta), rus dilində /i/, /v/, /k/, /z/s/ sözönləri və bağlayıcıları, ingilis dilində /ai/ (mən) sözü bunlara misal ola bilər.

Sonra **spesifik** variantları fərqləndirmək lazımdır. Onlar spesifik mövqe və birləşmə ilə bağlı olduğundan kombinator və pozision olmaqla iki yerə bölünürlər. Kom-

binator allofonlara yuxarıda verdiyimiz /d'iz/, /d⁰üz/ və /daz/ sözlərindəki dodaqlanan [d⁰] (çünki dodaq saitindən əvvəl gəlir), yumşalan/palatallaşan [d'] (çünki incə saıtdən əvvəl gəlir), qalınlaşan/velarlaşan / d / (çünki arxa sıra saıtdən əvvəl gəlir) variantlar aıddır. Azərbaycan dilində vurğulu və vurğudan əvvəlki mövqedə gələn variantlar isə mövqe ilə bağılı variantlar adlanır. Məs., Azərb. dilində /ə.la/, /e.lan/, /fərhad/ sözlərində vurğudan əvvəlki saıtlər belə variantlardır.

Nəhayət, variantların **fakültativ** növü də fərqləndirilir ki, bu da müəyyən dialekt və bölgə ilə bağılıdır. Məs., Azərbaycanın cənub bölgəsində /_e/ə/ və /o/a_/ saıtləri bir-birilərini asanlıqla əvəz edə bilirlər. Məs., /sevgi/→/səvgi/, /dovşan/→/davşan/ və s.

Fonemin **pozision** və **kombinator** variantları bir-birini istisna edən mövqelərdə gəlirlər. Əlavə distri busiya prinsipi adlanan bu prinsip deskriptiv dilçilikdə fonemin müstəqilliyini müəyyən etməkdə mühüm rol oynayır. Müstəqil fonemlər bir-birinin yerində gələrək sözləri və onların formalarını fərqləndirir. Bir fonemin allofonları isə əksinə, heç vaxt eyni mövqedə gələ bilmirlər. Məs., /düz/ sözündə /_d⁰_ / variantı /_daz_/ sözündəki / d / variatının yerində gələ bilməz.

Allofonları qabaqcadan görüb təyin etmək olur. Məs., alman və ingilis dillərində kipləşən-partlayışlı kar samitlər söz başında vurğulu saıtdən əvvəl və söz sonunda nəfəsli tələffüz olunur. Müq. et:

alm. d.	ing. d.
/t ^h a:t ^h / (əməl)	/k ⁿ ət ⁿ / (pişik)

Bir fonemin allofonları arasında fiziki və fizioloji yaxınlıq olur. Məs., Azərbaycan dilində /_t^h_/, /_t'^h_ / və /_t⁰_ / biri-birlərinə daha yanındılar, nəinki /d/ və /t/ arasındakı münasibətlər.

Fonem əvəzlənmələri. Fonem əvəzlənməsi əslində morfonologiyanın obyektinə olsa da, burada bəzi əvəzlənmələri yada salmaq yerinə düşərdi. Azərbaycan dilində bu hadisə o qədər də geniş yayılmayıb. Yalnız bir neçə misalda biz fonem əvəzlənmələrinin şahidi oluruq. Müq. et:

/bioloq/ # /bioloji/, /uzun/ # /uzan/
/fizik/ # /fizik'i/, /get/ # /ged(ir)/ və s.

Ancaq rus, alman, polyak, daç və katalan dillərində fonem əvəzlənmələri çox geniş yayılıb. Alman və rus dillərində cingilti samitlər söz və morfemin sonunda, habelə sözün ortasında müvafiq kar samit qarşısında qarşılıqları ilə əvəzlənirlər. Saitlər isə ingilis dili də daxil olmaqla bu dillərdə söz daxilində qrammatik mənənin dəyişməsinə xidmət etməklə əvəzlənmədə iştirak edirlər. Müq. et:

alman dilində	ingilis dilində
/a/ # /ɛ/- /man/ # /mɛnəR/ (kişi-kişilər)	
/a:/ # /e:/ - /fa: tər/- /fe:tər/ (ata-atalar)	
/u:/ # /y:/ - /gu:t/ # //gy:tə/ (yaxşı-yaxşılıq)	
/ʊ/ # /y/ - /'mʊtər/ # /'mYtər/ (anna-analar)	
/o:/ # /ø/-/zo:n/ # /zθ:nə/ (oğul-oğullar)	
/ɔ/ # /oe/-/hɔRn/-/'hoərɔnçən/ (buynuz-buynuzcuqlar)	
/əp/-/ə/-/'həpɔs/ # /hɔθsçən/ (ev-əvciklər) və s.	

Bunlara yarımavtomatik əvəzlənmələr deyilir, çünki bunlar söz kökünə əlavə edilən şəkilçilərlə şərtlənir. Ancaq alman dilində bu həmişə belə olmur. Müq. et:

/zɛŋəR/ (müğənni), /ɛmtər/ (vəzifələr), ancaq /'faRər/ (sürücülər) və /bə'amtin/ (məmur qadın) və s.

Bunlar umlaut adlanır. Ancaq bunlardan fərqli olaraq tarixi əvəzlənmələri ablaut adlandırırlar. Ablaut alman və ingilis dillərində geniş yayılıb. Müq. et:

alman dilində	ingilis dilində
'ne:mən/-/'na:m/ -/gə'nomən/	/teik/-/tʊk/ /teikn/

və s.

Yapon dilində /_l_/ və /_r_/ bir fonemin müxtəlif variantlarıdır, Azərbaycan dilində isə onlar müxtəlif fonemlərdir.

Fonotaktika. Fonemlərin bu və ya digər kontekstdə və əhatədə gəlib-gəlməməsi onların real danışıqda işlənməsilə üzvi surətdə bağlıdır. Bu həm ayrı-ayrı fonemlərə, həm də onların birləşmələrinə şamil edilə bilər. Məs., rus və alman dillərində morfem və söz sonunda cingiltili samitlər gələ bilməz. Buna elmi ədəbiyyatda auslaut qanunu deyilir. Alman dilində /h/ samiti söz və morfem sonunda gələ bilmir, ancaq /ŋ/ samiti isə məhz bu mövqələrdə işlənir. Azərbaycan dilində /x/ və /l/ fonemləri söz və morfem başında gələ bilmir.

Adətən /h/ samitinin auslautda gələ bilməməsini onun perseptiv cəhətdən zəif olması ilə izah edirlər. Digər tərəfdən auslaut da (koda-heca sonu samitlər) çox zəif eşidilən mövqe olduğundan zəif udlaq samiti bu mövqedə işlənir. Alman dilində isə /ŋ/ söz sonunda (müq. et: /laŋ/, /zɪŋ/, /Raebɪŋ/) və şvadan əvvəl gəlir (məs., /itsʊŋə/, /lɪŋə/, /fɛRɛŋɪŋ/ s.). Bəzən isə /k/ və /g/ -dan da əvvəl işlənir. Məs., /baŋk/, /lɪŋks/, /laŋgə/, /larɪŋga:l/ və s. /baŋk/ sözü //baŋ/(qorxaq) sözündən fərqlənir. /lɪŋks/ sözündə /ŋ+k/ ona görə mükündür ki, /ŋ+s/ yolverilməzdir. /larɪŋga:l/ sözündə isə /ŋ/ və /g/ arasından heca sərhədi keçir.

Alman dilində söz başında saitlərdən əvvəl /s/ gələ bilmir. Belə birləşmə olarsa, deməli, bu alınma sözdür. Məs., /sɪŋl/, /si:ti/ və s. Biz indiyə qədər fonemlərin işlənməsində bəzi məhdudiyyətləri açıb göstərdik. Ancaq fonotaktika dildəki bütün fonemlərin bir-birilə işlənməsi qaydalarını müəyyən edir. Məs., Azərbaycan dilində söz daxilində 3 –dən artıq samit işlənməz. Məs., /tərsməzhəb/, /kəntxuda/ və s. Alman dilində isə 7

samit fonem bir-birinin dalınca gələ bilir. Məs., /hɛrpstʃtra:sə/ (payız küçəsi) və s.

Fonemlərin manifestasiyası. Fonemlərin ilkin realizə meydanı hecadır. Bəzən yanlış olaraq hecanı fonoloji vahid hesab edirlər. Heca prosodiyanın ən kiçik vahididir və o heç bir fonoloji əhəmiyyət kəsb etmir. O, vurğu və intonasiyanın daşıyıcısı kimi fonoloji araşdırmaların obyektinə ola bilər. Hecada fonoloji seqmentlərin ardıcılığı ilə strukturlaşır ki, onu yalnız uzunluq və qısalıq, ton parametrlərinin qalxıb-enməsi, habelə gücün zəif və qüvvətli olması üçün bir-birini əvəz edən fonetik vahid kimi götürmək olar. Hecanın öz fonetik korrelyatı yoxdur. Ona görə də o dildən-dilə fərqli olur. Alman dilində /zonə/ sözünü hecaya bölmək çox çətindir. Burada /n/ samiti həm birinci, həm də ikinci hecaya aid olduğundan onu ambisillabik adlandırırlar. Çünki /n/ ikinci hecaya aid edil-sə, onda bu /'zɔ/nə/ kimi bölünməlidir. /n/-dan əvvəl heca sərhədi olarsa, onda birinci hecada sait uzun deyilməlidir. Qeyd edək ki, müasir linqvistik şərhlərdə, məs., N.Xomskinin və M.Hallenin təsvirlərində ümumiyyətlə hecadan danışılır, onlar ancaq fonem ardıcılığından danışirlar¹².

Hecanın varlığı bu amillərlə sübut oluna bilər:

1. Heca sahə kimi. Bəzi fonoloji fenomenlər hecanı sahə kimi dəyərləndirməyə əsas verir.

2. Fonemlərin əlamətləri hecada daha aydın və qabarıq üzə çıxır. Məs., alman dilində kar, kipləşən- partlayışlı samitlər vurğulu saitlərdən əvvəl nəfəsli tələffüz olunurlar. Müq. et: /p^hanə/ (tava) və s.

3. Bəzi fonem ardıcılığı hecanın əvvəli və sonu baxımından daha yaxşı izah olunur. Məs., Azərbaycan türkcəsində /nt/ hecanın əvvəlində gələ bilmir. Ancaq

hecanın sonunda bu fonem ardıcılığının işlənməsi mümkündür. Müq. et: /kənt/, /gənt/ və s.

4. Bəzən hecalarda əvvəlinci və sonuncu samit dəyişir və bununla da kvaziomonimlər yaranır. Məs., /lək/# /kəl/, /aş/ # /baş/ və s. Fonemlər hecalarda müəyyən yer tutur. Məs., Azərbaycan dilində /p/, /t/, /l/ samitlərilə düzələn sözlərə nəzər yetirək. Yalnız /pəlt/ (ək), /pilt/(ə), /palt/(o), sözlərində bu samitlərin üçünə bir yerdə təsadüf olunur.

Göründüyü kimi, fonemlərin hecalarda işlənməsində müəyyən qayda mövcuddur.

O.Yespersen (1860-1943) dildəki fonemləri sonorluq dərəcəsinə görə belə düzürdü:

az sonorlu :

1./p/, /t/, /k/ -kar, kipləşən partlayışlı samitlər

2./f/, /s/, /ʃ/, /ç/, /x/, /pf/, /tʃ/ - kar, novlu samitlər

3./b/, /d/, /g/-cingiltili, kipləşən-partlayışlı samitlər

4./v/, /z/, /j/ -cingiltili, novlu samitlər

5./m/, /n/, /ŋ/-kipləşən-partlayışlı sonorlar

6./l/-dilyanı süzülən sonor samit

7./R/(r) –dilçək və ya dilönü titrək samit

8./i:/, /ɪ/, /y:/, /Y/-ön sıra saitləri

9./ø/, /œ/, /e:/, /ɛ/- orta sıra saitləri çox sonorlu

10./ʊ/, /u:/, /ɔ/, /o:/, /a/, /a:/ - arxa sıra saitləri¹².

Hər hecada bir sonorluq zirvəsi olur. Ondan əvvəl və sonra isə tədricən azalan sonorlu seqmentlər gəlir. Məs., /kəl/, /bərək/, alt/, sol/ və s. sözlərində /ə/, /a/ və /o/ hecanın zirvəsini təşkil edirlər. Bu saitlərin əhatəsində gələn samitlər isə az sonorlu səslər kimi işlənir.

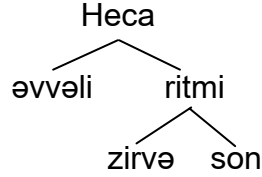
Bəzi dillərdə saitlərlə yanaşı /l/, /m/, /n/, /r/ sonorları da heca nüvəsi yarada bilirlər. Məs., çex dilində /vɛk/ (canavar), alm. dilində /li:bm/ (sevmək) və s. Azərbaycan türkcəsində isə heca nüvəsini ancaq saitlər düzəldə bilir. Bu dildə saitlərin daşdığı informasiya yükü daha çoxdur.

Bəzən fonemlər güzgüdəki əks kimi işlənə bilirlər. Məs., /kəl/-/lək/, /iki/-/kimi/, alm.d./ kra:m/ (xırdavat)-/mark/ (pul vahidi) və s.

Dünyada elə dillər var ki, onlarda bütün fonemlər heca zirvəsi yarada bilirlər. Məs. taşlihiyit-berber dilində. Müq. et:/ «tldi»-/tdI/(çəkmək), /«trba»- /tRba/ (belində daşımaq) və s.¹⁴

Heca strukturu əyani olaraq belə göstərilə bilər.

Hər bir heca mütləq heca zirvəsinə malik olmalıdır. Dünya dillərində açıq hecalar daha çox yayılıb. Bunu bir növ universal hesab etmək olar. Örtülü olmayan heca ikinci yerdə gəlir. Sonra sonu iki və daha artıq samitlə bitən hecalar gəlir. Birinci heca tipini əlamətsiz (nişansız), ikincini isə əlamətli (nişanlı) kimi müəyyənləşdirirlər.

Dil fonemləri kontrastda olmalıdırlar, onlar fərqlənərək fərqləndirməlidirlər. Nunqubuyu, hayola, totonak, yaqaru, qrenland dillərində /i/,/u/, /a/ saitləri var, alabama, amuşa dillərində /e/,/o/,/a/ saitləri, shilha dilində isə /i/,/u/,/æ/ saitləri vardır. Ancaq heç bir dildə /i,e,ɛ/ və ya /u,o,ə/ üçlüklərindən ibarət fonem sistemi yoxdur. Belə dillər olsaydı, fonemləri akustik cəhətdən fərqləndirmək qeyri-mümkün olardı¹⁵. Mandarin (Çində) və tay dillərində müxtəlif hecaların məhdud sayı vardır, özü də bu dillərdə sözlərin əksəriyyəti birhecalıdır. Ona görə burada omofoniya geniş yayılıb. Deməli, bu dillərdə sözlərin fərqlənməsi təkçə fonemlərlə deyil, həm də kontrast yaradan tonlarla həyata keçir.

Kontrastın nəzərə çarpdırılması bir tərəfdən bəzi strukturların başqalarına nisbətən daha tez-tez işlənməsilə izah olunur. Burada artikulyator baxımdan asan başa gəlmə məsələsini də nəzərə almaq lazımdır. Az artikulyator gərginlik tələb edən seqmentləri öyrənmək daha asan olur.

Aşağıdakı ümumiləşmələr maraqlıdır:

1) Bütün dillərdə açıq hecalar var (/KV/), ancaq heç də bütün dillərdə qapalı hecalar mövcud deyildir; 2) Bütün dillərdə örtülü heca var (/KV/), ancaq heç də bütün dillərdə /KKV/ strukturlu heca yoxdur; 3) Bütün dillərdə VKK-nin VKV-yə çevrilməsi var, VKK-yə çevrilməsi yoxdur, çünki bu zaman morfem sərhədi yaranır. 4) Vurğu güclü, yəni uzun saitli hecaya meyllidir. Ancaq o açıq hecaya az meyllidir; 5) Bütün dillərdə kar küylü samitlər var, ancaq heç də bütün dillərdə cingiltili-küylü samitlər olmur; 6) /i/ və /e/ saitləri daha yüksək işlənmə tezliyinə malikdirlər, nəinki /ü/ və /ö/; 7) Ağız saitləri burun saitlərindən daha yüksək işlənmə tezliyinə malikdirlər.

Bu cür universalilər dillərin tipoloji bölgüsü üçün çox maraqlı və dəqiq material verir.

ƏDƏBİYYAT

1. F.Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. I, Bakı, 2005, s. 217-222
2. C.Fery. Lautsysteme der Sprache. „J.H. Müller (Hrsg). Arbeitsbuch Linguistik.“ Paderborn, 2002, s. 78.
3. F.Yadigar (Veysəlli).German dilçiliyinə giriş. Bakı, 2003, s. 36.40.
4. А.А.Реформатский. Введение в языковедение. М., 2004.
5. F.Veysəlli.Göstərilən əsəri.
6. F.Y.Veysəlov (Veysəlli). Alman dilinin fonetikasi. Bakı, 1980.
7. F.Veysəlli. Einführung in die Phonologie. Baku, 2004.
8. F.Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. I, Bakı, 2005, s. 217-222.
9. N.S.Trubeskoy. «Fonologiyanın əsasları». Almanca-dan tərcümə edəni, «Giriş» və «Qeydlər» prof. F.Veysəllinindir. Bakı, 2001.
10. F.Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. I, Bakı, 2005, s. 217-222.
11. Ф.Вейсалов. Проблема варьирования фонем в современной фонологии. «ВЯ», №3, М., 1990, s. 72-80.
12. N.Chomsky, M.Halle.The Sound Patterns of English. N.-York, Harper &Row, 1968.
13. F.Veysəlli (Veysəlov). Alman dilinin fonetikasi. Bakı, 1980, s.131
14. C.Fery.Göstərilən əsəri, s. 96.
15. Yenə orada.

Çalışmalar

1. Dilin daxili strukturu hansı sahələri əhatə edir?
2. Müxtəlif dillərin fonetik səciyyəsi barədə nə deyə bilərsiniz?
3. Dil səslərin yaranmasının fizioloji əsası haqqında nə bilirsiniz?
4. Akustik aspekt barədə nə bilirsiniz?
5. Perseptiv aspekt nəyi ön plana çəkir?
6. Dil səslərinin akustik və artikulyator bölgüsünü verə bilərsinizmi?
7. Danışq cihazı və qulağın funksiyaları nədən ibarətdir?
8. Dilin fonoloji sistemi haqqında nə deyə bilərsiniz?
  1. Fonem nədir və onun variantları hansılardır?
10. Fərqləndirici və inteqral əlamətlər hansı əlamətlərdir?
  2. Fonemlərin distribusiyası haqqında nə deyə bilərsiniz?
  3. Fonem əvəzlənmələrinin mahiyyəti nədən ibarətdir?
  4. Fonotaktika nədir?
  5. Fonemlərin manifestasiyası haqqında nə deyə bilərsiniz?
  6. Heca barədə nə deyə bilərsiniz?

XII. 3. MORFOLOGİYA

Morfologiya dil sistemində fonologiyadan sonra ikinci yerdə gəlir. Onun vahidi **morfem** adlanır.

Gənc qrammatiklərin dilçiliyə gətirdiyi morfologiya anlayışı qrammatikanın bir hissəsi kimi söz formalarını öyrənməklə məşğul olurdu. A.Şlayxer (1821-1868) morfologiyanı formalar haqqında elm hesab edirdi.¹ İ.A.Boduen de Kurtene morfem anlayışını dilçiliyə gətirməklə morfologiyanın istiqamətini və məzmununu dəyişdi.² Morfem nə ifadə, nə də məna planında özü kimi kiçik hissələrə bölünməyən dil vahididir.

Ənənəvi planda morfologiya söz forması haqqında təlim kimi götürülməklə iki hissəyə bölünürdü: Sözdüzəltmə və sözdəyişmə Məs., /baş+cı/ və /baş+dan/.

Bu zaman düzəltmələrlə mürəkkəb sözlər arasında kəskin sərhəd qoyulmur, halbuki onların fərqləndirilməsi çox vacibdir. Önsəkilçi və şəkilçilərlə düzələn sözlərə düzəltmələr (məs., /naümüd/, /ümüdsiz/ və s.), ən azı iki sözdən düzələnəri isə mürəkkəb sözlər (məs.: /qaraqabaq/, əlüzyuyan/ və s.) adlandırmaq olar.

Lakin XX əsr dilçiliyi morfem anlayışını əsas götürərək morfologiyayı morfemlər və onların sözlərdə düzülməsindən bəhs edən elm kimi dəyərləndirir.³ Ona görə də E.Nayda və başqaları qrammatikanı morfemikadan, morfem ardıcılığından və morfologiyadan, yəni sintaktik səviyyədə morfemlərin cümlə strukturundakı yerini öyrənən elmlərdən ibarət olan sahə kimi müəyyənləşdirirlər.⁴

Morfem bir tərəfdən fonemdən ikitərəfliliyi (fonetik və semantik), sözdən isə kiçik olması ilə səciyyələnir. Bəzən onların sərhədini müəyyənləşdirmək çətin olur. / O kitab oxuyur // cümləsində /o/ həm fonem, həm morfem,

həm də sözdür. Lakin bu təsadüfi hallarda olur. Bir qayda olaraq, morfemlər ən azı iki fonemdən ibarət olurlar.

Morfem dilin minimal və elementar vahididir: «morfemdə müəyyən eksponent (səs tərəfi – F.V.) bu və ya digər mənə ilə bağlıdır, onun daşıyıcısıdır və b.) o özü kimi xüsusiyyətləri olan daha sadə hissələrə bölünür». ⁵ Bunun açması ondan ibarətdir ki, hər bir morfemin hansı denotatı bildirməsindən asılı olmayaraq müəyyən mənası var. Məs., Azərbaycan dilində /qız/, /yaz/, /su/ və s. Birincisi insanı, özü də qadın cinsindən olan uşağı və ya yetişmiş gənci, ikincisi qışla yay arasındakı fəsli, üçüncüsü isə bəşəriyyətin həyatı üçün son dərəcə əvəzsiz, içilən, təmizlik rəmzi olan mayeni bildirir. Bu tərifdə önəmli olan odur ki, onların heç biri özü boyda kiçik hissələrə bölünə bilməz.

Morfemlərin tanınması. Dilin morfemləri öz müstəqilliyilə seçilən ikitərəfli vahidlərdir. Onların sayı hər bir dildə məhduddur. Morfemi tanımaq üçün onun fonetik və semantik tərəfinin vəhdəti əsasdır. Məs., /su/ bir tərəfdən /s/+ /u/ fonemlərinin ardıcılığıdırsa, digər tərəfdən bu konkret mayeni bildirir. Onun tərkibində əməliyyat aparıb hər fonemi başqası ilə əvəz etsək, onda ya yeni sözlər, ya da dilimizə xas olmayan fonem düzümü alınacaq. Müq et:

/su/ - /bu/ - /gu/

/sə/ - /ba/ - /ga/ və s. sözlər dilimizdə

işlənir.

/ru/ ^x- /na/ ^x - /şu/ ^x, /ğa/ ^x və s.

Ancaq bu kimi sözlər dilimizdə yoxdur.

İkinci cərgədə verilmiş misalları biz hansısa bir leksemnin tərkibində görə bilərik. Məs.,

/rumın/ ya /nuş/,

/ruzi/ /natəmiz/

/qarğa/, /sorğu/, /şumer/, /qutab/, və s.

Ancaq iki fonemli söz kimi onlara dilimizdə təsadüf olunmur. Deməli, morfemin eyniləşdirilməsi və ya tanınması iki tərəfin birgə fəaliyyəti nəticəsində mümkündür. Morfemin fonetik qabığına dəyişiklik baş verə bilər, ancaq bu onun bütövlüyünə xələl gətirmir. Məs., alm.d. /hant/ → (əl) /həndə/ (əllər) misallarını nəzərdən keçirdikdə görürük ki, tək formasının sonunda /t/ gəlir, ancaq cəmdə saıtdən qabaq bu /d/ ilə əvəzlənir. Həm də cəmliliyi iki morfoloji, qrammatik fasilə ifadə edir: Həm kök saıtının dəyişməsi: /a/ → /ɛ/, həm də ayrıca /-ə/ səkilçisi. «Bunlardan hansının danışıqda işlənməsi mövqe, əhatə və məqamla bağlıdır, ona görə də onlara leksik allomorflar deyilir. Başqa sözlə, alman dilinin orfofonik normasına əsasən sonda cingiltili samit gələ bilməz, ona görə də auslautda /t/ gəlir, lakin sözə cəm şəkilçisi əlavə edildikdə, o kökdəki saıtın /ɛ/ ilə əvəzlənməsini və saıtdən əvvəldə isə /d/-nın gəlməsini tələb edir. Sistemdə paradıqmatik baxımdan tək və cəmin qarşı-qarşıya durduğı bu münasibətlər normanın tələbilə dəyişikliyə uğrayaraq konkret səslər şəklində danışığa daxil olur ki, burada təkce məqam deyil, zaman, bölgə, sosial, mədəni, fərdi və s. xüsusiyyətlər özünü

bürüzə verir. Müxtəlif cür səslənib eyni funksiya daşıyan morflar olduğu kimi, eyni cür səslənib müxtəlif funksiya yerinə yetirən morflar da var. 1-ciyə yuxarıda cəmlilik bildirən morfları, 2-ciyə isə /-en/, /-e/ və s. morfları misal göstərə bilərik»⁶.

Beləliklə, omonim morflar olduğu kimi, sinonim morflar da mövcuddur. Məs., alm.d. /- ə/ şəkilçi morfemi həm cəm, həm hal, həm də sözdüzəldici morf kimi çıxış edə bilir. Müq. et:

İndiki zamanda I-ci şəxsin təkli.

1). Şəxs sonluğu:

a) /fahr+ə/, /geh+e/ və s.

b) konyunktiv preteritumda I və III şəxs təkli göstəricisidir:

(ich kām+e) mən gələrdim

er

sie } kām+e / (o gələcəkdi)

es }

c) konyunktiv prezensdə təkli III şəxsin göstəricisi: (er frage/ /o soruşur)

2) Hal şəkilçisi kimi kişi cinsli isimlərin dativdə və I növ cəmlənmədə adlıq və təsirlik halda şəkilçiləri: /dem Tage/

Nom /die Tage/ (günlər- günə)

Akk. /die Tage/ (günləri)

3) Sözdüzəldici şəkilçi.

/Schön/ (gözəl)–/das Schön+e/ (gözəl) isim kimi

4) qüvvətli hallanmada qadın cinsli isimlərdən qabaq şəkilçi: /gutē Frau/- (yaxşı arvad) və s.

Sinonim şəkilçilər. Alman və ingilis dillərində bütün cəm şəkilçiləri sinonimdir. Müq. et:

alm. d.

ing. d.

/-e/- Tage (günlər)	/- s / - cats (pişiklər)
/ ^u e/ - Wände (divarlar)	/- z/ - bags (çantalar)
/ ^u er/ - Ränder (sahillər meşədə)	/iz/ - citys (şəhərlər)
/-en/ - Frauen (qadınlar)	/-en/ - oxen (öküzlər)
/ ^u -/ - Väter (atalar)	/ren/ - children (uşaqlar)
/- s / - Klubs (klublar)	Sait əvəzlənməsi /foot/- /feet/ - (ayaq- ayaqlar) və s.

Maraqlı burasıdır ki, E.Naydaya görə /feet/ (ayaqlar) sözündə üç morfem vardır: 1) kök morfem; 2) /u/ foneminin /i/-yə keçməsi; 3) sıfır morfem.⁷

Dilin kök morfemlərinin biz 4 qrupa bölürük:

1) Dəyişməz kök morfemlər. Məs., Azərb.d. /at/, /it/, alm. d. /früh/ (tezdən); ing.d. /cat+s/ (pişiklər) və s.

2) Dəyişməz kök morfemlər + sıfır morfem. Məs., Azərb. d. /gumlaq/, /daşlıq/, alm.d. die Ufer (sahillər), ing.d. /sheep/ çoban)

3) Dəyişən kök + şəkilçi: məs., ing.d. /child/ → /children/, Azərb. d. uşaq-uşaqlar

/Buch/-/Bücher/ (kitab- kitablar) və s.

4) Dəyişən kök + sıfır morfem. Məs., ing.d. /foot/→/feet/, alm.d. /Vater/→/Voter/, Azərb. d. /uzun-uzan/ və s.

Bundan başqa homofon formaları da fərqləndirmək lazım gəlir.

1) İng.d. /pear/, /pare/ və /pair/ eyni cür səslənsələr də müxtəlif məna ifadə edirlər.

2) Nisbi homofonlar o homofonlara deyilir ki, onlar müxtəlif paradigmlərə mənsub olurlar. Elmi ədəbiyyatda bunlara konvensiya deyirlər. Məs., ing.d. /use/ və /use/, biri fel, o birisi isə isimdir və s.⁸

Görkəmli dilçi E.Koseriu funksionallıq prinsipinin metodiki nailiyyətini kommutasiya adlandırır. Onun fikrincə, ifadə planı ilə məna planı arasındakı həmrəyliyi üzə çıxarmaq üçün ifadə planında bir elementin başqası ilə əvəz olunarkən (kommutasiya) məna planında dəyişikliyin

olub olmamasını üzə çıxartmaq deməkdir.⁹ Məs., /d̡aʃ/ ⊥ /q̡aʃ/ ⊥ /b̡aʃ/ ⊥ /j̡aʃ/ və s.

Morfemlərin danışiq aktından ayrılıb götürülməsi. Morfemlərin danışiq aktından morfem sərhədilə ayrılıb bilir. Bu zaman biz aşağıdakı hallarla rastlaşırıq:

1) Söz ayrılıqda bir morfem kimi çıxış edir. Azərb. dili buna daha bariz nümunədir. Məs., /at/, /ət/, /it/ və s.

2) Morfem onu əhatə edən digər hissələrdən ayrılıb bilir, çünki həm özü, həm də onu əhatə edən digər morfemlər çoxlu miqdarda birləşmələrdə iştirak edirlər.

Məs.;

ing.d.	alm.d.	rus d.	Azərb.d.
/-er/-/work+er/	/Lehr+er/	/учи+тел/	/dağ+lı/
/teach+er/	/Berat+er/	/совет+ник/	/yağ+lı/ və s.
		/преподава+тель/	

3) Bəzi hallarda sinxron planda üzvlənmə mümkün olmasa da diaxron planda bunu etmək çətin olmur. /telefon/ sözü bu gün bölünməz bir tam kimi Azərbaycan dilində işlənir. Ancaq yunan dilində bu /tele/ (uzaq) və /fon/ (səs) komponentlərindən ibarətdir. Eynilə biz digər sözləri də bu cür tərkib hissələrinə bölə bilərik.

Morfemlərin növləri. Danışıq aktında yerindən asılı olaraq morfemlər seqment və superseqment olaraq iki yerə bölünürlər.

a) kök və ya sərbəst morfemlər. Məs., /at/, /it/, /ət/, /kəl/ və s.

b) qeyri-kök və ya affiks morfemlər. Buraya önşəkilçilər və şəkilçilər daxildir. Bunları bəzən qrammatik morfemlər adlandırırlar. Flektiv dillər (rus, alman, ingilis və s.) belə morfemlərlə zəngindirilər. Azərbaycan dilində yalnız alınmalarda önşəkilçi morfemlərə rast gəlmək olur.

Məs., /antimilli/, / bivəfa/, /naşükür/, /naümid/, /anormal/ və s.

Morfemlər distant (məsafəcə aralı) və amalqam olurlar. Məs., alman dilində /ge-t/ və /ge...en/ fellərin partisiip II formasını düzəltmək üçün bir-birindən aralı morfemdən istifadə olunur. Müq. et: /hatgəldi+frag+t/, (soruşdu) /ist ge+komm+en/ və s.

Bu cür morfemləri bəzən konfiks (birgə birləşən) və ya sirkumfiks (ətrafına birləşən) adlandırırlar.

Amalqam morfemlər isə iki morfemin qovuşmasından yaranır. Məs., alman dilində: /an+das/→/ans/ (yanına), /in+dem/→/im/ (içində) və s.

Şəkilçi morfemlər öz funksiyasına görə iki cür olur: sözdüzəldici və sözdəyişdirici. Məs., Azərb. d. /su+lu/, ancaq /su+da/. Birinci misalda /-lu/ sözdüzəldici, ikincidə isə /da/ sözdəyişdirici morphem adlanır.

Segment morfemlərin arasında postfiks, infiks, interfiks, konfiks, sirkumfiks və transfiks xüsusi yer tutur¹⁰. Azərbaycan dilində postfikslər daha geniş yayılıb, onlar kökə əlavə olunaraq ya mənanı, ya da formanı dəyişir. Məs., /baş+lı/, /baş+sız/, ancaq /baş+da/, /baş+ın/ və s.

İnterfiks iki kök arasında gələn kök morphemdir. Onun funksiyası birləşdirməkdən ibarətdir. Məs., Azərbaycan dilində saitlə qurtaran kök morphemə mənsubiyyət və təsirlik hal şəkilçisi əlavə etdikdə /-s/ və /n/ interfiksləri işlənir. Məs. (onun) /məna+ş+ı/, /məna+n+ı/ (dəyişdirmə) və s. Alman dilində /-s/, rus dilində /a/ və /i/ saitləri bu cür interfiks morfemlərdir. Məs., alman dilində /'arbaet+s+ta:k/ (iş günü), rus dilində /лисоруп/ (lesorub) /burıl^m/ (бурелом) və s.

Formal - struktur və formal bölüşdürücü rolunda çıxış edən affiksləri də interfiks adlandırırlar. Məs., Azərb. d. /gəl+ir+ə+m/, /al+ır +a+m/ sözlərində /ə/ və /a/, habelə

rus dilində /pez+a+ть/ və /бы+уч+и+ть/ sözlərində /a/ və /i/ saıtları buna nümunə ola bilər.

Latın dilində /findo/ sözündə /n/ indiki zamanı (tikə-tikə bölürəm) perfektı bildirir. Sözüün kökü /fi...d/-dir. Eynilə alman və ingilis dilində /stand/ və /stand/, /stehen/ və /to stand/ (dayanmaq) fellərinin imperfekt formasıdır.

Nəhayət, ərəb dilində transfiks morfemlərini də fərqləndirirlər. Məs., ərəb dilində /b..j..t/ kökünə /a/ əlavə edəndə /ev/ sözünün təkini, /u..u/ əlavə ediləndə isə /buju:t/ (evlər) forması yaranır.¹¹

Morfemlərin ifadə tərəfində baş verən dəyişikliklər ya əlavə olunan şəkilçi morfemin, ya da qrammatik mənanın təsiri altında baş verir. Məs., alman dilində kökdə gələn /a:/, /a/, /o:/, /u:/ və /ʊ/ fonemləri müvafiq olaraq /e:/, /ɛ/, /ø:/, /ɔ/, /y:/ və /y/ saıtlərinə keçir. Müq. et:

/mān/ (kişi) → /mən⁺ər/ (kişilər)

/lo:n/ (maaş) - /lə:n⁺ə/ (maşlar)

/bu:x/ (kitab) - /by:çər/ (kitablar), ancaq /fa:tər/ (ata) → /fe:tər/, atalar /təxtər/ (qız) → /toçtər/, qızlar /mütər/ → (ana), /mytər/ (analar) və s.

Türk dilində isə kök morfemin saıti şəkilçi morfemin seçilməsini şərtləndirir. Buna ahəng qanunu deyirlər. Bunu belə bir sxemlə əyani şəkildə göstərmək olar.

Kök - şəkilçi

ata ---+ lar+ dan +san (/a/, /a/)

/qız/ +-+ -: (/i/+(/i/+/a/+/i/)

+/san/+/mı/

/üz/+/üm/+/çül/+/lər/+/in/:(/y/+/ə/+/i/)

/göz/+/üm/+/üz/+/dəl/:(/y/+/ə/)

/biz/+/dəl/+/ki/+/lər/(/i/+/ə/)

(ə/+/lər/+/dən/(/ə/+/ə/)

/ev/+/lər/+/dən/(/e/+/ə/)

Leksik morfemlər dilin lüğət tərkibinin çox hissəsini təşkil etsə də şəkilçi (qrammatik) morfemlər daha yüksək işlənmə tezliyinə malikdirlər. Elə leksik morfem var ki, o yalnız spesifik mətnə işlənir, ancaq qrammatik morfemlər hər bir dil daşıyıcısının gündəlik ünsiyyətində son dərəcə fəaldır.

Morfemlərin içərisində sıfır, əməliyyat, prosodik və təkrar (replublikasiya) morfemlərini də fərqləndirirlər. Sözün paradiqmində (məs., Azərbaycan dilində hal qarşılaşmalarında) adlıq, qeyri-müəyyən yiyəlik və qeyri-müəyyən təsirlik halının göstəricisi yoxdur. Bunlara dilçilik elmində sıfır morfem deyilir:

baş+o	kitab+ø rəfi
baş+ın	ın
baş+a	nə
baş+ı	o
baş+da	ində
baş+dan	indən

Əksər dillərdə isimlərin təkində də göstərici yoxdur, onu bildirmək üçün sıfır morfemdən istifadə edirlər.

alm.d.	ing.d.	Azərb.d.	rus d.
Tisch+o	table ø	masa ø	stol ø

Ancaq rus dilində qadın və kişi cinsli isimlərin, alman dilində də bir sıra kişi, qadın və orta cinsli isimlərin təkində göstərici var. Müq. et:

alm.d.	ing.d.	rus d.
/Mäd <u>chen</u> / (qızciğaz)	woman	п <u>о</u> л <u>е</u>
/Frei+ <u>heit</u> / (azadlıq)		оз <u>е</u> р <u>о</u>
/Lehr+er/ (müəllim)		го <u>л</u> о <u>в</u> а

Sıfır morfemi bütövlükdə dil işarələrinin ikili təbiətinə ziddir. Çünkü belədə ikitərəflilik, yəni sinifikans yoxla, sıfırla ifadə olunur. Amma semiotik baxımdan bunu başa düşmək olur. İşarənin olmaması nədənsə xəbər verir.

Məs., professorun çantası stolun üstündə yoxdur, deməli, o hələ gəlməyib.¹²

Bəzən sintaktik səviyyədə sıfır morfemindən danışılır. Məs., *ç* sizə qazlı, qazsız? Burada xəbər iştirak etmir, amma situasiya və əhatə məsələni aydınlaşdırmağa kömək edir.

Fonem əvəzlənmələri flektiv dillərdə çox mühüm morfoloji funksiya yerinə yetirir. Məs.,

alm.d.	ing.d.
/Tochter/→/Töchter/ (qız) (qızlar)	/hous/(ev)→/haus/ (köçmək) /tooth/ (diş) → /teeth/ (dişlər)

rus d.

/гол/ (lüt) - /голь/ (paltarsız adam)
/зелен/ (yaşıl, cavan)-/зелень/ (göyerti) və s.

Alman dilində ablaut sıraları, umlaut və brexunq əməliyyat morfemlərinə aid edilə bilər.

Bəzən vurğunu morfem kimi götürənlər olur. Məs., ingilis dilində vurğu sözdə ikinci hecanın üzərindəsə fel, yox əgər hecanın üzərindədirsə, isim olur. Məs.,

/im'port/ (idxal etmək), ancaq /i'mport/ (idxal) və s.

Rus dilində bir sıra isimlərin təki və cəmi vurğunun yerilə müəyyən edilir. Məs.,

море – моря';	поле - поля'
беда - беды';	сёл - сёла və s.

Afrikanın iqbo dilində tonun birinci hecada qalxması sözün fel, hər iki hecada qalxması isə ismi bildirir. Məs.:

/ʎivu/ (aparmaq) /ʎivuʃ/ (yük) və s.

Əməliyyat morfemində sözün hecasının və ya bütövlükdə təkrarını – reduplikasiyanı da əlavə etmək olar. Məs., Azərb. d. /bi+b'i/, /də+d'ə/, /nə+n'ə/, /bə+b'ə/ və s.

Malay dilində isə sözün təkrarı onun cəmdə olmasını bildirir. Məs.,

/orange/ (adam), ancaq /orange-orange/ (adamlar)¹³

Nəhayət, analitik və sintetik morfevləri də fərqləndirirlər. Analitik morfevlərə felin zaman formalarını aid etmək olar. Məs.,

alm.d.	ing.d.	rus d.
/Er <u>hat gelesən</u> /	/He has read/	/on budet çitat//
(o oxudu);	(o oxudu);	

Sintetik morfevlərə isə ayrılıqda hər bir avtosemantik və sinsemantik morfemi aid etmək olar. Məs., Azərbaycan dilində /baş/, /qum/, /daş/ və s.

Kök morfevlər sözlərin semantik nüvəsini təşkil edir. Flektiv dillərdə kök morfevlərə həm sağdan, həm də soldan qrammatik morfem əlavə etmək olur.

Müq. et:

alm.d. stehen (durmaq) – verstehen (anlamaq) – missverstehen (anlamamaq) və s.

Azərbaycan dilində isə alınmalar istisna olmaqla sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçi morfevlər yalnız sağdan qoşula bilirlər. Müq. et:

daş + lı	daş+ın
+ sız	daş+ı
+ sız+lıq	daş – dan və s.

Morfemlərin eksponent və semantik variativliyi. Morfevlər müxtəlif mövqə və kontekstdə çıxış etdiklərinə görə onların fonetik tərəfi ciddi dəyişikliyə uğraya bilər. Bu əsasən əvəzlənmələrdə və vurğuda daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Flektiv dillərdə, xüsusilə də rus dilində, vurğu çox hərəkət olduğundan morfemin səs qabığında böyük dəyişikliklər baş verir. Məs., /рукá-рукöй-рукé-

p'ykı/ sözlərində kök morfem bircə halda vurğu altında işlənmişdir: /ryki/. Digər hallarda isə o vurğusuz tələffüz olunur. Lakin bu kök morfemin hər yerdə eyni morfem olmasına xələl gətirmir. Eyni sözləri fonem əvəzlənməsilə bağlı demək olar.

Morfemlərin eksponenti ən azı iki, ən çoxu 8 fonemdən ibarət ola bilər. Məs., ing.d. «-ing» iki fonemlidir: /i/ və /ŋ/. Morfem maksimum bir neçə fonemdən ibarət ola bilər. Dildə bir dəfə işlənən morfoloji vahid morf, kiçik dəyişikliyə uğramaqla işlənən və daha artıq formaya malik olanlara allomorflar və ya variantlar deyirlər.

«Müxtəlif cür səslənib eyni funksiya daşıyan morflar olduğu kimi, eyni cür səslənib müxtəlif funksiya yerinə yetirən morflar da var».¹⁴ Birinciyə misal olaraq ingilis dilində cəmin şəkilçilərini göstərə bilərik:

1) fışılıtlı samitlərdən və afrikatlardan sonra /iz/ işlənir. Məs., /glasses/ (stəkanlar), roses (qızıl güllər), /dishes/ (tava, boşqab) /churches/ (kilsələr);

2) bütün digər cingiltili samitlərdən sonra /z/ işlənir. Məs., pens (qələmlər) /garages/ (qarajlar), /bridges/ (körpülər).

3) bütün kar samitlərdən sonra /s/ işlənir. Məs., /books/ (kitablar) /ribs/ (qabırğala), /boys/ (oğlanlar), /cats/ (pişiklər), /saws/ (atalar sözləri, mişar), /sleeves/ (qollar), /cars/ (avtomobillər), /hills/ (təpəliklər)

Elə bizim dilimizdəki /lar/lər/-i də buna aid etmək olar. Kökündə qalın sait olan morfemə /-lar/, incə sait olana isə /-lər/ əlavə edilir. Müq. et: /kitab+Lar/, ancaq /dəftər+lər/ və s.

L.Blumfild bunları fonetik alternantlar adlandırır, çünki onlar fonetik modifikasiyalar formasında təsvir edilə bilərlər.¹⁵ Yuxarıda verilən formalar qaydalı olduğundan onları avtomatik dəyişikliklər adlandırırlar, çünki dəyişikliyi doğuran səbəb məlumdur.

Bunlardan fərqli olaraq qaydasız allomorflar da fərqləndirilir. Buna misal olaraq təkdə sonu kar samitlərlə bitən /f, θ, s/, ancaq cəmdə müvafiq cingiltili qarşılığına /v, ð, z/ keçən formaları göstərmək olar.

knife /naif/ (bıçaq), ancaq knives /naiv+z/ (bıçaqlar)
mouth /mauθ/ (ağız), ancaq mouths /mauð-z/ (ağızlar);
hous /haus/ (ev), ancaq houses /mauz-iz/ (evlər)¹⁶.

Eyni cür səslənib müxtəlif funksiyalar daşıyan morfevlərə alman dilindəki /-e/ morfemini göstərmək olar.

Bu axırıncılar omonim morfevlər, ancaq ingilis dilindəki cəm şəkilçilərini sinonim morfevlər adlandırmaq olar.

Birincini bəzən multivalent morfevlər də adlandırılır. Yəni bu morfevlər bir neçə morfemə qoşula bilirlər. Bundan fərqli olaraq univalent morfevləri də qeyd etmək olar. Məs., alman dilində /Nachtigal/ (bülbül) sözündə /Nacht/ sözünə qoşulan /igal/ morfemi bunu təsdiq edir. Bundan başqa /-t/ birləşdirici ünsürü unikal morfevlərlə bilər. Müq. et: /eigen+t+lich/ (əslində) /hoffen+t+lich/ (yəqin ki) və s.

Morfevlərin içərisində supletiv morfevlər xüsusi yer tutur. Bu flektiv dillərə xasdır. Məs., rus dilində /хорошо/ - /лучший/; ing.d. /good/-/better/-/the best/ (yaxşı, nədənsə lap yaxşı) və s.

Bəzən morfevlərin düzümündə də müəyyən qanunauyğunluq olur. Məs., Azərb.d. hər hansı bir leksemin yaranması üçün mütləq bir avtosemantik morfevlər olmalıdır. Müq.et: /baş+çı-nın/ və s. Yuxarıda /pər/ morfeminin yalnız bir sözdə iştirakından danışdıq. /yekəpər/. Elə morfevlər var ki, özündən əvvəldə morfemin gəlməsini tələb edir. Məs., Azərb.d. /ək+in+çi/, /*ək+çi/ mümkün deyildir. Ancaq /quş+çu+luq/ sözündə həmin bu şəkilçi birbaşa kök morfemə qoşulur. Alman dilində /miss/ belə morfevlər

lərdəndir: /Missglück/ (bədbəxtlik), ancaq /Missverständins/ (anlaşılmazlıq) və s.

Morfemlərin eksponent müxtəlifliyi o qədər rəngarəng olur ki, bəzən onları vahid bütöv altında birləşdirmək çətin olur. İngilis və alman dillərində cəm morfemi buna misal ola bilər. Bir tərəfdən şəkilçilər (ing.d. /-s,-z,iz/), digər tərəfdən əvəzlənmələr (ing.d. /maus→mais, (siçan-siçanlar), /tooth-teeth/, (diş-dişlər), /mann-men/ (kişi-kişilər), supleivizimlər (ing.d. good-bett+er best), nəhayət, necə deyərlər, sıfır morfemlər (ing. d. /sheep-sheep/) cəmin ifadəsinə xidmət edən bu vasitələr göstərir ki, biz birmənalı şəkildə allomorfların fonetik (eksponent)-semantik oxşarlığını əsas şərt kimi qəbul edə bilmərik.

İngilis dilində «ox» /oks/-ɔksən/ /ox+ən/ və child /tʃaɪld/ «children» /tʃɪldrən/ sözlərindəki bir tərəfdən /tʃaɪld/ - digər tərəfdən isə /ən/-i allomorflar kimi götürmək olar. Onda /r/-ni hara aid etməli? G.Hoket bunu «boş morf» adlandırır, çünki o heç bir morfemə aid deyil.¹⁷

Əvvəlcə L.Blumfild, sonra isə Z.Hərris «took» /tuk/ və «take» /teik/ sözlərində substansiya alternantlarından söhbət açırlar: /u←ei/ və ya /ei ~u/, yəni /u/ /ei/-i və ya /ei/ /u/-nu əvəz edir. Belə morfemin fonemlərdən ibarət olması fikri tam aydın olmur. G.Hoket isə belə morfları portmant-morfları (Portmanteau-morph) adlandırır. /tuk/ /teik/-ə münasibətdə ikimorfemli kimi götürülür → /tui/ və /ed/ çünki «loved» → /lʌvd/ kimi qaydalı fel iki morfemə bölünür: /lʌv/ və /d/

Morfemin fonetik və semantik vəhdət təşkil etməsi fikri belədə özünü doğrultmur. Latın dilində /amo/ Sözündə /o/ 1-ci şəxsi, təki, indiki zamanı, xəbər şəkilini və aktivi bildirir.

Morfemlərin eksponent təsvirində minus əlamətləri və ya Z.Hərris demişkən «subtraktiv» morfemləri xüsusi qeyd etmək lazımdır. Fransız dilində kişi və qadın cinsləri

arasında fərq sonuncuya samit və ya samitlər artırmaqla fərqlənir. Məs., «plat» /pla/-«plate», /plat/-(dayaz) «distinct» /distɛ̃/-«distincte» /distɛ̃ kt/ (aydın). Burada başqa cür də düşünmək olar. Kişi cinsinin formasında samit düşür, qadın cinsində isə bərpa olunur. Hər halda minus əlamət və ya substraktiv «morf»-un fonemdən ibarət olması məsələsi açıq qalır.

İngilis dilində /take/ və /took/ sözlərin eyni morfemin allomorfları saymaq çətinidir, çünki onunla müqayisədə /bake/ və /baked/ var. Sonuncunun /beik/ və /-d/ morfolərindən ibarət olması heç bir şübhə doğurmur. Ona görə də daha ağılabatan variant /take/ və /took/ sözlərinin hər birinin iki morfemdən ibarət olmasını təsdiqləməkdən ibarətdir. Onda /t...k/ və /ei→u/ ayrılıqda allomorflar kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Belədə /t...k/ bir morfem kimi götürülər və başqa dillərə də, məsələn, ərəb dilinə də bu təhlil metodunu şamil etmək olar. Ərəb dilində samitlər kökü düzəldir, saitlər isə sırf qrammatik funksiya daşıyır. Məs., /k...t...b/ (yazmaq) morfemdir, /kataba/ (o yazdı) və /kutiba/ (yazıldı). Ancaq bu da /bake/ və /baked/-lə paralel aparmağa imkan vermir, çünki /baked/ formasında iki seqment morfem var və onların ikisi də fonetik və semantik oxşarlıq kriteriyasına uyğun gəlir.

Başqa bir variant o da ola bilər ki, /take/ bir morfem, /took/ isə ikimorfemli söz kimi götürülsün, /tuk/ portmauteau-morfem olsun. Daha bir variant isə /take/-i bir morfem, /took/-u isə iki morfemli götürməklə /teik/ bir morfem və /u←ei/ ikinci morfem kimi nəzərdən keçirilsin, /take/ bir morfem, /took/ isə ikimorfemli hesab etməklə /tuk/ /take/ və sıfır /ø/ allomorfundan ibarət hesab edilsin. Bu daha çox /bake-baked/ variantına uyğun gəlir. Belə olduğu halda güman etmək olar ki, /take/ özündən sonra heç nəyə malik deyil, ancaq /tuk/ sıfır qarşısında durur.

Nəhayət, /t...k/ /take/-in allomorfu kimi götürülür və /u/ /-d/ ekvivalent olan başqa allomorfdur. Bu ən az ağlabatan həll yoludur, çünki morfemin içində baş verən sait əvəzlənməsi kənarında qalır.

Morfemlərin statusu müəyyən edildikdən sonra onların birləşmə imkanlarını araşdırmaq lazımdır. Bir dilin qrammatikası əslində dil «formasının» (strukturlarının – F.V.) məna daşıyan düzümüdür. Amerikan deskriptivizmi morfem düzümünün dörd növünü fərqləndirir:

1) düzüm (sıra-order); 2) modulyasiya; 3) fonetik modifikasiya və 4) seçim (seleksiya – F.V.). Əslində bunlardan birinci və axırncı həqiqi sıralanma imkanlarıdır, digər ikisi isə bir az mürəkkəbdir.

Modulyasiya deyəndə L.Blumfild ikinci dərəcəli fonemləri-intonasiya və vurğunu nəzərdə tuturdu.¹⁸ Məlumdur ki, vurğu və intonasiyanın danışıq aktında konkret yeri yoxdur. Elə buna görə də onlara ikinci dərəcəli fonemlər deyirlər. /Əhməd gəlir// cümləsində biz /Əhməd/ sözünü qalxan və ya enən tonla deyə bilərik: /Əhməd↑// və /Əhməd ↓//. Ancaq bu qalxma və enmənin dildə fərqləndirici funksiyalarını dəqiqləşdirməkdə ciddi çətinliklərlə qarşılaşırıq. Sırf fiziki baxımdan ton fərqləri praktiki olaraq qeyri-məhduddur. Ancaq onlardan neçəsi dildə həlledici və ya relevantdir? Bu rəngarəngliyi başa düşmək üçün tonun hərəkətlərini bir dilin saithlərlə müqayisə etmək məsələyə bir qədər aydınlıq gətirə bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində /at, ət, it, ot, öt(mək)/ və s. sözlərini fərqləndirmək üçün bütövlükdə 9 saithdən istifadə edirik. Görəsən, eyni əməliyyatı bu dildəki intonasiya konturları sahəsində etmək olarmı? Təbiidir ki, tonal dillərdə (məs., çin dilində) tonlar qeyri-tonal dillərdə (ingilis, alman, rus, Azərbaycan və s.) saithlərin oynadığı rolu oynayır. Əlbəttə, tonal dillərdə də tonun bir az yuxarı, bir az aşağı səviyyələri vardır.

İntonasiya və vurğu səviyyəsində morfem anlayışını tətbiq etmək o qədər də asan deyildir. Doğrudan da, bir dilin vurğu və intonasiya sistemində seqment vahidlər səviyyəsində olduğu kimi morfem modelinə bənzər bir şey yaratmaq çox çətin, hərçənd ki, sual-cavab /həʃ?/, /həʃ//, təccüb /həə?/, təsdiq /həʃ/ və s. mənaların və ya sözün vurğudan asılı olaraq başqa məna verməsini (məs., rus dilində /з'аМОК/ (saray)-/заМО'к/ (qıfıl)) modifikasiya anlamında morfemlə bağlamaq cəhdləri olmuşdur.¹⁹

Fonetik modifikasiya ingilis dilində /do+not=don't/ və ya /run/→/ran/ və s. kimi misallara aiddir. Burada morfemlərin düzümündə fonem tərkibində baş verən dəyişikliklərdən söhbət gedir.

Nəyin nədən düzəlməsi, nəyin çıxış forması kimi götürülməsi ənənəvi dilçilikdə asan həll olunurdu. Bu zaman isimlərdə adlıq hal, fellərdə məsdər əsas götürülürdü. Bəs sifətlərdə necə olmalıdır? Alman dilində adlıq halda sifətin dörd forması var: təkdə:

/großer/

der-e (m), /große/ (1), /großes/ (n)

die große, das-e

cəmdə /große/, die /großen/ və s.

Deməli, ya müxtəlif formalar mövcud olur, ya da biri digərindən törəyir. G.Hoket bu iki şərh formasını sonralar element və düzüm (Item and Arrangement-İA) və ya element və Proses (Item and Process-İP) adlandırır. Deməli, L.Blumfild element və proses metodunu fonetik modifikasiya adlandırsa da, onun davamçıları bunu element və düzüm adlandıraraq onu L.Blumfildin yanaşması kimi təqdim edirlər.²⁰

Hər halda bir formanın digərindən əmələ gəldiyini israr edən qrammatika tarixi dəyişmələrin təsirindən xilas ola bilmir.

Bir formanın o birisindən əmələ gəldiyini demək (Məsələn, ing.d. /speak→spoke→spoken/, ancaq /took→take→taken/), düzülüşdən çox prosesini daha qabarıq göstərir.

O ki, qaldı sıralanma və seçmə əməliyyatına bu onunla bağlıdır ki, hər hansı bir qrammatik struktur morfem ardıcılığından ibarətdir, yəni morfemlərin düzgün seçilməsi vacibdir. Məs., alman dilində /Hans schlägt Karl// (Hans Karlı vurur) cümləsində sözlərin düzümü və bir də intonasiya bu cümlənin məhz bu cür başa düşülməsini şərtləndirir. Burada hər bir sözü öz paradigmasında olan digər sözlə əvəz etməklə biz seçimin nə demək olduğunu aydın göstərə bilərik: /Peter liebt Monika// (Peter Monikayı sevir). Deməli, morfemin cümlədə yeri onun funksiyasını açmağa xidmət edir. Düzüm və seçim cümlənin anlaşılmasını təmin edir.

Beləliklə, biz morfemlərin seçilməsini və düzümünü öyrənən, başqa dil səviyyəsinə-sintaksisə yaxınlaşırıq. Bu barədə isə növbəti fəsilə daha əhatəli danışacağıq.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Schleicher. Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. Kurzer Abriß einer Laut-und Formenlehre der indogermanischen Ursprache, des altindischen (sanskrit), altiranischen (altbaktrischen), altgriechischen, altitalischen (lateinisch, umbrisch, oskisch), altkeltischen (altirischen), altslavischen (altbulgarischen), litauischen und altdeutschen (gotischen). 2. Bände, Weimar, 1861.
2. İ.A.Бодуэн де Куртенэ. Избранные труды по общему языкознанию. М., 1963, Т.I, s. 65-66.
3. E.Nida. Morphology. The Descriptive Analysis of Words. Ann Arbor, 1946 (9-cu nəşri: 1968) s.1.
4. F.Yadigar. (Veysəlli). German dilçiliyinə giriş. Bakı, 2003, s.171.
5. Ю.С.Маслов. Введение в языкознание. С.Петербург, 2005.
6. F.Yadigar (Veysəlli). Göstərilən əsəri, s. 278.
7. İ.A.Nida. Göstərilən əsəri.
8. А.У.Смирницкий. Лексикология английского языка. М., 1956.

9. E.Koseriu. Ümumi dilçiliyə giriş. 1992-ci il almanca nəşrindən tərcüməsi, «Giriş» məqaləsi və «Qeydlər» prof.F.Veysəllinindir. Bakı, 2004, s.153.
10. Ю.С.Маслов. Введение в языкознание. С.Петербург, 2005, s.145.
11. Yenə orada.
12. U.Eco. Einführung in die semiotik. München, 2002.
13. Ю.С.Маслов. Göstərilən əsəri, s.153.
14. F.Yadigar (Veysəlli). German dilçiliyinə giriş. Bakı, 2003, s.278.
15. Л.Блумфилд. Язык. М., 1968.
16. F.Palmer. Grammar. London, 1973, s.116.
17. Yenə orada
18. Amerikan deskriptivizmi seqment və superseqment fonemləri fərqləndirirlər. Seqment və ya birinci fonemlərə onlar ənənəvi dilçilikdəki sait və samitləri, superseqment və ya ikinci fonemlərə isə intonasiyanı və vurğunu aid edirlər. Bu barədə ətraflı məlumat almaq üçün bax: Л.Блумфильд. Язык М., 1968.
19. İkinci fonemlərə ən güclü vurğunu [lll] /bu mənimdir/ adi vurğunu [ll] /mən gördüm/, az zəif vurğunu [l], /qapını aç// zəif vurğunu [l], /yazdı// ənənə tonu [.], /mən onu gördüm// qalxıb-ənənə tonu [↘]; /gördünmü// qalxan tonu? gördü::n^l; kəskin şəkildə qalxan tonu [↑] /bax! gör'/ və qalxan tondan əvvəl gələn fasiləni [.]: /Əli, sən danış!// aid edirlər. L.Blumfilğd. Göstərilən əsəri, s. 90-91. Bu konsepsiyayı qəbul etmək çətindir, çünki burada fonem nəzəriyyəsinin və fonemin özünün mahiyyəti təhrif olunur. Bu yanaşmanın tənqidi barədə bax: Л.Р.Зиндер. Основные фонологические школы. В. сб.: Вопросы языкознания. Л., 1967.
20. F.Palmer. Göstərilən əsəri. s. 121.

Çalışmalar

1. Morfologiyanın dil sistemində yeri haradadır?
2. Morfologiya və morfem anlayışları dilçiliyə nə vaxt və kim tərəfindən gətirilib?
3. Morfologiyanı (morfemikanı) necə tərifləndirə bilərsiniz?
4. Morfemin əsas məziyyətləri hansılardır?
5. Morfemin tanınması kriteriyaları hansılardır?
6. Morfemlərin omonimliyi və sinonimliyi barədə nə deyə bilərsiniz?
7. Morfemləri danışq aktından necə ayırıb götürmək olar?
8. Morfemlərin növləri hansılardır?
9. Morfemlərin eksponent və semantik variativliyi haqqında nə deyə bilərsiniz?
10. Morf, allomorf və morfem münasibətlərini necə təsəvvür edirsiniz?.

XII. 4. Leksika

Dilin morfemləri həm ayrılıqda, həm də daha böyük dil vahidlərinin tərkibində-leksemlərdə birləşərək ünsiyyətə daxil olurlar. Ənənəvi dilçilikdə sözləri qruplarda və ya klasslarda qruplaşdırırlar: isim, sifət, say və s. Eyni zamanda bu qruplaşmanı müəyyən əlamətlər əsasında həyata keçirirdilər-bu əlamətləri ümumi ad altında kateqoriyalarda birləşdirirlər. Məs., ismin hal, kəmiyyət, fəlin zaman şəxs, kəmiyyət kateqoriyalarını fərqləndirirdilər. Bizim hər birimiz məktəb illərindən bu cür məfhumları xatırlayırıq.

Elə ali məktəb dərsliklərində də biz kateqoriya anlayışına rast gəlirik. Məsələn, O. Musayev öz əsərində kateqoriyaya belə tərif verir:

«Grammatik kateqoriya grammatik məna ilə grammatik formanın vəhdətidir»¹.

Deməli qrammatik formaya sabit mənanın uyğun gəlməsi hər bir sözün, buna müasir dilçilikdə alloleksem deyilir, əsas kateqorial əlaməti sayılır².

Ancaq sözün yekdil tərifini hələ də birmənalı şəkildə tapmaq mümkün olmamışdır. Yazılı dildə bunu çox asanlıqla təyin edirlər. Burada çap vərəqində boşluqlar arasında gələn hər bir vahidi söz adlandıranlar az deyildir.³

Məsələn, Azərbaycan dilində /Axşamlar bizim şəhərdə çox qələbəlik olur// cümləsində beş sözün olması heç bir şübhə doğurmur, çünki onların arasında boş yer buraxılıb ki, bu da onların əlahiddə söz kimi götürülməsini şərtləndirir. Ancaq bu cümlədəki /şəhərdə/ sözü /şəhərin/, /şəhərə/, /şəhərdən/ və nəhayət, /şəhər/ kimi işlənə bilər. Bunu nəzərə alaraq müasir dilçilik buradakı hər bir formanı alloleksem və onların hamısını bir yerdə ümümləşdirərək söz paradigmi terminini işlədir və paradigmə girən bütün formaların cəminə leksem deyilir.⁴

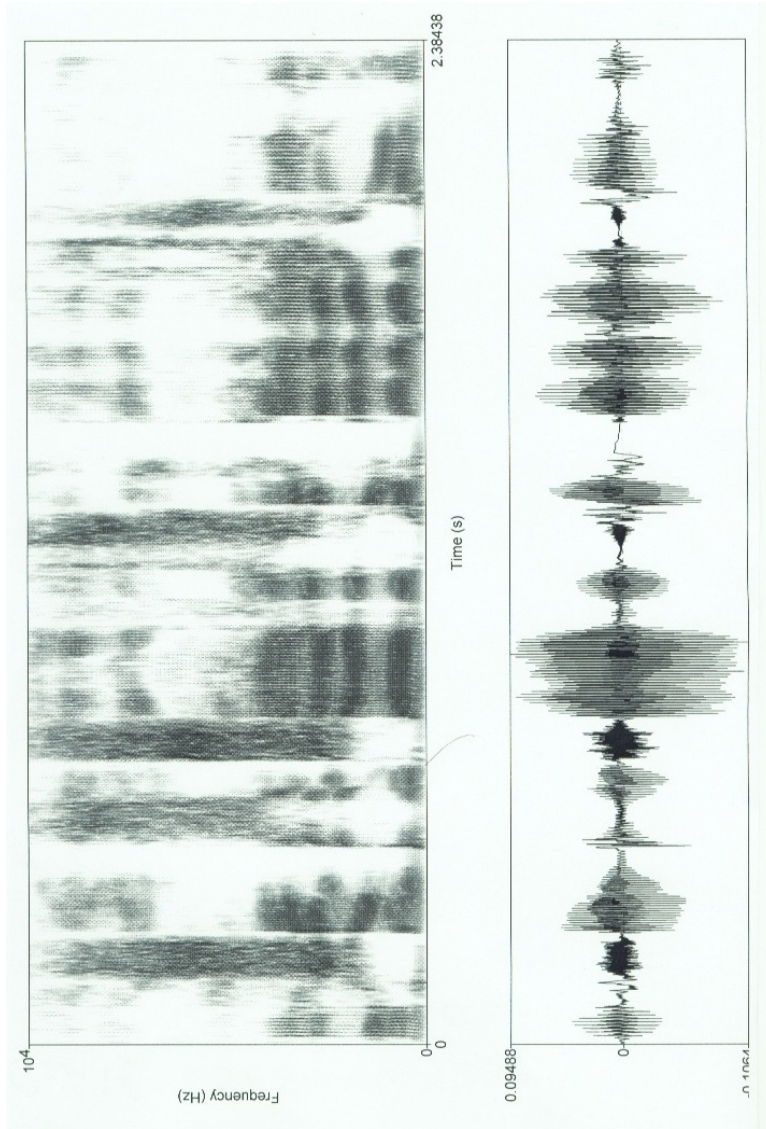
Ancaq elə ola bilər ki, sözlər bir kompleks kimi işlədilsin, yeni yuxarıdakı cümlədən fərqli olaraq onların arasında boşluq olmasın və tək-tək sözlər bir bütövə çevirilsin və vahid vurğu ilə danışığa daxil olsun. Məsələn, /Çoxqələbəlik/ son illərin həyat tərzinə çevrilib//.

Məlum olduğu kimi, canlı danışiq yazılı formadan çevikliyi və gözlənilməz birləşmələrin yaranması ilə səciyyəyənlir. Bəs şifahi formada yazıdakı kimi sözlər arasında boşluqlar mümkündürmü? Bu suala birmənalı şəkildə «yox» cavabı vermək olur. Əvvəla, yazılı formanı kor-koranə şifahi danışığa daxil edə bilərik. Burada danışiq aktının qırılmaz ardıcılığı-kontinuumu özünü büruzə verir. Danışiq aktının spektogramları bunu aydın göstərir. Digər tərəfdən, yazılı söz danışiqda ciddi dəyişikliyə uğrayır. Məsələn, Azərbaycan ədəbi danışiq dili vurğulu hecalardan əvvəl gələn vurğusuz hecaların çox güclü re-

duksiyaya uğramasın və söz sonunda gələn dodaq fonemlərinin dodaqsızlaşmasını tələb edir. Müq. et:

/s^yr^ynd^yrməç^llik/, /üz^ymç^ylər^lmız/ və ya
/oldı/, /gördi/, /üzdi/ və s.⁵

Çoxsaylı eksperimental fonetik tədqiqatlar danışıq aktında sözlər arasında boş yerin olmadığını aydın şəkildə təsdiq edir. Məsələn, /Axşamlar bizim şəhərdə çox qələbəlik olur// cümləsində bizim ayrı-ayrı sözlər kimi götürdüyümüz elementlər arasında heç bir fasilə, yəni boşluq yoxdur (bax: şəkil 22). Lakin bu o demək deyildir ki, danışıq aktında fasilə olmur. Fasilə sintaqmlar, baş və budaq cümlə, habelə fonetik sözlər arasında olur və olmalıdır da. Əks təqdirdə çox böyük anlaşılmazlıq yaranar. Məsələn, /o qoca/ atlıya yaxınlaşıb nəse dedi// və /o/ qoca atlıya yaxınlaşıb nəse dedi// və s.

Şəkil 22. /Axşamlar bizim şəhərdə çox qələbəlik olur/
cümləsinin spektogramı və ossilloqramı.

Deməli, buradakı boşluq yazıdakı boşluğa ekvivalent olmur. Buradakı sintaqmlar danışanın niyyəti, ün-siyyət məqamı və seçilən intonasiya konturu ilə izah oluna bilər. Qədim yunanlar bütün sözləri yanbayan yazırdılar. Ancaq Platonun «Kratylos» əsəri bütövlükdə Sözlərdən və onların aid olduğu əşya və vahidlərdən danışır.⁶

Deməli, bu girişdən sonra biz bir suala cavab axtarmalıyıq: söz nədir? Adətən, bu suala cavab verəndə 3 əsas məsələni diqqət mərkəzində saxlayırlar:

1. Söz semantik vahiddir, yəni onun konkret mənası olur;
2. Söz fonetik cəhətdən formalaşmış bütöv olur, onun vahid vurğusu olmalıdır;
3. Söz başqa vahidlərdən ayrılıb götürülə bilər.

Adətən birinci yerdə semantik kriteriyanı götürürlər. Belə güman edilir ki, söz təkliddə mənaya malik dil vahididir.

Bu tərifdə çox çətin başa düşülən məqamlar var. Əvvəla, heç də hər bir söz yalnız bir mənə ifadə etmir. Məsələn, Azərbaycan dilində /çəkmək/ həm /siqaret çəkməyi/, /araba çəkməyi/, həm də /xəcalət çəkməyi/ və s. mənalarını bildirir. Alman dilində /Weib/, /Frau/ və /Junge/ sözləri qadını bildirir, ancaq birinci halda arxaik söz kimi və ümumi şəkildə qadını, ikinci halda kişiye qarşı qoyulmaqla, konkret arvadı, həyat yoldaşı kimi də anlaşıla bilər. Üçüncü söz isə çox cavan qadını bildirir. Beduinlərdə müxtəlif dəvə növlərini bildirmək üçün çoxlu söz vardır. Onları bir sözlə başqa dildə vermək olmur. Beləliklə, sözün sadəcə olaraq vahid mənalar ifadə etməsini demək düzgün deyildir. Digər tərəfdən, ingilis dilində /sit down/ və ya /stand up/ parçalarını mənaca tərkib hissələrinə necə bölmək olar. Bütöv idiomlar və ibarələr var ki, onların mənasının ayrı-ayrı komponentlərdən hasil etmək

qeyri-mümkündür. Məs., /Mənim gözüm səndən su içməyir/ və s.

Biz deyə bilərik A.Merkel= Almaniyanın Bundestaq tərəfindən seçilmiş kansleri. Bərabərlik işarəsi buradakı tərəflərin eyni denotatı bildirdiyinə bariz nümunədir. Deməli, sözü ayrıca məna bildirən vahid kimi dəyərləndirmək son dərəcə mübahisəlidir. Eyni obyekt bir və ya bir neçə sözlə ifadə oluna bilər. Tək obyektin sözlə ifadəsi heç də onun «bir məna sahibi» olması ilə şərtlənmir. Yəni «gülürüz, əliaçıq, qıvrım saç, hündür boy oğlan yalnız bir məna ifadə edir» demək düzgün olmazdı, hərçənd ki, biz bütün bunlarla bir denotatı adlandırırıq.

İndi isə sözün fonetik bütöv olması kriteriyasını təhlil edək. Elə dillər var ki (türk dilləri) onlarda vurğu həmişə bir hecanın üzərinə düşür. Deməli, bu dillərdə (çex dilində həmişə birinci hecaya, polyak dilində axırdan əvvəlinci hecaya, Azərbaycan türkcəsində sözün axırncı hecası üzərinə düşür) vurğu söz sərhədini bildirir. Bundan başqa söz kökünə qoşulan şəkilçi də ya dördvariantlı, ya da ikivariantlı olur. Müq. et: /odun+çu/, /ocaq+çı/, /üzüm+çü/, /əkin+çi/ və s. Bir avtosemantik sözün sinsemantik sözlə birləşməsinə adətən fonetik söz adlandırırlar, Məsələn, alm.d. /auf dem Tisch/, ing.d. /on the table/, rus d. /na stole/, (stolun üzərində). Vurğusuz element vurğudan əvvəl gələndə proklitik, sonra gələndə isə enklitikdən (və onlar transkripsiyada qövs işarəsilə birləşirlər) söhbət gedir. Müq. et:

/Zu der Schule/ (məktəbə),

/in the room/ (otaqda)

ancaq /ihm zufolge/ (ona görə)

Alman dilində söz mürəkkəbdirsə, qüvvətli vurğu mütləq birinci komponentin, zəif isə ikinci komponentin üzərinə düşür. Məs., /'dunkelblau/ (tünd mavi), /'stein, reich/ (çoxlu daşlıqlı), ancaq /,st'ein'reich/ (çox varlı). Mə-

lumdur ki, ingilis və alman dillərində söz və söz birləşmələrini vurğuya görə fərqləndirmək asan olmur. Müq. et: /blackbird/ (qara"quş) - /black bird/

/blackboard/ (qara lövhə) - /black board/

/greenhouse/ (yaşıl ev) - /green hause/ və s.

Alman və ingilis dillərində qoşulmanın xüsusi bir növü var ki, buna junctur (Yuinktur) deyirlər. Yəni deyiliş məqamından asılı olaraq qoşulma sərhədi müxtəlif ola bilər. Məsələn,

/an aim/ (amal)   /a name/ (ad)

İng. d. /that stuff/   /that's tough/ /ski fliegen/ (xizək sürmək)

/a nice cake/   /an ice cake/ /schiefliegen/ (əyri uzanmaq)

/grey day/   /Grade A/   /Kau Fladen/   /Kaufladen/ (mağaza).

İngilis dilində isə /keepssticking/ və /Keeps ticking/ qarşılaşmaları isə qoşulma sərhədindən başqa həm də ikinci tərəfdə /t/ samitinin nəfəsli tələffüzü ilə fərqlənir: [t^h]. Deməli, sait və samit ardıcılığı tam eyni olsa da, fərqlənməni qoşulma sərhədi və ya prosodik struktur öz üzərinə götürür. Ancaq bu necə gəldi olmur. Məsələn, /at all/ sözünü biz heç cür /a tall/ kimi deyə bilmərik, halbuki ingilislərin əksəriyyəti bu ifadəni bir söz kimi tələffüz edir.⁷

Burada danışmaq sürəti çox mühüm amil kimi çıxış edir. Deməli, sözün müəyyənlişməsi kriteriyasından danışanda fasiləni nəzərə almamaq olmur. Özü də potensial fasilə sözün tamlığına çox kömək edə bilər. Məs., /o məktəbə gedir// (hansı məktəbə?), /o, məktəbə gedir// (Kim?). Burada fasilə sözün sərhədini müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Bəzən sözlərin bütövlüyünü göstərmək üçün «artırma» və «yerdəyişmə» üsulundan da istifadə edirlər. Məsələn, Azərbaycan dilində /ağ divar/ ifadəsində iki söz olmasını bu iki söz arasına başqa bir söz artırmaqla sübut edə bilərik: /ağ yaraşılıq divar// və ya /yaraşılıq ağ divar/. Ancaq mürəkkəb və düzəltmə sözlərdə yerdəyişmə

mümkün deyildir. Məsələn, /tozsoran/, ^x/sorantoz/ və ya /dəmirçi/-ni /çidəmir/ kimi işlətmək olmaz. Deməli, artırma və dəyişmə kriteriyaları sözün sərhədini müəyyən etməkdə kriteriya kimi çıxış edə bilər. Ancaq biz sual verəndə ki, alman dilində /die Schule/-də birinci yerdə gələn söz hansıdır? Bir növ tautologiya ilə məşğul olmuş oluruq. Belə bir mühüm şey digər məlum şeylə müəyyən edilir, yeni qabaqcadan bilir ki, /die/ və (Schule) ayrı-ayrı sözlərdir, ona görə belə sual mümkün olur. Əslində bu cür sualları istənilən elementə vermək olar. Məs, /dursun/ sözündə axırıncı heca hansıdır? - /-sun/. Bəs, /dursun/ və /otursun/ sözündə oxşar hecalar hansılardır?-/sun/ və s.

Deməli, L.Blumfildin «söz ən kiçik sərbəst formadır» tərfi o mənada özünü doğruldur ki, heç vaxt ayrılıqda işlənən formalar ən kiçik sərbəst formada ola bilməzlər. Buradan belə nəticə hasil olur ki, sözü birmənalı şəkildə müəyyənləşdirmək çox çətindir. Elə buna görə də amerikalı dilçiləri sözdən imtina edirlər.

Müxtəlif dillərdə söz formaları-allolekslər müxtəlif cür olur. İngilis dilində felin beş (take, takes, took, taking, taken, taker də ola bilər) və ya üç (hit, hits, hitting) forması var. Modal fəllər isə yalnız bir formada mövcuddurlar. Can, may, must, will, shall. İsimlər də adətən iki formada mövcud olur: /cat-cats/, (pişik-pişiklər), /bag-bagz/ (çanta-çantalar). Ancaq /brother/ (qardaş) sözünün cəmdə iki forması var: /brothers/, /bretheren/. Çin dilində isə heç bir fleksiya yoxdur, yəni bu dildə morfologiyadan danışmağa dəyməz.

Yuxarıda deyildiyi kimi, suahili dilində sözün tərkibində bir neçə ünsür var ki, onların hər biri öz qrammatik mənasını qoruyub saxlayır. Məsələn, /alikuona/ (a=o, li=keçmiş zaman, ku=sən və ona) görmək= (o səni gör-du/). Li-m ta ilə əvəz edəndə olur: /o səni görəcək/ və s. Latın dilində felin 120 forması var.⁸

Sözün tərkibində hər hansı bir ünsür- fleksiya sintaksisə xidmət edir. Bunu biz german dillərində aydın görürük: alman və ingilis dillərində felin daxilində əvəzlənmə zaman fərqi gətirib çıxardır. Müq. et:

ing.d.	alm.d.
/I give...// (mən verirəm)	/Ich gebe...// (mən verirəm)
ancaq	
/I gave...// (mən verdim)	/Ich gab.../ (mən verirdim) və s.

Fleksiyanın, xüsusilə xarici fleksiyanın, işlənməsi sintaktik səviyyənin tələbilə, uzlaşma və idarə əlaqələri vasitəsilə tənzimlənir. Məs., /the man comes/ kişi gəlir, ancaq /the men come/ (kişilər gəlirlər) və s.

Bir paradigmdən başqasına keçid formal əlamətlə ifadə olunur. /belief// (inam) isim, ancaq /believ/- (inanmaq) feldir. Deməli, bir klasdan başqasına keçid düzəltmə (derivasiya), bir formanın başqa forma ilə əvəzlənməsi isə fleksiyadır.

Ənənəvi dilçilik, yuxarıda deyildiyi ki, dilin sözlərini nitq hissələri üzrə qruplaşdırırdı.

Adətən mənanı əsas götürən ənənəviçilər sözləri 8 qrupda ümumiləşdirirdilər: isim (at, sevgi, ovçu), əvəzlik (mən, o, hansı), sifət (bu, o, elə, belə), fel (yaşamaq, yazmaq), qoşma (tərəf, üçün, kimi), bağlayıcı (ki, əgər, yoxsa), zərf (heç vaxt, güclə, səhər), nida (ax!, ox!).

Bu zaman müxtəlif kriteriyalardan çıxış edirlər. Məsələn, əvəzliyi ismi əvəz edən, sifəti ismi daha yaxından təyin edən söz kimi müəyyənləşdirirlər. Burada bir qrupdan o birisinə keçid həmişə mümkündür. Məsələn, (səhər) isim də ola bilər, zərf də. Bu 8 nitq hissəsi Deoniso-sa Thrax-ın 2000 il bundan əvvəl verdiyi bölgünün təxminən eynidir və o bütövlükdə morfologiyaya əsaslanır. İsim və sifət alman və rus dillərində hal şəkilçiləri qəbul etdikləri üçün ad altında birləşdirilir. Digər tərəfdən, təkcə mə-

na sözün bu və ya digər qrupa daxil edilməsi üçün yetərli deyildir. /bərk/ həm sifət, həm də zərf ola bilər: /o bərk qaçır/ və /o, bərk cisimlər üzrə mütəxəssisdir//. Amerikan dilçisi Ç.Fries 4 nitq hissəsi və 15 forma fərqləndirir.⁹ 1, 2, 3, 4 müvafiq olaraq ənənəvi isim, fel, sifət və zərfləri. Zərfləri o, 4 klasda birləşdirir.

Zərf 4	zaman	indi
	yer	bura(da)
	say	bir
	tərzi-hərəkət	yavaş(ca)
Grup C	təsdiq/inkar	yox
Grup D	keyfiyyət, ölçü, dərəcə	çox
Grup H	yer/başlanğıc	there is/are
Grup K	sual	nə vaxt və s.

Deməli, sözlər 8 yox, daha çox qruplara bölünə bilərlər. Sözsüz ki, zərflərin heç də hamısı eyni funksiyada çıxış etmirlər. Dilin qrammatikasının obyektiv təsvirində bu söz qruplarsız keçinmək olmur. Həm qrammatikada, həm də lüğətdə sözlərin qruplara aidliyini dəqiq vermək pis olmazdı. Yəni /ağac/ isimdir, ancaq /budamaq/ feldir. Qrammatika ismi feldən ayıran əlamətləri bizim ixtiyarımıza verməlidir ki, biz dili danışanda, xüsusilə də xarici dili öyrənəndə, səhvə yol verməyək.

/Qatar gəldi//, /Mən qatarı gördüm//, /Mən qatara yaxınlaşdım//, /O, qatarın pəncərəsindən boylandı// cümlələrində /qatar/ sözünün müxtəlif funksiyalarda çıxış etməsini (mübtəda, tamamlıq, təyin) qrammatika ətraflı şərh etməli və alleksemaların formal səciyyəsinə verməlidir. Deməli, tək qrammatik forma yox, həm də funksiya sözün hansı klasa daxil olmasını şərtləndirən amillərdəndir. Yuxarıda deyildiyi kimi, felin ingilis dilində 5, ismin isə ikicə forması (tək və cəm) vardır. Əvəzlik funksional baxımdan ismə çox yaxındır.

Felin bölgüsündə əsas və köməkçi felləri fərqləndirirlər. Sifətlər təyin və predikativ rolunda çıxış edirlər. Artiklləri (der, ein və s.), yiyəlik əvəzliliklərini (mənim, sənin), işarə əvəzliliklərini (bu, o), həmçinin, sifətlərin qarşısında duran (bəzi, cürbəcür, heç nə və heç vaxt) predikativ kimi işləmə bilməyən sözləri determinativlər adlandırırlar. Qoşmalar adlarla birgə işlənir. /la, lə, lakin və s./ /to him/ (ona tərəf), /auf den Tisch/ (stolun üstünə) və s.). Bağlayıcılar isə kordinativ və subordinativ (çünki, əgər, ona görə ki, və s.) olmaqla iki vahidi bir-birinə bağlayır.

Bəzi dillərdə /bəli, xeyir, hə, yox/ və s. kimi sözlər var ki, onların hansı klasa aid olması böyük mübahisə doğurur. L.V.Şerba onları predikativlər adlandırırdı.¹⁰ Bura /well, glad, ill, afraid, asleep, awake, abroad/ və s. kimi sözləri də aid etmək olar. Alman dilində belə hallar vardır.¹¹ Müq. et: /rosa, lila, gar, gang und gäbe/ kimi sözlər predikativ rolunda çıxış etsələr də, təyin rolunda heç bir, sonluq qəbul etmirlər. Bəzən zərf atributiv funksiyada çıxış edir. Müq. et: /Der Mann hier ist sehr begabt// (Buradakı kişi çox bacarıqlıdır). /Die Kinder im Garten/ (bağdakı uşaqlar) və s.

Bu cür sözlərə son zamanlar adyunktlar deyirlər. Qəribə hallardan biri də budur ki, ingilis dilində /-ing/ ilə düzələn sözlərin heç də hamısı sifət ola bilmir. Müq. et: /very/interesting/ (çox maraqlı), ancaq */every/singing/ mümkün deyildir. /top/ atributiv funksiyada olur, ancaq predikativ funksiyada işləmə bilmir. Müq. et: /the top shelf/, /the very top shelf/, ancaq ^x/The shelf is top// olmaz. Sifətlər dərəcələnilir, bəzən zərflər də dərəcə şəkilçiləri qəbul edirlər. Məs., /fast, faster, fastest/, /nice/ (incə) /nicer/ (-dan yaxşı), /nicest/ (lap yaxşı). Bəzisi analitik yolla (/beautiful, more beautiful, most beautiful/), bəziləri isə supletiv formalarla düzəlir. /good-better-the best/. Söz gah bir, gah da başqa bir nitq hissələrinə aid olur. Məs.,

/steel/ və /cotton/; /cotton comes from Egypt//, ancaq /a cotton shirt/ və s. Rəng adları bildirən sifətlər isimləşir və hətta cəm şəkilçisi qəbul edir. Məs., /the blue/ (mavi), /the blues/ (mavilər) və s. Ancaq /poor/ cəm şəkilçisi qəbul etmir.

Belələrini ismin bir qrupu kimi göstərmək daha sərfəlidir, nəinki onları iki nitq hissələrinə aid edəsən¹². Hər bir ismin praktik olaraq digər isim qarşısında gəlməsi mümkündür. Məs., /qatar vağzal/, /Şəhərin mərkəzində qatar vağzal.../ və s. Bu hal alman və ingilis dilləri üçün daha səciyyəvidir. Məs., /steel company/ (polad şirkəti), /steel bridge/ (polad körpü), alm.d. /Großbuchhandlung/ (kitabın topdan satışı) və s.

Elə sözlər var ki, həm isim, həm də fel olur. Məs., /love/ (sevgi, sevmək), /work/ (iş, işləmək) və s. Belə hallarda isim-fel, isim-sifət kimi xüsusi nitq hissələrini fərqləndirirlər. /-ing/ partisip forması ilə düzələn sözlər asanlıqla isimləşirlər. Məs., /you cooking/ (onun bişirməsi) və s.

Beləliklə, biz sözə müstəqil, ən kiçik məna daşıyan dil vahidi kimi yanaşa bilərik. Müstəqillik sözün cümlədə hərəkiliylə, konkret funksiya daşması, həm sözdüzəltmə, həm də sözdəyişmə modellərində iştirak etməsi, həm də konkret bir mənaya (semantik ya da qrammatik) malik olması ilə bağlıdır. Sözlər strukturuna görə sadə (daş, toz, ət və s.), düzəltmə (dəmirçi, başsız və s.), mürəkkəb (tozsoran və s.), müvazi (bəstəkar-şair, müğənni-müəllim və s.), qısaltmalar (NATO-North Atlantik Treaty Orqanization- Şimali Atlantika Əməkdaşlıq təşkilatı), kontamina-siya (denglisch-deutsch və english-dən düzəlib, motel-motor və hotel sözlərindən düzəlib və s.) olur.

Leksemlərdə başqa bir məsələ onların şəffaf motivli və motivsiz olması ilə bağlıdır. /Əlüzyuyan/ sözünün ümumi mənası onun tərkibinə daxil olan komponentlərin

mənasının cəmindən hasil olur. Ancaq sadə sözlərdə bu cür motivləşmədən söhbət gedə biliməz.

Hər bir sözün öz mənası var. Məsələn, günəş qalaktika və yer sisteminin aparıcı komponentidir. Yer üzünü qızdıran dilxarici obyekt kimi onun mənasını təşkil edir. Sözün forması ilə mənası arasındakı əlaqə ixtiyaridir. İşarələyənle işarələnən arasında birbaşa əlaqə yoxdur. Belə olmasaydı eyni reallıqlar müxtəlif dillərdə eyni cür səslənərdi. Ancaq səs təqlidi yolu ilə yaranan sözlərdə (onomatopeyada) bu bağlılığı görürük (quqquldamaq, şappıldamaq, banlamaq) və s. Ancaq sözün bir neçə mənası da ola bilər: omonim, çoxmənalılıq, polisemiya.

Dildə müxtəlif cür səslənib eyni və ya yaxın məna verən sözlər-sinonimlər (irin-yara) və ya eyni cür səslənib, müxtəlif mənalı sözlər-omonimlər (bağ, bağ (ip) vardır. Elə ifadələr də vardır ki, onlar bir neçə sözdən ibarət olsa da, birlikdə vahid məna ifadə edirlər: idiomlar, ibarələr, frazeologizmlər və s.

Deməli, bir söz bir məna formulu özünü doğrultmur. Bəzən çoxmənalılığı omonimlikdən ayırmaq olmur. Bunları fərqləndirmək üçün sözün tarixən yaranmasına (etimologiyasına) əl atırlar. Etimoloji cəhətdən müxtəlif mənada yaranmış sözləri çoxmənalı sözlər kimi götürürlər. Məsələn, /bar/ sözü həm hava təzyiqinin ölçü vahidi, həm də qəlyanaltı mənasını verir. İkinci mənası qədim fransız dilindəki /barre/ sözündəndir ki, bu ilk əvvəl söykənəcək, sonra bir neçə söykənəcəyin olduğu şkaflı bildirirdi ki, bu da qonaq evlərində olurdu. /bar₁/ və /bar₂/ sözlərinin omonim olmasına kömək edən digər amil yoxdur. Alman dilində isə onlar həm də müxtəlif cinsə mənsub isimlərdir: /das Bar¹/ (hava təzyiqinin ölçü vahidi), /die Bar²/ (qəlyanaltı).

Çoxmənalı sözlərə isə misal olaraq dilimizdə /at/ sözünü göstərə bilərik: /at¹/ (heyvan), /at²/ (idman aləti)

və /at³/ şahmatda fiqur. Çoxmənalı sözlərdə sonrakı mənalılar birinciyə əsaslanır. Bu zaman ya funksiya (şahmatda atın tullanması kimi), ya da forma (idman alətinin ata oxşaması) əsas götürülür, yəni metaforik əlaqə, bənzətmə həlledici rol oynayır.

Sinonimləri ayrı-ayrı söz kimi götürürlər, ancaq çoxmənalılarda və omonimlərdə bu ciddi problem yaradır. Hər halda omonimləri müxtəlif sözlər kimi götürsələr də, çoxmənalılarda bu qəbul edilmir.

Mütləq sinonimlər yox dərəcəsinədir. Onlar bir-birini əvəz edə bilsə də, sinonimlər cərgəsində bir söz aparıcı olur ki, ona dominant deyirlər. /nəm-höyüş-yaş/ cərgəsində bu /yaş/ ola bilər. /Yaş/ faktiki olaraq cərgədəki digər sözlərin yerində işləyə bilər.

Bəzən sözlərin mənasını açmaq çox çətin olur. Bu xüsusilə ədatlara xasdır: /məhz, fəqət, təbii/ və s. Nidaların isə mənalılarından danışmaq bir o qədər asan deyildir: /ah!/, /uf!/, /ox!/ və s. Bunlar hiss-həyəcanın elliptik ifadələridir.

İdiomatik ifadələr də çətin açılan dil vahidləridir. Məs., /Qanı qaralmaq/, /tükələri biz-biz olmaq/, /gözü kəlləsinə çıxmaq/ kimi idiomlar /əşəbləşmək/, /qorxmaq və ya həyəcanlanmaq/, /təəccüblənmək/ mənasını verən ifadələrdir.

Sözlər cəmiyyətin dilə olan ehtiyacını ödəmək üçündür. Elə bu səbəbdən də dilin söz fondunda daim dəyişikliklər baş verir, bəziləri dildə yaranır və ya başqa dildən keçir, bəziləri isə köhnəlir, arxaikləşir. Məsələn, Azərbaycan dilində /əməkçi/ sözü bu dilin daxili imkanları hesabına yaranıb: /əmək+/çi/. Bu model əsasında Azərbaycan türkcəsində kifayət qədər söz yaranıb. /dəmir+çi/, /yol+çu/. Hətta son illərdə /sol+çu/ (siyasi yönümü bildirir), /söz+çü/ («spiker» sözünün tərcüməsi kimi) neologizmlər də yaranıb.

Sözlər o zaman dilə keçir ki, yeni yaranan məfhumu, referenti və ya denotatı bildirmək üçün bu dildə söz olmasın. Məsələn, /kosmos/ sözü bizim dildə /fəza/ kimi verilə bilər. Ancaq kosmosa uçanı /fəzaçı/ kimi vermək olmaz. Hər halda olsaydı belə uzun müddət qulağa yad olacaqdı. Ona görə də təbii olaraq /kosmonavt/ sözünü qəbul elədik və bu gün bu söz artıq ümumişlək sözə çevrilmişdir.

Başqa dillərdən götürülən sözləri 3 qrupa bölürlər:

1) beynəlmiləl sözlər (internasionalizmlər). Məsələn, /telefon, büro, kompaniya/ və s.

2) əcnəbi sözlər. Məsələn, fransız mənşəli /restoran/, /simpatiya/ və s.

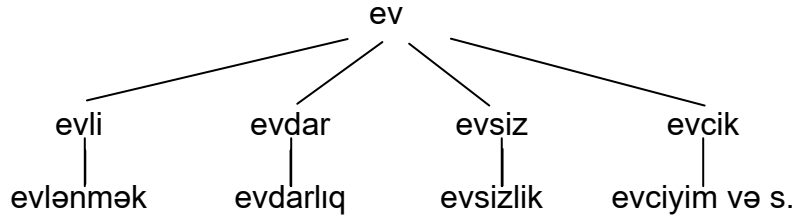
3) kalka yolu ilə tərcümə sayəsində yaranmış sözlər.

Məsələn, /göydələni/ ingilis dilindəki /sky scraper/ sözündədir /sky/ bu dildə göy, səma/ deməkdir, /scraper/ isə /dəlmək/ deməkdir¹¹. Beləliklə, bu söz rus dilinə /небоскреб/ kimi, oradan Azərbaycan türkcəsinə /göydələni/ kimi tərcümə edilmişdir.

Alınma sözlərin içərisində bəzi prefiks və şəkilçilər var ki, onlar dildə yeni sözlərin yaranmasında çox fəal iştirak edir. Məsələn, /psevdo, super, mini, makro, neo, anti, a/ prefikslərini, /ist, ent, at/ şəkilçilərini göstərə bilərik. Müq. et./psevdo elmi, supermarket, minimarket, makroiqtisadi, antisosial, anormal, sosialist, modernist, kandidat, dosent/ və s.

Söz yuvaları və ailələri. Dil sözləri bir-birilə bağlıdır. Bunlar ya tarixi qohumluğa, ya da çağdaş dildə semantik və fonetik oxşarlığa əsaslanır. Aşağıdakı sxem sözlər arasındakı əlaqəni aydın göstərir:

Ev=qurmaq, tikmək, düzəltmək, yıxmaq, dikəltmək, ucaltmaq, evsiz qalmaq, ev-eşik yiyəsi olmaq və s.

Sxemdə başda gələn söz baş söz və ya söz yuvası (ailəsi) yerdə qalanları isə bu yuvanın üzvləridir. Burada diaxronik yox, yalnız sinxronik baxımdan söz kökündə /ev/ olan sözləri gətirdik. Dilin söz fondunu beləcə qruplaşdırmaq mümkündür. Bu zaman ya formal, ya da semantik aspekti əsas götürürlər.

İlk növbədə sözlərin qruplaşması mənaya və formaya söykənir. Biz yuxarıda sinonim, omonim və çoxmənalılıqdan danışdıq. Qruplaşmanın bir növü də antonimlər (əks mənalı sözlər) üzrə ola bilər.

/iri/ - /xırda/

/böyük/ - /kiçik/

/yaxşı/ - /pis/

/almaq/ - /satmaq/ və s.

Burada əks mənalar götürülürsə, /almaq/ + /satmaq/ qarşılaşmasında söhbət konversdən gedir. Biz /ata, ana, işiq, oğul, qız, valideyn/ sözlərini götürsək, burada oğul da, qız da uşaqlar, yəni onlar uşaq kateqoriyasının elementləridir, ancaq uşaq oğlu və qızı ehtiva etmir. Bu cür əlaqələri hüponimik əlaqələr adlandırırlar. Burada söhbət hüperonimdən gedə bilər.¹³

Söz yuvalarına misal olaraq danışmaq, təfəkkür və s. fellərini göstərə bilərik:

Danışmaq felləri: /demək, danışmaq, susmaq, söyləmək, dinmək/ və s.

Təfəkkür felləri: /düşünmək, dərk etmək, fikirləşmək, götür-qoy etmək/ və s.

Qohumluq münasibəti, rəng adları, heyvan, çiçək adlarını dəyərləndirmə dərəcələrini və s. bildirən söz qruplarını ayırmaq çox asandır.

Bu nəzəriyyəni ilk dəfə işləyib hazırlayan alman alimi Y.Trir olmuşdur. Bu alimə görə, hər bir sözü onunla semantik cəhətdən bağlı sözlərlə bir sırada qoymaq olar.

Bu istiqamətdə axtarışlar komponent təhlilinə gətirib çıxartdı. Bu yanaşmada sözlərin mənası semantik əlamətlərin məcmusu kimi götürülür. Əlamətlərin inventarı dildəki sözlərin miqdarından asılıdır. Faktiki olaraq söz sahəsi götürülür və bu sahəyə aid olan sözlərin arasındakı fərqli və oxşar cəhətlər müəyyənləşdirilir. Əgər iki söz sinonimdirsə, onların əlamətləri eyni olacaqdır. Əgər fərqli sözlədirsə, ən azı bir əlamət fərqli olmalıdır. Burada da, fonoloji təhlildə olduğu kimi, ikili əlamətlərdən çıxış edirlər. Məsələn, götürək /yol/küçə/döngə/ev/koma/ və onları böyük/kiçik əlamətlərinə görə təhlil edək:

	küçə	döngə	ev	koma
Yol	+	+	-	-
Kiçik	+	+	+	+
Böyük	+	+	-	-

Göründüyü kimi, küçə yoldur (+) həm böyük, həm də kiçikdir ($\pm$), ancaq koma nə yoldur (-), nə də böyükdür (-), o yalnız kiçik ola bilər.

Deməli, leksik səviyyədə sistemliliyin olmasına dəlalət edən amillərdən biri və ən mühümü sözlərin semantik qruplarda birləşməsidir.

Buna söz ailələri, məna sahələri və ya semantik qruplar deyirlər.¹⁴ Bu zaman sözləri öz sözlərimiz (nənə,

baba) və gəlmə sözlər (abıgərdən= fars, qəlb = ərəb), vedrə (rus), respublika (latın) telefon (yunan), blaknot (fransız), müştük – (alman), liberetto – (italyan) və s. ola bilər; köhnəlmiş (avul, yazı-çöl) və yeni sözlər (günel, uzaqgörən), işlənmə dairəsinə görə (dialekt: teyxa-tam, Kürdəmir, kora-mix Gürcüstan); (peşə-sənət leksikası: kömbə, kərənti, terminoloji – bölmə, bucaq, elektron, karbon, bolt, sintaksis; jarqon-oturmaq, baksa (pul)), üslubi (ədəbi dil-bədii-ulduzlar sayrışır; elmi-laboratoriya, ictimai-publistist-yazıya başlığı seç; rəsmi: ərizə, şikayət, müraciət hallarında və və şifahi danışiq üslubu+ mənə? Yox sənə!, sadə danışiq – get tullan, vulqar – atasını yandırmaq)¹⁵. Sözlər bununla yanaşı forma etibarını ilə qruplaşdırıla bilirlər. Burada əsas əlamət kimi sözün strukturu götürülür. Quruluşuna görə söz deyildiği kimi mürəkkəb, düzəltmə və sadə ola bilər.

Birinci elmi ədəbiyyatda kompozisiya, ikincini isə derivasiya adlandırırlar. Özü də birinci təyini və müvazi mürəkkəb sözlərə bölünürlər.

Təyini mürəkkəblərdə birinci tərəf (isim, sifət, say və s.) ikinci tərəfi (əsasən isim) təyin edir. Müq. et:

/beşbarmaq/ (silah və yemək adı)

/yekəbaş/ (adam və ya məcazi mənada qanmaz)

/ördəkburun/, (dəvəquşu)

Ancaq Azərbaycan türkcəsində birinci tərəfi sifət ikinci komponenti isim və birinci tərəfi isim, ikinci tərəfi isə feli bağlama ilə ifadə olunan mürəkkəb sözlərlə zəngindir. Müq. et:

/günəbaxan/, /ağacdələni/, /sarıköynək/, /şirindil/ və s.

Müvazi mürəkkəb sözlərdə isə hər iki tərəf eyni hüquqludur və onların yerlərini dəyişməklə ümumi mənaya xələl gəlmir. Sadəcə olaraq bu danışiq məqamında seçimlə bağlıdır. Məs.,

/şair-müğənni/ və ya /müğənni-şair/, /alim-memarı/ və ya /memar-alim/ və s.

Alman dilində mürəkkəb sözlər çox geniş yayılmışdır. Özü də mürəkkəb sözlərin yaranması çox fəal bir proses kimi bu dilin hər bir sözünü əhatə edir. Bircə şərt odur ki, söz yarananda semantik uyarlılıq olsun. Məs.,

/Schreib+lampe/ (yazı masası)

/Tisch+lampe/ (stolüstü lampa)

/Dichter+Komponist/ (şair+bəstəçi)

Bu dildə faktiki olaraq mürəkkəb sözün hüdudu yox, dərəcəsidir. Müq et:

/Dampfschiffahrtsgesellschaftsstellvertretendervorsitzen dengemahlinsandeletten/ (gəmi tərsanəsi sədr müavini-nin arvadının başmaqları).

Düzəltmə sözlərdə isə həmişə bir kök və ya sərbəst morfem olur və ona qabaqdan və sondan önşəkilçi və şəkilçi (asılı və ya qrammatik və ya sinsemantik morfem) artırmaqla yeni söz düzəltmək olur:

/çay+çıl/

/ümid/ → /naümid/ və s.

Sözlər həmçinin fəal və qeyri fəallığa görə də bölünə bilirlər.

Fəal sözlər daha çox və tez-tez işlənən sözlərdir. Məs., /duz/, /meyvə/, /ağac/ və s. Əlbət ki, bu, sözün işlənməsi məqamından, ətraf mühitə münasibətdən və danışanın intellektual səviyyəsindən asılıdır. Sözlərin sintaqmatik planda seçilməsi və birləşmədə işlədilməsi çox mühüm məsələdir. Bu zaman dözümlülük qeyri-dözümlülük, E.Koseriunun təbirincə desək, leksik həmrəylik olmalıdır.¹⁵ Məs., /danaburun/, ancaq /taxtaburun/ deməzlər.

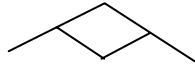
Qeyri-fəal sözlər isə yalnız konkret danışmaq məqamında və danışanın elmi səviyyəsindən asılı olaraq işlənir. Məsələn, azərbaycanlıların böyük əksəriyyəti internet sözünü nəinki başa düşür, heç onu işlətmir də. Sözlərin

içerisində elələrinə rast gəlmək olur ki, onlar ya danışanın ani olaraq düşünüb tapdığı, ya da kalka yolu ilə tərcümə edib dilə gətirdiyi sözlərdir. Birinciyə ad-hal düzəltmələr (ani düzəltmələr), ikincilərə isə kalka tərcümələri deyirlər. Məsələn, Bakı-Ceyhan neft kəməmindən danışan natiq onu birdən əsrin kəməri adlandırır. Belə sözlərə alman dilində daha tez-tez rast gəlmək olur: /Gipfeltreffen/ (zirvə görüşü), /Jahrhundertsvertrag/ (əsrin sazişi) və s. /Sammit/ sözünün ingilis dilindən gəldiyi aydındır, bu söz alman dilində /Gipfeltreffen/ kimi kalka yolu ilə tərcümə edilib düzəlib.

Sözlər bəzən bir-birinə elə qovuşur ki, onlar bir bütöv cümlə təsiri bağışlayır. Xüsusilə alman və ingilis dillərində belə hallara tez-tez rast gəlmək olur. Bu zaman bir neçə isim dalbadal gəlib bir cümlənin yükü qədər semantik yük daşıyır. Məsələn, alman dilində /Bundeskanzlerin angel amenelreisindieTürkei// (Almaniya kansleri A.Merkelin Türkiyəyə səfəri). Azərbaycan türkcəsinə yuxarıdakı mürəkkəb sözlər və bu tiptən olan söz-cümlələr, görüldüyü kimi, təyini söz birləşmələri ilə tərcümə olunur. Ancaq struktur baxımdan bu cür sözləri belə təhlil etmək olar:

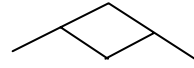
Təyin edən söz

Bundeskanzlerinangelamerkel

əsas söz

Angelamerkelreise
in die Türkei

Dilin leksik layından danışarkən, necə deyərler, sabit söz birləşmələri haqqında da bir neçə kəlmə demək lazımdır. Sabit söz birləşmələrinin tərkibindəki sözləri bir-birindən ayırmaq olmaz, birini başqası ilə əvəz etmək mümkün deyildir və hər sözü müstəqim mənada başa

düşmək olmaz, onların başqa dilə adekvat tərcüməsi qeyri-mümkündür. Bütöv bu birləşmələri ümumi frazeologiya (yunanca phrasis-ifadə, logos-təlim) adı altında birləşdirirlər. Buraya (başını girələmək) – ağ eləmək, ağzını yığışdırmaq, başını bir təhər girələmək kimi idiomlar daxildir. Bütün sözlər məcazi mənada işlənən ifadələr, ibarələr adlanır: bunlarda sözlərin biri müstəqim mənada işləyə bilər. Məs., dəmir iradə; hikmətli (qanadlı) sözlər: – əksərən yaradıcıları məlumdur. /Aslanın erkəyi, dişisi olmaz/ – (Nizami); atalar sözləri: /Nə tökərsən aşına o da çıxar qaşığına/; zərbi-məsələlər: /nə ətdir, nə balıq/.¹⁷

Bütün bu deyilənlər bir daha onu göstərir ki, söz bəhsi həmişə maraq doğuran sahə olmaqla bərabər yanaşma bucağından asılı olaraq onu müxtəlif şəkildə şərh etmək mümkündür.

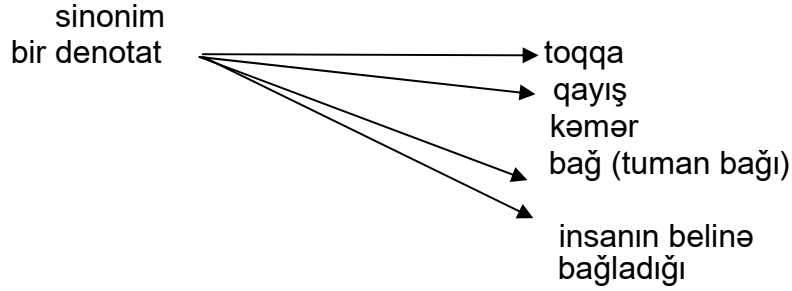
Bir söz, bir mənə olarsa onda simmetriyadan, qalan hallarda assimetriyadan söhbət gedə bilər.

Aşağıda dilin leksik fonunun antonim, sinonim və çoxmənalı sözlərə görə təhlilini təqdim edirik:

- 1) Məsafə və məkan bildirən sözlər: /yaxın — uzaq/
/uzun — gödək/
  - 2) əmək prosesindəki fəaliyyət: /yazmaq — pozmaq/
  - 3) təbiət hadisələrinin bildirənlər: /ışıqlı — qaranlıq/
/isti — soyuq/
  - 4) zaman bildirən antonimlər: /gecə — gündüz/
- Quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olmaqla antonimlər öz sözlərimizdən və gəlmə sözlərdən ola bilər:
- a) sadə: /az — çox/, /pis — yaxşı/
  - b) sadə və düzəltmə sözlərdən ibarət olurlar: /ayıq — yatmış/ və s.
  - c) düzəltmə /düzlük-əyrilik/
  - ç) mürəkkəb: /qaça — qaça: yavaş - yavaş/

Öz sözlərimizdən olan antonimlər tərkibinə görə müxtəlif ola bilər:

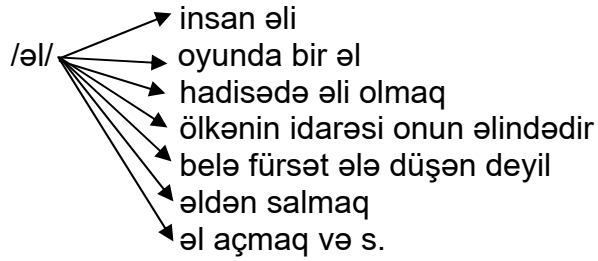
- öz sözlərimizdən ibarət olan antonimlər /bərk - boş/
- bir tərəfi öz dilimizdən, digər tərəfi isə alınma söz olan antonimlər: /aydınlıq - zülmət/ və s.
- hər iki tərəfi alınma söz olan antonimlər: /mədaxil - məxarici/

omonim			
müxtəlif denotat		ağızdakı hərəkəti üzv	danışıq aləti
dil	dil	/dil/	/dil/

bir neçə nəfər /biz/; pinəçi aləti /biz/

Çoxmənalı sözlər:

Sözün mənasından danışarkən F.de Sössür dəyər anlayışını xüsusi qeyd edir: dəyəri müəyyən etmək üçün başqa bir əşya lazımdır ki, onları dəyişmək olsun. Məs., 5 manat özlüyündə heç nədir, ancaq o Azərbaycan milli pul sistemində digər əskinazlarla müqayisə ediləndə konkret dəyər kəsb edir. Digər tərəfdən biz bu 5 manata İngiltərədə və ya Almaniyada heç nə ala bilmərik. Onun müqabilində nəse ala biləcəyimiz mal yalnız Azərbaycan bazarında mümkündür. Substansiya ifadəyə, mənə isə dəyərə uyğun gəlir.

ƏDƏBİYYAT

1. O.Musayev. İngilis dilinin nəzəri qrammatikası. Bakı, 1982.
2. Ю.С.Маслов. Введение в языкознание. С.-Петербург, 2004.
3. А.И.Смирницкий. Лексикология английского языка. М., 1956.
Bu alim sözün tam formalaşması kriteriyasını sözün tanınmasında əsas kimi götürür.
4. Ю.С.Маслов. Göstərilən əsəri.
5. F.Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philolojia. I. Bakı, 2005.
6. Platon. Sämtliche Werke. 3, Hamburg, 1994. s.11-91
7. F.Palmer. Grammer. London, 1973, s. 48.
İngilis dilçiliyi qapalı (close) və açıq (open) yunktur fərqləndirir.
8. Yenə orada, s. 57.
9. Ch.Fries. The Structure of English. London, 1957.
10. Л.В.Щерба. О гостях речи в русском языке. Вкн.: «Л.В.Щерба языковая системе и речевая деятель-

- ность». Л., 1979, с. 77-100; А.В.Исаченко. Грамматический строй русского языка. Морфология. I, Братислава, 1965, с. 278-296.
11. İ.Əliyeva. Müasir alman dilində əlamət bildirən mürəkəb sifətlərin struktur- semantik təhlili: (Azərbaycan dilinin analoji materialı ilə müqayisədə). ND-nin avtoreferatı. Bakı, 2007.
  12. Amerikan dilçisi G.Hoket məsələyə bu cür yanaşmaqla 7 əsas nitq hissəsi fərqləndirir: N (oan),A (djective), V(erb), N(oun) A(djective), N(oun) V(erb), A(djective) V(erb), N(oun) A(djecktive) V(erb). Buraya o, ədədləri də əlavə edir. F.Palmer. Göstərilən əsəri, s. 69.
  13. D.Clément. Linguistisches Grundwissen. En ie En iführung für zukünftige Deutschlehre. Darmstadt, 1996, s. 31
  14. F.Yadigar. German dilçiliyinə giriş. Bakı, 2003, s. 161, 147-148
  15. S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili (Leksika). Bakı, 1970.
  16. E.Coseriu. Bedeutung und Bezeichnung im Lichte der strukturellen Semantik. München, 1970, s. 105; bax həmçinin: F.Yadigar (Veysəlli). Göstərilən əsəri, s. 168.
  17. F.Yadigar (Veysəlli). Göstərilən əsəri, s.161.

Çalışmalar

1. Söz nədir? Onu necə müəyyənləşdirmək olar?
2. Aşağıda verilmiş sözləri qruplaşdırın: a) nitq hissələrinə görə; b) gerçəkliyə münasibətinə görə; c) işlənmə tezliyinə görə; ç) işlək dairəsinə görə; d) özəl və alınma söz olmasına görə; e) zamana görə; f) üslubi izlənməsinə görə; g) strukturuna görə; i) birləşmələrdə iştirakına görə: ağac, sevgi, və, çünki, qarşı, axşam, yatmaq, mülayim, mən, üç, da, ilə, ah!, uf!, duz, kərənti, qatıq, biz, iynə, ixrac, əs-

- rin müqaviləsi, teyxa, yalan, nəşəxor, uzundərə, internet, oyanış, bolt, ağ, ağciyər, ağartı, baş, başına gələn və s.
3. Sözü adətən necə müəyyənləşdirirlər. Amerika məktəbi sözə necə yanaşır?
  4. Tək və çoxmorfemli sözlərə misal verin. Misallar bildiyiniz başqa dillərdən də ola bilər.
  5. Sözüün yaranması barədə nə deyə bilərsiniz?
  6. Sözüün formal xüsusiyyətləri hansılardır?
  7. Sözü mənə əlamətlərinə görə müəyyən etmək olar?
  8. Söz və məfhum əlaqələri barədə nə deyə bilərsiniz?
  9. Söz fondu necə bölünə bilər?

XII. 5. Sintaksis

Ümumi qeydlər. İnsanların ünsiyyətə girməsi sözlərlə deyil, cümlələr və onların ardıcılığından yaranan kiçik və böyük mətnlərlə həyata keçir. Ənənəvi qrammatikada sözlə bərabər cümlə də çox vacib dil səviyyəsi hesab edilirdi. Cümləni isə adətən sözlərdən ibarət bir bütöv kimi götürürdülər və sintaksisin vəzifəsi olaraq o vurğulanırdı ki, sintaksis cümlə düzəltmək üçün hansı sözün hansı sözlə hansı ardıcılıqda əlaqəyə girməsini öyrənməkdən ibarət idi.

Adi dil daşıyıcıları intuitiv olaraq cümlənin nə olduğunu bilirlər. Onlar bilirlər ki, yazıda bir cümlə o birisindən nöqtə ilə ayrılır. Bundan başqa yeni cümlə böyük hərflə yazılmalıdır.

Məktəb qrammatikalarında cümləyə belə tərif Verilir: bitmiş bir fikrin ifadəsi cümlədir. Digər tərəfdən, cümlənin mübtədası və xəbəri olmalıdır. Məs., /Əhməd baliq tutur/ cümləsində söhbət kimin haqqında (mübtəda) nə danışıldığından (xəbər) gedir. Burada sual doğuran bir neçə məsələ ortaliğa çıxır. /Əhməd/, /insan/, /ayaqqabı/ bir fikirdirmi? Digər tərəfdən, bir cümlədə bir neçə əşya və ya şəxs haqqında məlumat vermək olarmı. Məs., /Əhməd öz sinif yoldaşlarına şərab verdi//, cümləsində görəsən, /Əhməd//, /öz sinif yoldaşına/ /və/ şərab eyni zamanda subyekt ola bilər? Axı onların üçü haqqında da məlumat verilir. Subyekt qrammatik cəhətdən mübtəda rolunda çıxış edir. Biz bir cümlədə daha vacib məlumat verə bilərik: /quşlar bütün toxumu dənləyib qurtardılar//. Burada biz /bütün toxumu/ haqqında məlumat veririk.

/yağır/-hə//, /yox/ kiçik diskursunda heç nə subyekt, nə də mübtəda iştirak edir. Bəs belə hallarda nə etməli? Bəs, necə deyərlər, adlıq cümlələr? /Səhər kəndin ortası. İki kişi. Onlardan birinin əlində açar, o birisinin əlində dəryaz//. Bu misalda heç yuxarıdakı fikir bitkinliyindən əsər-əlamət yoxdur.

Beləliklə, cümlənin tərifini vermək o qədər də asan deyildir. Bir məsələ gün kimi aydındır ki, cümlənin tərfi linqvistik strukturu nəzərə alınmalıdır. Cümlə müəyyən sözlərin qrammatik qayda əsasında düzülüşüdür desək səhv etmərik. Məs., Azərbaycan dilində cümləni İF, İZF, İİF, İSİF və s. kimi simvollarla vermək olar (İ-isim, F- fel, Z-zərf, S-sifət). Müq., et: /Əhməd yazır//, /Əhməd yaxşı yazır//; /Əhməd məktub yazır//, /Əhməd qısa məktub yazır// və s.

Cümlə bizim ona verdiyimiz strukturdur. Alman və ingilis dillərində /Es regnet//, /İt rains// (Yağır) kimi cümlələrdə şəxssiz əvəzlik mübtəda yerində çıxış edir. Rus dilində isə /морозит/, (şaxtadır), /светает// (ışıqla-

şır) tipli cümlələrdə mübtəda yoxdur, formal şəkildə də təmsil olunmayıb. Düzdür xəbər 3-cü şəxsin təkindədir, amma strukturda element kimi iştirak etmir. Bəs iki və daha artıq cümlədən (tabesiz və ya tabeli) ibarət olan mürəkkəb sintaktik konstruksiyaların strukturunu necə şərh etməli? L.Blumfild cümləni «asılı olmayan dil forması kimi götürürdü.¹ Bu forma qrammatik konstruksiyanın köməyi ilə daha böyük dil formasına qatıla bilir. O, *¿How are you? (necəsiniz?) /It's a fine day// (əla gündür)* *¿Are you going to play tennis this afternoon? (Siz günortada tennis oynamağa gedirsiniz?)* kimi söyləmələrin vahid bir strukturda birləşməsinə təmin edən qrammatik qaydanın olmamasını əsas gətirirdi. Onları üç müxtəlif vahidlər kimi nəzərdən keçirilir. Bu o demək deyildir ki, bir cümləni o birinə bağlayan qayda və ya əlamət yoxdur. Bağlayıcılar buna bariz nümunədir. Müq. et: */Dünəndən bəri ara vermədən yağın yağış yalnız bu gün kəsdi, ona görə də mən vəd etdiyim vaxtda gələ bilmədim//*. Əvəzlilər və köməkçi fellər german dillərində bütün ismin və felin yerində işləyə bilərlər. Müq. et: */Er, es, sie/ /der Mann/ (kişi), /das Wetter/ (hava) və /die Frau/ (qadın) sözləri isimlərin, /I haven't seen him// (mən onu görmədim) cümləsinə cavab verən dinləyən /But I have// (Ancaq mən gördüm) deyəndə feli əvəz edərək ünsiyyəti davam etdirir. Cümlə quranda, əlbəttə, müəyyən məhdudluqları nəzərə almaq lazımdır. Bu ilk növbədə leksik həmrəylik və struktur şərtlərindən ibarətdir. Alman dilində */Der Mann kommt/ (kişi gəlir) cümləsindən sonra /Sie ist hoch vom Wuchs// (O boydan ucadır) demək olmaz. Eynilə biz belə deyə bilmərik: /qarnımın qanadları tərəlidi//, çünki /qarın/ sözü /qanad/ sözü ilə birləşməyə girə bilməz. Ancaq elliptik cümlələrdə struktur naqisliyi olsa da, onların özünə məxsus strukturları mövcuddur, hərçənd ki, onlarda natamamlıq göz qabağındadır:**

- /Sənə neçə dəfə demişəm ki// —
- /Demisən/, Nolsun?
/O olsun ki.../
/Çatmadı//

Bu dialoqda söyləmlər kəsilir, ancaq tərəflər bir-birini çox yaxşı başa düşürlər. Çünki presuppozisiya, kontekst və danışiq məqamı fikri tutmağa yardımçı olur. Ola bilər ki, yarımçıqlıq bircə sözlə ifadə olunsun. ƷKim sənə bu barədə məlumat verdiŷ - /O/. Söhbətin gedişindən strukturda olan bu yarımçıqlıq mənə baxımından problem yaratmır, çünki kontekst bunu kifayət qədər tamamlayır.

Ancaq /Gəldin?/ - /hə/ tipli natamam cümlələrdə deyilən fikrin tam açılmasına əvvəldə nə deyildiyinin təsiri yoxdur. Sadəcə olaraq bəzən onların tam formasını bərpa edərək göstərmək istəyirlər ki, natamam cümlələr tam cümlədəki bəzi elementlərin (əvəzlik, fel və s.) atılması (Restriction, Tilgung) ilə düzəlir.

Cümlənin sözlərdən ibarət olması və sözlərin də daha kiçik söyləmlərdə – sintaqmlarda qruplaşması artıq qəbul olunmuş aksiomdur.² Dilçilik ədəbiyyatında sintaqmın müxtəlif açılıŷı var. F.de Sössür hər cür dil vahidlərinin sintaqmatik oxda birləşməsini sintaqm adlandırır-dı. Şerba məktəbi isə sintaqmı danışiq aktında yaranan, fonetik və qrammatik cəhətdən bölünməz, konkret mənə daşayan vahid kimi dəyərləndirir.³ Məsələn, /Dünəndən bəri/ ara vermədən yağan yağış/ yalnız bu gün kəsdi// Göründüyü kimi, cümlə 3 sintaqma bölünür.

Qərb dilçiliyi buna bənzər bölgünü phrases adı altında verir. Özü də onlar feli (verbal phrase) və ismi

(Nominal phrase), qısaldılmış şəkildə VP və NP fərqləndirirlər. Müq. et:

/The little boy (NP) has been reading (VP) a fairy story/ (NP). (Balaca oğlan yaxşı bir nağıl oxudu).

Bununla yanaşı cümlədə digər elementlər də iştirak edə bilər. Məsələn, yuxarıdakı cümləyə */This afternoon/* (günortadan sonra) və *ya /in the garden/* (bağda) artırmaq olar. Onlara adyunktlar və adverbial komplekslər (AP) deyirlər.

Sintaqlar tərkibinə görə müxtəlif ola bilərlər. Azərbaycan türkcəsində determinativlər (bu, o, belə, bu kimi) saylar və sifətlər həmişə isimdən əvvəl gəlir. */Bu kimi fikirləri.../*, */belə gözəl xasiyyəti.../*, */beş-altı adam arasında.../*. Ancaq qoşmalar qoşulduqları isimdən sonra gəlirlər: */ona tərəf, iki minə yaxın, /sənin kimi.../* və s.

Özəyində fel duran sintaqlar isə dildən-dilə müxtəlif ola bilər. İngilis dilində bir feli sintaqmda beş söz gəlir. Müq. et: */He may have been being beaten/*⁴ (o, vurula bilərdi). Burada da ismi söyləmədə olduğu kimi, bir aparıcı element olur ki, o da əsas feldir: */beaten/*

Ənənəvi qrammatikada mübtədə və xəbəri onların cümlədəki funksiyasına əsasən müəyyənləşdirirlər. */Əhməd bağa girdi//* cümləsində */Əhməd/* hərəkətin icraçısıdır, */girdi/* isə xəbərdir. Ancaq */Əhməd gərgin görünür//* cümləsində */Əhmədin/* hərəkətin icraçısı olduğunu demək çətinidir. */Əhməd qardaşına kitab oxutdurur//*

cümləsində isə iş icraçısı ikinci şəxsdir. Qrammatik cəhətdən subyekt hərəkətin icraçısı anlamı ilə üst-üstə düşməyə bilir.

Sintaqm cümlə daxilində fonetik, qrammatik və semantik vahiddirsə, o yalnız danışiq aktında üzə çıxırsa, budaq cümlələr və tabesiz çümlələrin tərkibləri böyük sintaktik konstruksiyanın tərkibində yarımüstəqil cümlə kimi çıxış edir. Məs., /yağış yağdı, toz yatdı// tabesiz mürəkkəb cümləsində iki sadə cümlə bir intonasiya konturunun köməyi ilə bütöv bir koordinativ cümlə yaradır. Onlar danışiq aktında müstəqil cümlə kimi də çıxış edə bilirlər: /Yağış yağdı//, /Toz yatdı//. Ancaq biz deyə bilərik: /Yağış yağdı ki, toz yatdı//. Burada artıq səbəb-nəticə əlaqəsi formal olaraq /ki/ tabeli bağlayıcısı vasitəsilə ifadə olunur. Təbii ki, buna müvafiq olaraq cümlənin intonasiya konturunda da dəyişiklik baş verir. Birinci halda biz cümlələri /və/ bağlayıcısı ilə bağlaya bilərik. Deməli, koordinativ və ya tabesizlik əlaqəsi cümlələrin komponentlərinin yarımüstəqilliyi şəraitində baş verir.

İkinci növ əlaqədə isə, buna subordinativ və ya tabelilik əlaqəsi deyilir, mürəkkəb sintaktik konstruksiyada bir cümlə (tabeli) o biri (baş) cümlənin içinə qatılır (alm.d. Einbettung, ing.d. embedding). Belə budaq cümlələr bu və ya digər nitq hissəsinin funksiyasını yerinə yetirdiyi üçün onları isim, sifət, zərf kloz-

ları adlandırırırlar. Məs., /Mən dedim ki, gələcək// və ya /gələcəyəm//. Burada /gələcək// və ya /gələcəyəm/ ismin funksiyasını yerinə yetirir, çünki isim və ismi tərkiblər tamamlıq yerində çıxış edirlər. Ancaq /o uşaqlar ki, küçədə oynayırdılar, onlar bu məktəbin şagirdləri deyillər// cümləsində küçədə oynayırdılar// budaq cümləsi adyektiv cümlədir, çünki o /uşaqları/ təyin edir. Azərbaycan dilində bu feli sifət kimi daha tez-tez işlənir. Məs., /küçədə oynayan uşaqlar...//

Budaq və baş cümlə bir neçə sintaqmdan ibarət ola bilər. Müq. et: /Gün ərzində/ susmağa üstünlük verən məmur/ birdən/dedi ki, bu işlərdən /onun/ qəti xəbəri yoxdur//.

Cümlənin ən əsas əlamətlərindən biri onun təsriflənən fele-xəbərə malik olmasıdır. Normal danışqda alman və ingilis cümləsində həm mübtədə, həm də xəbər olmalıdır. Yalnız diskursda, sual-cavab kontekstində bu komponentlərdən biri düşə bilər. Azərbaycan dilində isə şəxs əvəzliyinin felin xəbər şəklində təkrar verilməsi mübtədanın atılmasına səbəb olur. Məs.,

(mən) gəlir <u>əm</u>	(biz) gəlir <u>ik</u>
(sən) gəlir <u>sən</u>	(siz) gəlir <u>siniz</u>
(o) gəlir <u>ø</u>	(onlar) gəlir <u>lər</u>

Burdan da biz ənənəvi qrammatikanın çox yer ayırdığı qrammatik kateqoriya məsələsinə keçmiş oluruq. Məlum olduğu kimi, ənənəvi qrammatikada cins, kəmiyyət, şəxs, zaman, hal və s. kateqoriyaları fərqləndirirlər. Cins kateqoriyası əsasən isimlərə aiddir və alman və rus dillərində geniş yayılıb. Ancaq rus dilində keçmiş zamanda bu fellə də öz ifadəsini tapır. Məs.,

ОН ЧИТАЛ	ОНА ЧИТАЛА	ОНО ЧИТАЛО
----------	------------	------------

Ancaq alman və ingilis dillərində fəldə cins kateqoriyası yoxdur. Azərbaycan dilində ümumiyyətlə cins kateqoriyası yoxdur. Müq. et:

er /he/	}	schreibt/writes	(o yazır)
sie /she/			
es /it/			

Dildəki cins kateqoriyasının təbii cinslə birbaşa əlaqəsi yoxdur. Birbaşa əlaqə olsaydı eyni denotat bütün dillərdə eyni cinsə aid olardı. Lakin məlum olduğu kimi, bu belə deyildir: rus dilində /мом/ kişi cinsinə, /книга/ qadın cinsinə, alman dilində müvafiq olaraq qadın və orta cinsə aiddir (die Katze), /das Buch/ (kitab) İngilis və Azərbaycan dillərində isə cinsə aidlik leksik yolla ifadə oluna bilər: /erkək pişik/ # /dişi pişik/ və s. Cins və kəmiyyət kateqoriyalarını həm morfoloji (sözün forması cinsi bildirir): alm.d. /die Übung/ (tapşırıq), /die Freiheit/ (azadlıq), rus d. /поле/, /стена/, /мяч/ və s., həm də sintaktik səviyyədə özünü büruzə verir. Məsələn, /красивые пальто/ лежат на столе// cümləsində isimdən əvvəl gələn sifətdə və fəldə cəmin ifadəsi aydın görünür, hərçənd ki, /пальто/ formal olaraq orta cinsdədir və özü cəmlənir.

Alman dili kimi artikli dillərdə artikl cinsin, halın və kəmiyyətin ifadəsinə xidmət edir.

təkdə	cəmdə
N. der Mann (kişi)	die Hand (əl)
G. des Mannes	das Buch (kitab) , die Männer, Hande, Bûcher der «-----» des Buches;
D. dem Mann(e) der	«-----» der Männer, Hande Bûcher dem Buch(e); den Männero, Händen, Bûchern

Akk. den Mann

die «-----» das Buch;
die Männer, Händel, Bücher.

Kəmiyyət kateqoriyasında ikiliyi bildirən duales (latınca iki deməkdir) də fərqləndirilir. Onun ifadəsini biz

alman, ingilis, rus və s. dillərdə görürük. Məs., /beide kommen/ (ikisi gəlir), (both came), (оба угым) və s.

Bəzi dillərdə cins fəldə ifadə olunur. Məs., ərəb dilində /malikum/ (bir padşah), /maliküni/ (iki padşah), /malikūna/ (padşahlar) sözlərində tək, iki və çox anlayışları sözdəki fərqli formadan aydın görünür.

Bu dildə felin cins və şəxsə görə 13-dən az olmayan forması paradiqm yaradır:

3 – cü şəxs, kişi c., tək	kataba (o=kişi) yazdı)
3 – cü şəxs, qadın c., tək	katabat (o=qadın - yazdı)
2 – ci şəxs, kişi c., tək	katabta (sən=kişi - yazırsan)
2- ci şəxs, qadın c., tək	katabtı (sən= qadın - yazırdın)
1- ci şəxs, qadın (kişi c, tək)	katabtu (mən yazdım)
3 - cü şəxs, kişi c., dual	katabā (onlar= iki kişi= yazdılar)
3- cü şəxs, qadın c., dual	katabata (onlar= iki =qadın-yazdılar)
2- ci şəxs, kişi (qadın c., dual)	katabtumā (siz=ikiniz= yazdınız)
3 - cü şəxs, kişi c., cəm	katabū (onlar= kişilər= yazdılar)
3 - cü şəxs, qadın c., cəm	katabna (onlar- qadınlar= yazdılar)
2 - ci şəxs, kişi c., cəm	katabtum (siz=kişilər= yazdınız)
2 – ci şəxs, qadın c., cəm	katabtunna (siz= qadınlar= yazdınız)
1-ci şəxs, kişi (qadın c., cəm)	katabnā (biz yazırıq).

Efiopiya tiqre dilində ismin üç forması var:

Fårås – at; 'äfräs – atlar, 'äfresam – bir neçə at.⁵

Deməli, müxtəlif dillərdə kəmiyyət kateqoriyası müxtəlif cür ifadə olunur. Kateqoriya ümumi əlamətləri eyni olan elementlər çoxluğudur, yəni müəyyən çoxluğa

daxil olan (məs., isim, sifət və s.) elementlər eyni əlamətlərlə səciyyələnir. Əslində qrammatika bu bölgünün əsasını təşkil edir.⁶ Özü də bu təkçə müəyyən forma və məzmunla bağlı deyildir. İki ifadə bir-birini əvəz edə bilirsə və bu zaman onların funksiyasında, yəni qrammatikliyində dəyişiklik baş vermirsə, onları eyni kateqoriyaya aid etmək olar. Məs.,

Əhmədin böyük qardaşı	Bakıda	yaşayır
		oxuyur
		işləyir
Səməd	Gəncədə	
O	Şəkiddə	

Burada üç qrupa bölünmə mümkündür. Onların hər hansı bir çoxluğa, kateqoriyaya daxil olması (mübtədə, yer zərfliyi, xəbər) sintaktik funksiya ilə müəyyən edilir. Müxtəlif leksemin cümlədə eyni yerdə bir-birini əvəz edə bilməsi söz paradiqmi adlanır⁷

kişi
kişinin
kişiyə
kişini
kişidə
kişidən

bu hal paradiqmidir.

Şəxs kateqoriyasından danışanda adətən 1-ci (danışan şəxs), 2-ci (müraciət olunan şəxs) və 3-cü (haqqında danışılan şəxs) şəxsləri fərqləndirirlər. Şəxsin göstəricisi dillərin əksəriyyətində fəldə ifadə olunur. 3-cü

şəxs adı altında verilən şəhrlə razılaşımaq olmaz. Çünki /o/ və /onlar/ əşya, hadisə və s. ola bilər. Ona görə də ciddi bölgü baxımından 3-cü şəxs anlayışı bir az mübahisəlidir. Məlumdur ki, ingilis dilində 3-cü şəxsdən başqa heç bir şəxsin feldə öz əlaməti yoxdur. Şəxs əvəzliyi özü o funksiyanı yerinə yetirir. Azərbaycan türkcəsində isə şəxs kateqoriyası feldə təkrarla ifadə olunur: sən gəlir+ sən, siz gəlir+siz. Şəxs kateqoriyası cins kateqoriyasından onunla fərqlənir ki, ikincidə formal göstərici mütləqdir. Şəxs kateqoriyası fel paradigminə girməklə bütün zamanlarda eyni qalır.

Ozü də şəxs kateqoriyasında təkdə kateqorial aidilik heç bir etiraz doğurmur: /mən, ich, I, я/ bu dillərdə danışana işarədir. Ancaq biz təkcə /mən/, /sən/ yox, həm də /o/ və /onları/ əhatə edə bilər. Yəni cəmdə /biz wir, we, мы/ çoxlu miqdarda danışana aid edilə bilər: musiqidə xorla oxumaq, musiqi alətində hamının birlikdə calması, yəni ansambli, teatrdə tamaşada oynayan artist trupası. Həm də cins artıq burada köməyə gələ bilmir. Ancaq /bizdə/, /sizdə/ və /onlarda /mən/, /sən/ və /o/ mütləq olmalıdır.

Biz artıq yuxarıda qeyd etmişdik ki, bəzi cəmiyyətlərdə /sən/ çox məhdud şəkildə işlənmə xüsusiyyətinə malikdir (bax: IX fəslə). İtaliyada tələbə öz tələbə yoldaşına /tu/ və /te/ deyə müraciət edə bilər, ancaq o, professoru bu cür müraciət edə bilmir.

Ancaq elmi əsərlərdə və başqa məqamlarda da birinci şəxsin cəminin işlənməsinə rast gəlmək olur. Məsələn, fonologiyadan əsər yazan aspirant nəzəriyyəsini qəbul etdiyi məktəbi və rəhbərini əsas gətirərək deyə bilər: /biz belə hesab edirik ki, bu səhv nəzəriyyədir...//. Ya da ki, səhər tezdən xəstə palatasına daxil olan həkim mehribanlıq nümayiş etdirərək deyə bilər: çhə, özümüzü

necə hiss edirik. Yapon dilində çox hörmətli adama müraciət edəndə /hörmətə layiq/ sözünü işlədirlər.

Qeyd edək ki, zaman kateqoriyası birbaşa fellə bağlıdır. Dildəki zaman kateqoriyasının obyektiv, fiziki zamanla bağlılığı bəzən yox dərəcəsində olur. İndiki qrammatikaların əksəriyyətində latın dilinin modeli əsas götürülüb. O dildə də zaman kateqoriyası 3 fiziki zamana bölünməni çox aydın ifadə edir. Müq. et:

/amo/ (mən sevirəm); amabam (mən sevirdim, sevdim, sevmişəm); /amabo/ (mən sevəcəm). Bu dildə perfekt formasının 3 zamana bölgüsü mümkündür. Məs., /amavi/ (mən sevdim); /amaveram/ (mən sevmişdim); /amavero/ (mən sevməyə malik olacağam). Vaxt və zaman əlaqələri müxtəlif dillərdə müxtəlif cür ola bilər. Məs., Azərbaycan türkcəsində belə demək mümkündür: /Dünən evə gəlirdim. Bir də nə görsəm yaxşıdır. Görürəm ki, on ildən bəri üzünü görmədiyim dostum gülgülə mənə qarşı gəlir//.

Rus dili kimi dillərdə hərəkətin bitib-bitməməsi aspektlə ifadə olunur. Felin bitmiş növü hərəkətin başa çatdığını, bitməmiş növ isə tamamlanmadığını bildirir. Məs.,

/я читаю/ (несовершенный вид-мən oxuyuram),
ancaq

/я прочитаю// (совершенный вид – mən axıra qədər oxuyaram)

Buna bənzər fikirləri modi haqqında da demək olur. Latın dilində, eləcə də roman dillərində, german dillərindən isə alman dilində xəbər və əmr formasından başqa konyunktiv də vardır. Yunan dilində isə üstəlik optativ də vardır.

imperativ (əmr)	indikativ (xəbər konyunktiv)
präzens	
2-ci şəxs təkdə /komm!/	/kommst/ (gəlirəm), /kommest/ gələrsənsə

cəmdə /kommt/   /kommt/ (gəlirsiz), /kommet/ (gələrsinizsə)
präteritum
/kam/ est/ (gəldin)   —   /kəme/st/ (gələrdim)

Alman dilində konyunktiv dialoqda, xüsusilə vasi-təsiz nitqdə geniş işlənir.

Xüsusilə budaq cümlədə o arzu, güman, qeyri-real arzu və s. ifadə edir. Məs., /An deiner Stelle täte ich das auch/ (sənin yerində mən də belə edərdim). Sadəcə olaraq burada arzu, istək bildirilir. Aydındır ki, mən onun yerində ola bilmərəm.

/Er meint, (glaubt), dass Peter bleiben will/wolle//
(O deyir, inanır ki, Peter qalmaq istəyir, istərdi)
/Er meint (glaubt), Peter wolle bleiben/ (O deyir, (inanır) ki, Peter qalmaq istəyir).

Qeyd edək ki, konyunktiv bağlayıcını asanlıqla əvəz edir və bu zaman budaq cümlə strukturunda ciddi dəyişiklik baş verir, xəbərin təsnif forması budaq cümlədə ikinci yerdə gəlir. Yuxarıdakı misallar bunu aydın göstərir.

Felin növü də çox mürekkəb məsələdir. İ. Kərimov (1959) öz dissertasiyasında məlum və məchul növdən danışarkən belə qənaətə gəlmişdir ki, Azərbaycan dilində məchul növ morfoloji səviyyədə alman dilində isə sintaktik səviyyədə araşdırılmalıdır.⁸ Bu o deməkdir ki, Azərbaycan türkcəsində felin məchul növü məlum növdən(ıl)⁴ qrammatik morfemlə düzəlir. Müq. et: /yaz+ıl/; /çək+ıl/, /üz+ül/, /qur+ul/ və s.

Flektiv dillərdə isə feldə dəyişikliklə yanaşı köməkçi fel mübtədə ilə uzlaşmanı öz üzərinə götürür. Məs.,

alm.d. /Er schreibt einen Brief//→/Der Brief wird geschrieben//

ing.d. /He writes a letter//→/The letter is written//

(O məktub yazır)

(Məktub yazıldı), və s.

Rus dilində isə felin qısa forması yalnız cümlənin mübtədası ilə cinsə və kəmiyyətə görə uzlaşır, başqa bir əlaməti yoxdur.

/Он написал письмо/→/Письмо написано//

Alman və ingilis dillərində bir orta növ də (medi) fərqləndirilir. Məs., /The bells rang// (zəng çaldı),

/They rang the bells//.

Yəni işin icraçısı olmasa da, hərəkətin resipienti olur. Məs., alman dilində /Es gefällt mir// (O xoşuma gəlir) cümləsində iş görən subyekt /mən/-dir, ancaq o yönlük halda durur, cümlənin mübtədası isə formal qeyri-şəxslə /es/-lə ifadə olunub.

Dilçilər bu hadisəni bəzi dillərdəki erqativ (bask, hindu və s. dillərdə) konstruksiyası ilə müqayisə edirlər. Bu dillərdə keçməz (intransitiv) felin subyekt keçər (transitiv) felin obyektinin işləndiyi halda işlənir. Məlumdur ki, Azərbaycan, alman, ingilis, rus və s. dillərdə hər iki qrupdan olan fellərin işləndiyi cümlədə mübtədə adlıq halda durur, halbuki keçər fellərin obyektə təsirlik halında işlənir. Məs., /O gəlir, yazır (kitab)// və s. Ancaq bask dilində /kişi iti vurdu// (gizonak jo du chakurra) və /kişi gəldi// (gizona dator. chakurra) cümlələrində /it/ birinci cümlədə və kişi ikinci cümlədə eyni halda durur: /gizona, ak/ isə erqativliyin göstəricisidir.⁹

Hal kateqoriyası da müxtəlif dillərdə müxtəlif cürdür. Bizim yuxarıda adını çəkdiyimiz alman, rus və Azərbaycan dillərində adlıq hal mübtədanın, təsirlik hal isə tamamlığın halı kimi dəyərləndirilə bilər. Yönlük hal

vasitəsiz tamamlığı, yiyəlik hal isə təyin funksiyasını, yəni mənsubiyyəti bildirir. Vokativin cümlədə funksiyası yoxdur, o çağırış və ya müraciəti bildirir. Ablativ çıxışlığı, allativ istiqaməti, komitativ alətlə görülən işi, erqativ isə, yuxarıda deyildiyi kimi, mübtədə ilə tamamlıq arasındakı qarşılıqlı münasibəti bildirir.

Fin dili zəngin hal paradigminə malik dillərdən biridir. Bu dildə adlıq, yiyəlik və təsirlik hallardan başqa inessiv (içində), elativ (dan, dən), illativ (içinə), adessiv (yanında, yaxınlığında), ablativ (çıxışlıq), allativ (yanına), essiv (kimi), partitiv (bir hissə), translativ (dəyişən), abessiv (sız, siz), instruktiv (vasitə), komitativ (ilə) hallarını əhatə edir.¹⁰

Bu halların çoxusu ismin müəyyən qoşmalarla birləşməsi kimi götürülməlidir.

İngilis dilində hal yoxdur. Olsa-olsa yiyəlik bildiren prosesi fərqləndirmək olar. Müq. et: /Miller's book/. Ancaq əvəzlikdə hala bənzər bir şeyə rast gəlmək olur. /I, me/, /he, him/, /she-her/. Ancaq qapının zəngi çalınanda içəridən soruşulanda ki, /Who is that?/(kimdir?) cavab. belə olur: /me/ /It is me/ cümləsinin qısa forması: (bu mənəm) deməkdir, ancaq hərfi mənası (bu mənədir) deməkdir. Dilin norması belə tələb edir. Bu formanı yönlük halda duran forma hesab etmək olarmı?

Uzlaşma, yanaşma və idarə. Cümləni qurarkən, fikri ifadə edərkən bizim seçim qarşısında olduğumuz heç bir şübhə doğurmur. Keçmişdə baş verən hadisəni ifadə

etmək üçün zaman formalarının qarşılaşmasında keçmiş bildirenləri seçməliyik.

/O gəldi/, /O gəlmişdi/, /O gəlməli idi/, /O gəlməli imiş/. Bunların hansının seçilməsi bizim iradəmizdən asılı deyildir. Məqam və kontekst bu seçimi şərtləndirir. Yəqinlik varsa və nigarançılığa son qoymaq anında birinci variantı, təəccüb və əminlik yaratmaq üçün 2-ci variantı, əvvəlcədən razılıq əldə olunubsa, 3-cü variantı və, nəhayət, gözlənilənin əksinə olaraq vədə xilaf çıxdığını bildirəndə 4-cü variantı seçirik.

Ancaq /Körpünün üstündəki sarışın qız dondurma yeyir// cümləsində biz obyektiv gerçəkliyə müvafiq olaraq indiki zamanı işlətməliyik. Burada bizim üçüncü şəxsin təkini seçməyimiz də real gerçəkliyə söykənir. Bu cümlədə /yeyirlər/ işlətmək qeyri-mümkündür, çünki Azərbaycan dilində mübtəda ilə xəbər arasında kəmiyyətə görə uzlaşma vardır.

/qız - gəlir/

/qız+lar+gəlir + lər/

Biz /qızlar gəlir/ deyər bilirik və belə hallara tez-tez rast gəlmək olur. Məs., Azadlıq qəzeti 12 may 2007-ci tarixli sayında manşetə belə bir cümlə çıxartmışdı: /Qərbi Azərbaycanlılar hərəketə keçir//. Sırf norma baxımında bu qrammatik, ancaq dildə işlənən formadır. Xüsusilə mübtəda cəmdə cansız və heyvan adları bildiren isimlərlə ifadə olunanda, xəbərlə uzlaşma olmaya bilər. Məs., /atlar, öküzlər kotana güc vurur,

gah yeriir, gah yıxılır, gah durur//

/Ağaclar bu il meyvə gətirmədi// və s.

İngilis və Azərbaycan dillərindən fərqli olaraq alman və rus dillərində sifət qarşısında gəldiyi isimlərlə kəmiyyətə, cinsə və hala görə uzlaşır.

Məs.,

alm.d.	rus d.	ing.d.
guter Schmuck (yaxşı bəzək)	/хорошее украшение/	/a good book/
guten Schmucks («—» —ун)	/хорошего украшения/	/«—» — /
gutem Schmuck («—» —уə)	/хорошему украшению/	/«—» — /
guten Schmuck (yaxşı bəzək)	/хорошее украшение/	/«—» — /

Azərbayc.d.

/yaxşı bəzək/

yaxşı bəzəyin

yaxşı bəzəyə

yaxşı bəzəyi

yaxşı bəzəkdə

yaxşı bəzəkdən

/the good book/, /yaxşı kitablar/ və s.

Deməli, bu cür uzlaşma ingilis və Azərbaycan dillərinə yaddır.

Ancaq alman dilində də uzlaşmanın pozulmasına rast gəlmək olur. Məs., /Unserre Gruppe ist 10 Mann stark// (Qrupumuz 10 nəfərdən ibarətdir). İngilis, rus və alman dillərində miqdar saylarından sonra isim cəmdə gəlir, Azərbaycan dilində isə belə hal yoxdur. Müq. et:

/ein Buch/ (kitab), /5 Bücher/ (beş kitab), /one book/, /5 books/, /одна книга/, /5 книг/ və s.

İdarə əlaqəsi bir növ felin mənasında gizlənir və öz gücünə əsasən bir, iki və üç obyekt tələb etməsindən asılı olaraq felləri valentliyinə görə qruplaşdırırlar. Məs., /vermək/ mütləq üç yerlidir:

kim verir, kimə verir, nə və ya nəyi verir.

/Əhməd dünən dostuna kitab verdi//

verdi (dominant - □)

Əhməd

(aktant=II) Dünən axşam dostuna (aktant=II)
kitab (aktant=II) (sirkonstant=III)

Fransız dilçisi L.Tenyerin (1893-1954) verbosentrik təliminə görə cümlənin mərkəzində fel durur. Hər hansı bir situasiyada felin iştirakçıları (partisipientlər) olur. Məs., yuxarıdakı cümlədə iş görən (agens), hərəkətin obyektini (patiens), obyektə və adresatı (kimə yönəldiyini) fərqləndirmək lazım gəlir. Bunların hər birinə bir aktant uyğun gəlir. Deməli, aktantlarla əlaqə felin valentliyindən asılıdır. Məs., uzanmaq təkvalentli (kim və nə uzanır), sevmək ikivalentli (kim, kimi və nəyi), vermək üçvalentlidir (kim, kimə, nəyi). Ola bilsin ki, fel sıfır valentli də olur. Alman və ingilis dillərində təbiət hadisələrini bildiren fellər bura aiddir: /Es regnet/, /It rains/ (Yağır).

Ənənəvi qrammatikadakı fel dominantı (I), bilavasitə dominantə tabe olan üzvləri - aktantları (I) (tamamlıq), sirkonstantları (II) və atributları (III), yəni təyin birləşmələrinin üzvlərini adlandırırlar.¹¹

Ancaq felin tranzitiv və intranzitiv olması onun idarəsini müəyyən edir. Məs., /mən gedirəm/ birvalentli keçmək fel ancaq sirkonstant və zərflik tələb edir: /Mən indi qatarda gedirəm//. Ancaq /mən gözləyirəm/ cümləsində fel özündən sonra (kimi, nəyi) vasitəsiz tamamlıq tələb edir. /Mən səni gözləyirəm//. Alman və ingilis dillərində /warten/, /wait/ felləri (gözləmək) müvafiq olar /auf/ və /for/ sözlərinin olmasını tələb edir. /Ich /warte auf dich// və /I am waiting for you//. Deməli, idarə müxtəlif dillərdə müxtəlif cür ifadə oluna bilər. Yuxarıda biz cinsə görə uzlaşmadan danışmışdıq. Uzlaşma və idarədən danışan bəzi dilçilər yazırlar ki, onların dildə redundantdır: «İdarə və uzlaşmanın dildə hansı funksiyası var? Onlar hansı informasiya daşıyırlar? Adətən onlar az və ya ümumiyyətlə heç bir informasiya daşımırırlar, ona görə daha çox redundantdırlar».¹²

Alman dilində sifətlər bir qayda olaraq bir hal tələb edir. Predikativ funksiyada cinsə görə uzlaşma yoxdur, ancaq idarə əlaqəsi gözlənilməlidir. Məs., /Er ist dessen bewusst//-(yiyəlik halı) (O bunu dərk edir), /Die Tochter ist ihrer Mutter ähnlich//-(yönlük halı) (Qız anasına oxşayır), /Das Kleid ist den Preis wert//-təsirlik halı (Paltar qiymətinə dəyəər). Ancaq elə sifətlər var ki, onlar iki hal tələb edir. Məs., /Er ist mir einen Kinobesuch schuldig//-(yönlük və təsirlik halları-(O mənə bir kino borcludur).

Sözləri öyrənərkən lüğətdə onların idarəsinə dair xüsusi qeydləri nəzərə almaq lazımdır. Məs., alman dilində /voll/ (bütöv, tam, dolu) sözü üç cür idarə tələb edir:

/voll tiefsten Mitleids/ (yiyəlik halı-tam dərin mərhəmətlə);

/voll tiefem Mitleid/ (yönlük halı-tam dərin mərhəmətlə);

/voll von tiefem Mitleid/ (sözönlü yönlük halı-dərin mərhəmətlə dolu)¹³

Söz sırası və intonasiya. Cümlədə deyilən fikrin aydın çatdırılmasında söz sırası və intonasiya əvəzsiz rol oynayır. Sintaktik səviyyədə adətən mübtədə, xəbər və bir də tamamlığın cümlədəki yeri geniş şərh olunur. Halbuki cümlədə hər bir sözün yeri vacibdir. Xüsusilə artikli dillər bu baxımdan ayrıca şərh edilməlidir. Alman dilində, bir qayda olaraq, nəqli cümlədə felin təsərif olunan hissəsi ikinci yerdə, Azərbaycan dilində isə axırncı yerdə gəlir. Müq. et:

/Er schläft 12 Stunden pro Tag// (O gündə 12 saat yatır).

Flektiv dillərdə təyini sifətlər artiklin sağında və ismin solunda gəlir. Azərbaycan dilində isə bu təyin tərkibləri də isimdən solda gəlir. Müq. et:

/Der junge Mann schläft 12 Stunden pro Tag// (Gənc kişi gündə 12 saat yatır).

Maraqlı cəhətlərdən biri də odur ki, alman və Azərbaycan dillərində tamamlıq isimlə ifadə olunubsa, o, təsirlik halındakı tamamlıqdan qabaq gəlir, ancaq əvəzliklə olanda onda təsirlik haldakı tamamlıq yönlük haldakından qabaq gəlir. Məs.,

/Sie gab den Kindern Eier// (O, uşaqlara yumurtalar verdi)

/Sie gab sie den Kindern// (Qız onları uşaqlara verdi)

Son illərdə yiyelik halında olan tərkib özəkdəki isimdən qabağa keçib sol tərəfi tutur. Məs., /Ihrer Mutter guter Hund/ (Onun anasının yaxşı iti)¹⁴. Ənənəvi alman qrammatikalarında bu əksinə olurdu:

Der guter Hund ihrer Mutter (qızın anasının iti).

Son illərdə isə yiyelik halı tamam aradan çıxır. İndi daha tez-tez deyirlər: /der Mutter ihr Frteund/.¹⁵ İngilis dilində və ya alman dilində /Bill loves Maria/ və /Mutter liebt Tochter// cümlələrində söz sırası fərqlənməni təmin edir. Alman dilində felin təsri olunan hissəsi budaq cümlənin sonunda gəlir. Bu cəhətdən burada Azərbaycan dililə üst-üstə düşmə halları müşahidə olunur:

/Er sagte, dass er kommen wird// - (O dedi ki, o gələcək).

Yuxarıda verdiyimiz misallarda biz cümlədə daimi söz sırasına malik cümlə üzvlərindən danışdıq. Ənənəvi olaraq mübtədə (S) xəbərdən (P) qabaq gəlibsə, buna düzgün söz sırası, əksinə olursa buna əks söz sırası və

ya inversiya deyilir. Məlumdur ki, birinciye nəqli cümlələrdə, ikinciye isə ümumi sual cümlələrində rast gəlinir. Nəqli cümlələrdə də birinci yeri adətən zərflilər tutur. Məs., /səhər mən işə gedəcəyəm//. /Tomorrow I go to work/, /Завтра я иду на работу//. Ancaq alman dilində belə olmaz. İkinci yerdə mütləq xəbərin təsərif olunan hissəsi gəlir.

/Morgen fahre ich zur Arbeit//¹⁶

/_____ will _____ fahren// və s.

Məşhur rus germanisti V.G.Admoni (1909) alman dilində cümlədəki əsas və köməkçi fəllərin yerini əsas götürərək çərçivə konstruksiyası nəzəriyyəsini işləyib hazırladı. Burada cümlə özək önü, özək və özək sonu hissələrinə bölünə bilər¹⁷. Məsələn, /mən/ oxumağa gəldirdim//. /Mən Bakıya/oxumağa gedirəm//. /Mən dedim ki, oxumağa gedirəm//. Ola bilər ki, bu cümlə təknüvəli cümlə kimi bir-birinin ardınca gələn sözləmlər olsun: //gedirəm/oxumağa/ Bakıya, bu gün// və s.

Özək önü sahədə əvəzlik isim və ya ismi birləşmə, zərf və zərf birləşmələri və s. gələ bilər:

Özək önü sahə

/Əhməd...../

/Əhmədin qardaşı.....//

/Əhmədin kiçik qardaşı.....//

/Əhmədin iki il bundan qabaq Moskvaya köçmüş qardaşı.....//

/O (mən, sən və s.)...../

/Kim...../

/Səhər...../

/Səhər saat 7-də...../

/Səhər təzəcə açılmışdı ki,...../

özək sahəsi

/Əhməd / iki gün bundan öncə/ vətənə qayıtdı.

/.....günorta yeməyindən sonra/.....

/ _____ / bacısıgile baş çəkməmişdən əvvəl//
/Əhməd/ qardaşına baş çəkdi, sonra vidalaşaraq
yola düşdü//

/Əhməd/ele danışdı ki, az qala qorxudan ürəyi
partlasın//

özək sonu sahə:

/Əhməd/heç cür onunla razılaşa bilmirdi/ razılaşa-
mamalı idi də//

/Əhmədin anası/tort hazırlamışdı/özü də yekəsindən//.

Bu əlavə elliptik konstruksiya təsiri bağışlayır.
/Heç cür inana bilmirəm ki, o avtoqəzaya düşüb öldü//
tipli cümlələrdə özək önü və özək sonu sahələr təmsil olunub. Burada özəyin özü olmasa da, sıralanmanı məntiqi ardıcılıq kimi başa düşmək olar.

/Maşını burada saxlamayın// cümləsi konkret məqsəd güdürsə, /burada maşın saxlamayın//cümləsi ümumi münasibəti ifadə edir, yəni bu, işlək yoldur, hər zaman açıq olmalıdır.

Danışanın öz həmsöhbətinə çatdırmaq istədiyi fikrin formalaşmasında intonasiya da mühüm rol oynayır. İntonasiya, söz sırası və digər vasitələrin cümlənin ümumi məzmununun açılmasında rolunu nəzərə alaraq çex dilçisi V.Matezius (1882-1945) ənənəvi üzvlənmədən fərqli olaraq aktual üzvlənmə (cümlə üzvlərinə görə, psixoloji subyekt və predikat) ideyasını elmi cəhətdən əsaslandırdı və praktik cəhətdən həyata keçirdi. Dilçiliyə aktual üzvlənmə nəzəriyyəsi kimi daxil olmuş bu üzvlənmədə yeni və köhnə, məlum və naməlum qarşılaşdırılır. Artikillilərdə bu qarşılaşmanı müəyyən və qeyri-müəyyən artikllər həyata keçirir. Məs., alman dilində: /Die Tür/qing auf. İns Zimmer/trat ein Mann ein//

/Qapı açıldı//İçəriyə bir adam daxil oldu/. Altından xətt çəkilməmiş parçalar cümlədə yeni fikir kimi götürülə bilər. /ein/ artikli qeyri-müəyyəniyi bildirir. Qeyri-müəyyənlilik isə həmişə yeni kimi qarşılır¹⁸.

Biz söhbəti davam etdirib desək ki, /Der Mann ist hoch von Wuchs// (Kişi boydan ucadır), onda artıq /der Mann/ məlum, köhnə, /ist hoch von Wuchs/ isə təzə və yeni kimi qavranılacaq.

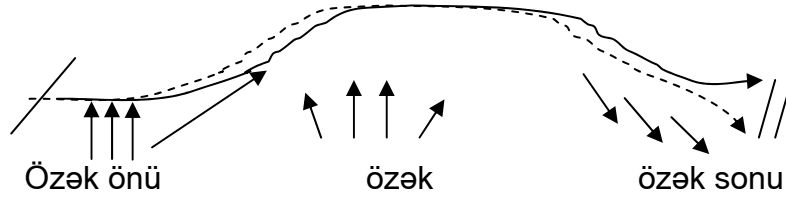
Yeni ilə köhnənin qarşılaşmasını həyata keçirən dil vasitələrindən biri də intonasiyadır. Məs., biz deyəndə ki, /"qatar/gəldi//, onda /qatar/yeni/gəldi/ isə köhnə kimi qəbul edilir. Əgər desək ki, /qatar/"gəldi/, o zaman /gəldi/ yeni, qatar isə köhnə kimi qəbul ediləcək. Birinci halda göstərdiyimiz nəqliyyat vasitələrindən avtobus da, taksidə gələ bilər. Onlardan birinci qatar gəldi ki, bu da yeni və təzə məlumat kimi başa düşülür. Ancaq qatarın gəlməsini səbirsizliklə gözləyənlərdən biri onun gəlişini görəndə həyəcan və sevinc içərisində /qatar gəldi/ (nəhayət ki,) bu yeninin ifadəsidir. Adətən ənənəvi dilçilik bu cür manipulyasiyalardan istifadə edərək məntiqi vurğu anlayışından istifadə edir. Ancaq burada məntiq anlayışı məsələni açmaq əvəzinə daha da dolaşdırır. İş burasındadır ki, burada söhbət kontrastiv vurğunun və intonasiyanın rolundan gedə bilər. Yuxarıda göstəriləni kimi, danışan seçim edir və dilinə gətirdiyi sözü o birilərinə qarşı qoyur: /qatar/, /avtobus yox/, /taksi yox/ /gəldi/ /dayanmadı, getmədi/ və s.

Biz kontrastiv vurğu ilə hətta hecanı, şəkilçini də nəzərə çarpdırma bilərik. Məs., /'bekommen/ yox, /"gekommen/. Tələbə formanı düzgün işlətməyəndə müəllim ona düzgün formanı məhz bu yolla təklif edir.

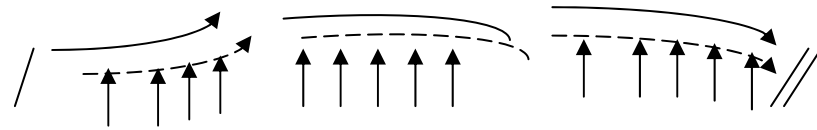
Sintaktik bütövün üzvlənməsində intonasiyanın tərkib hissəsi olan cümlə vurğusunun da böyük rolu vardır. Bütövlükdə cümlə vurğusu iki funksiya daşıyır. O bir

tərəfdən cümləni bir bütövə çevirir. Biz bunu intonasiyanın cümləxarici funksiyası adlandırmışıq.¹⁹ Məs., /Səninlə keçirdiyim günlər şirin xatirələr kimi həmişə qəlbimdə yaşayacaqdır// cümləsində qrammatik cəhətdən bir-birinə bağlanmış söz birləşmələri bir bütövə həmin cümləxarici intonasiyanın köməyiylə çevrilmişdir. Cümlə orta səs registirindən başlayır, getdikcə səs tonu, gücü və zamanı güclənməsi və sona yaxın onların zəifləməsi və böyük fasilənin yaranması onun sona çatdığını bildirir.

Bu neytral səslənmədə cümlə vurğusu /qəlbində/ sözünün üzərinə düşür. Ancaq bu cümlə emosional və kontrastiv məqsədlə deyilsə, yəni /səninlə/ -ni /onunla/ və ya /bizimlə/ kimi sözlərə qarşı qoysaq, onda cümlə vurğusu¹ yerini dəyişib /səninlə/ -nin üzərinə keçə bilər. Onda artıq yuxarıdakı intonasiya konturu belə şəkil alacaqdır:

* düz xətt əsas tonun hərəkətini, qırıq-qırıq xətlər səs səsənməsi zamanı, düz oxlar isə onun intensivliyini göstərir.

özək önü

özək

özək sonu

Vurğunun və intonasiyanın bu funksiyasını cümlə-daxili funksiya adlandırmaq olar. Bunun da mahiyyəti cümləni sintaqmlara bölməkdən ibarətdir. Bu zaman yuxarıda verdiyimiz cümlə belə üzvlənəcək:

- 1) /Səninlə keçirdiyim günlər/ (başlanğıc sintaqm)
- 2) /Şirin xatirələr kimi/ (orta sintaqm)
- 3) /həmişə qəlbimdə yaşayacaqdır/ (son sintaqm)

N.Xomskinin törəmə qrammatikası. Müasir dilçilikdə sintaksisdən danışanda N.Xomskini xatırlamamaq olmur. O, dilçiliyi avtonom elm kimi saymasa da (onu koqnitiv psixologiyanın bir hissəsi sayır - F.V.) sintaksisi yeni mərhələyə qaldırdı. Biz irəlidə bu böyük alimin müasir dilçiliyə, o cümlədən sintaksisə gətirdiyi yenilikləri qısaca da olsa açıb göstərmək istərdik.

İlk öncə ondan başlayaq ki, dil deyəndə N.Xomski cümlələr çoxluğunu (sonu məlum elementlərdən düzələn sonu məlum olmayan cümlələr) başa düşür, onlardan hər birinin son uzunluğu var və onlar sonu məlum olan elementlərdən düzəlir²¹.

Ümumilikdə Amerikan dilçisi, filosofu və ictimai xadimi N. Xomskinin sintaktik konsepsiyasının əsas istiqamətləri bunlardır:

Onun yaradıcılığı iki mərhələni əhatə edir: I mərhələ: generativ modellər mərhələsi. Bu mərhələdə o üç suala cavab vermək istəyirdi:

1. Linqvistikaya nə aiddir: hansı sahələri dilçilik özünəməxsus sahələr kimi müəyyənləşdirməlidir?

2. Tədqiqatda forma substansiyadan ayrı götürülə bilərmə, yeni dilin formal strukturu ayrılıqda öyrənilə bilərmə?

3. Bununla bağlı, nəzəriyyədə formal strukturu, ən azı mənaya varmadan, təsvir etmək mümkündürmü?

Qeyd edək ki, N. Xomski deskriptiv dilçilikdən konstituentlər strukturunu və distributiv təhlil metodunu əxz etmişdir.

«Müasir həbəş dilinin morfonemikası» (1951) əsərində o, müxtəlif cümlələrin, özünün müəyyən etdiyi cümlələrin, qapalı çoxluğunu yaratmaq, törətmək (generation) məqsədini qarşısına qoymuşdu. Bu məqsədlə düşünülmən qrammatika, N.Xomskiyə görə, ən səmərəli, qənaətcil və riyazi baxımdan münasib instrument vəzifəsini yerinə yetirməli idi. N. Xomski elan edir ki, qrammatika cümlələrin mümkün düzümünü açan, onların morfem düzümünü əks etdirilən sintaktik qaydalardan ibarət olmalıdır. Bu da son nəticədə morfemləri fonem ardıcılığına çevirməli idi. Bu məqsədlə o, NP (Noun Phrase) VP (Verbal Phrase) PP (Prepositional Phrase) ifadələrindən və – (), [], <> simvollarından istifadə etməklə cümlələri ağac şəklində təsvir edirdi.

1956-57-ci illərdə onun yuxarıda adı çəkilən «Syntactic Structures» əsəri çap olundu. Həmin əsərin-

də o, cümlələrin törəməsi qrammatikasını, qrammatikalılığın (1957) əlamətlərinin təsvirini və əsasən dil strukturu nəzəriyyəsini konkret bir dildən asılı olmayaraq işləyib hazırlamağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Təbiidir ki, N.Xomski ingilis dilinin materialından istifadə edirdi. O, elə qrammatika, elə mexanizm yaratmaq istəyirdi ki, bütün qrammatik formaları düzəldə bilsin və yalnız L-də (dildə) gələ bilməyən cümlələri yox, həm də işlənə bilən bütün cümlələrin strukturunu şərh etsin. Özü də qrammatika L-də bu cümlələrə struktur təsvir vermək iqtidarında olsun, hərçənd ki, cümlələr mənə ilə birbaşa bağlı olmaya da bilər. N. Xomskinin məşhur misalları bunlardır.

1. /Colorless green ideas sleep furiously// (Rəngsiz yaşıl ideyalar vəhşicəsinə yatır).

2. /Furiously sleep ideas green colorless//

Birinci cümlə qrammatik cəhətdən düzgün sayılır³ hərçənd ki, heç bir ingilis dil daşıyıcısı bunu işlətmir²². Amma ikinci mümkün deyildir.

Həmin «Syntactic Structures»-də N. Xomski 3 modeli sınaqdan keçirdi, birinin zəifliyini tapan kimi, ikincisini tətbiq edirdi.

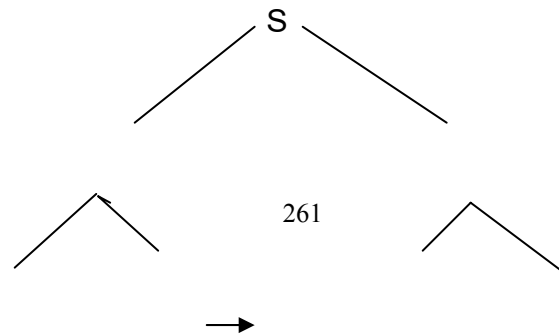
Birinci model sadə kommunikativ nəzəri modeldir, Markov həlqələrinə müvafiq olaraq sonu çox olan av-

tomat qurğu kimi, o, başlanğıc vəziyyətdən start götürür və son vəziyyətə qədər irəliləyir, ancaq vəziyyətin dəyişməsilə yeni dil vahidi yaranır. «Avtomat qurğunun yaddaş»ı yoxdur, onun törətdiyi dil son vəziyyətində / mərhələdə (finite state language) yalnız bir səviyyədə soldan – sağa törəmə baş verir, bu təbii dillərə münasib deyildir. O zaman MTİ (Masaçuset Texnologiya İnstitutu, orada çalışanlara mitnkislər deyirlər) insan beyninin daxilinə varid olmağı güman edirdi. Mütəxəssislərin fikrincə, bu bir eyforiyaya qapılmaq idi²³.

Bu model N. Xomskini qane etmədiyindən o, fraza strukturu modelinə əl atdı. Burada o İC²⁴-ni bilavasitə törəmə üçün əsas götürdü. Bu modeldə törəmə / düzəltmə S (cümlə) başlanğıc strukturu ilə başlayır, sonra addım-baaddım hər bir əvəzetmə qaydasını tətbiq etməklə (rewrite rule) aktuallaşan həlqəni əhatə edən zəncirlərin sonluqlu ardıcılığı kimi götürülürdü. Sona çatan törəmələr qrammatik cümlələrdir, sona çatmayanlar dilin qrammatik cümləsi olmayan parçalardır. Onların forması belədir:

S=NP+VP (cümlə bərabərdir ismi söyləm + feli söyləm).

N=A+NP (yəni isim bərabərdir artikl+isim söyləm) və s. Bu da aşağıdakı kimi göstərilir:

	NP		VP
A	NP	a	NP
The	man is	a	ti: tʃə

Belə ağac şəklində əlaqələr münasibətinin ardıcılığı açıq görsənir, ona görə N.Xomski sonralar bu modeldən üz döndərir, hərçənd ki, onun ardıcılıarı bundan geniş istifadə edirdi. Sadəcə olaraq omonimiya hadisəsi bu modelin dəyərini aşağı salırdı. Məs, /John says/ Peter has been here all the time // (Con deyir, Peter həmişə burada olub və /John/ says Peter, has been here all the time// (Con, deyə Peter bildirir, həmişə burada olur). Deməli, cümlənin alt qatdakı omonimiyi üst qatda durğu işarələri və intonasiya vasitəsilə dəqiq açılır.

Üçüncü model transformasiya modelidir. Bu modeldə transformasiyalar hazır cümlələr arasında simmetrik əlaqələr şəbəkəsi (relasiyalar) deyildir, onlar bu cür həlqələri digərlərinə çevirmə qaydalarıdır. İstisnasız olaraq «məcburi transformasiyalar» yer alarsa, onda sadə, hazır cümlələr (onları N. Xomski nüvə cümlələri adlandırır) yaranır. Bu dildə (L-dəki) qrammatik cümlələrdir. Opsiyonal transformasiyalar nüvə cümlələrdən fərqli strukturlara malik qrammatik cümlələr törədir: passiv, sual, inkar və s. transformasiyalar buna misal ola bilər. Məs., /The boy will read the book/ (Oğlan kitabı oxuyacaq)= /The book will be read by the boy/ (Kitab oğlan tərəfindən oxunacaq) və s. Belə cümləni düzəltmək üçün bizə törəmə prosesinə dair informasiyalar lazımdır, yəni

transformasiya tarixini bilmək vacibdir. Bu modeldə transformasiyalar assimetrikdir, başqa sözlə, onlar döner deyillər. Burada üç komponent fərqləndirilir:

söyləmin strukturu (Phrase structure) – transformasiya strukturu (Transformation structure)– morfoloji struktur (morphological structure). Axıncısı sözlər sırasını fonem ardıcılığına çevirməyə imkan verir. Məs., (teik+Präteritum+tvk). Transformasiya qaydalarının tətbiqi üçün törəmə tarixini bilmək tələb olunursa, digər komponentlər üçün sıraların düzəldiyi zaman tətbiq olunan qaydaları bilmək lazımdır.

Beləliklə,

- Bu qrammatika danışan və dinləyəne rəğmən neytraldır;

- Söyləmin mənasına onun aidiyyəti yoxdur.

Qrammatika məzmunuz olurmu? sualını N.Xomski qəti şəkildə rədd edərək belə sualı mənasız sayır və ona belə cavab verir: danışanın saçının rəngini bilmədən qrammatikanı necə quraşdırmaq olar? Fel strukturu ilə semantik struktur arasındakı əlaqələrin öyrənilməsi ümumi dil nəzəriyyəsinin işidir, sintaksis nəzəriyyəsində buna ehtiyac yoxdur.

N. Xomski sonralar bu mərhələdəki fəaliyyətinə qiymət verərək yazırdı ki, o, Z.Hərrisin «From Morpheme to Utterance» (morfemdən söyləmə) əsərindən uzağa gedə bilməyib, bununla da o göstərmək istəyib ki, bu ideyalar neqativ qrammatikaya necə xidmət edə bilər. Əslində N. Xomski konstituentlər əlaqələrindən əsasən necə istifadə etmək üçün ümumi strategiya hazırlayırdı. Burada yeni olan söyləmin imkan daxilində işlənməsi yox, onların qrammatikliyinə göstərilməsi həlledici idi; məqsəd labüd və opsiyonal transformasiyalardan istifadə etmək və qrammatika nəzəriyyəsini işləyib hazırlamaq idi.

N.Xomskinin yaradıcılığında ikinci mərhələ generativ model mərhələsi idi. Ötən əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində o 3-cü modeldən yeni bir əhatəli sintaktik nəzəriyyə işləyib hazırladı və onu «Aspects of the Theory of Syntax» əsərində (1965) şərh etdi. Bunlar da dilçilik tarixində standart nəzəriyyə («Standardtheorie») kimi məşhurlaşdı. Biz irəlidə onun komponentləri üzərində bir qədər ətraflı dayanacağıq.

Qrammatikanın komponentləri və qaydanın düzəlməsi. Bu standart nəzəriyyənin mərkəzində, bütün Xomski təlimində olduğu kimi, sintaksis durur, bu sintaksis generativ komponentdir. Burada iki sintaktik struktur tətbiq edilir: fraza – struktur qaydaları ilə birgə bazis komponenti (PS- rules) alt (dərini – deep structure) strukturu törədir, bunlar da transformasiya qaydaları vasitəsilə (T-rules) üst (üz, üzdəki – surface structure) struktura çevrilir. Deməli, bazis komponent abstrakt strukturları törədir, ancaq üst struktur konkret strukturlara, dilin cümlələrinə uyğun gəlir.

Məs., /I like her cooking// (Onun bişirdiyini xoşlayıram). Bu fikri üs qatda üç cür açmaq olar:

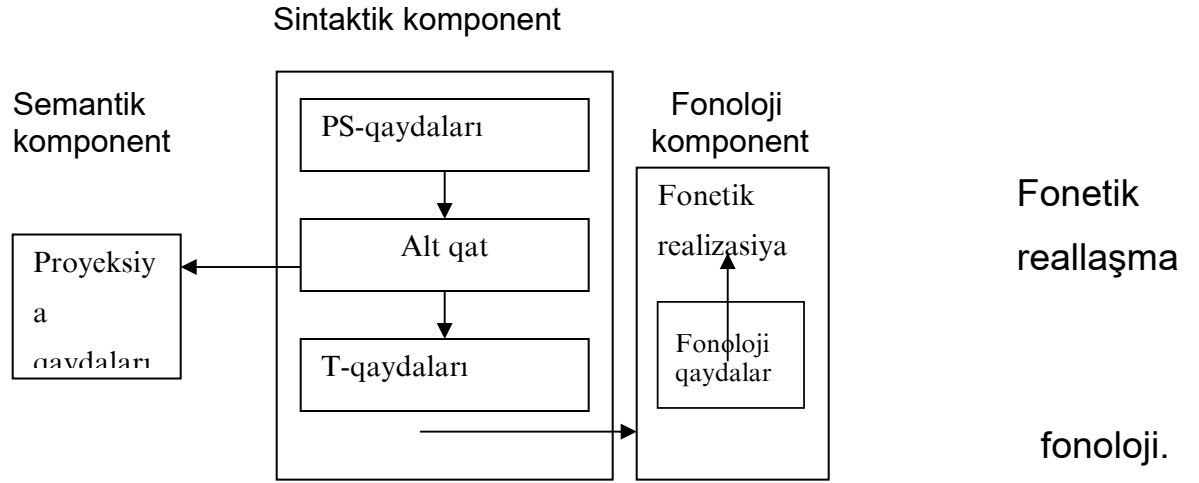
1) /I like what she cooks//

2) /I like the way she cooks// (Onun bişirmə üslubunu xoşlayıram).

3) /I like the fact, that she cooks// (Mən onun bişirmə faktını xoşlayıram).

Bu modeldə sintaktik komponent başqa komponentlərlə əlaqəlidir. Nəzəriyyənin inkişafının bu mərhələsində hər bir sintaktik konstruksiya komponentin düzxətt boyunca başqa komponentlə bağlılığı ilə həyata keçirilir.

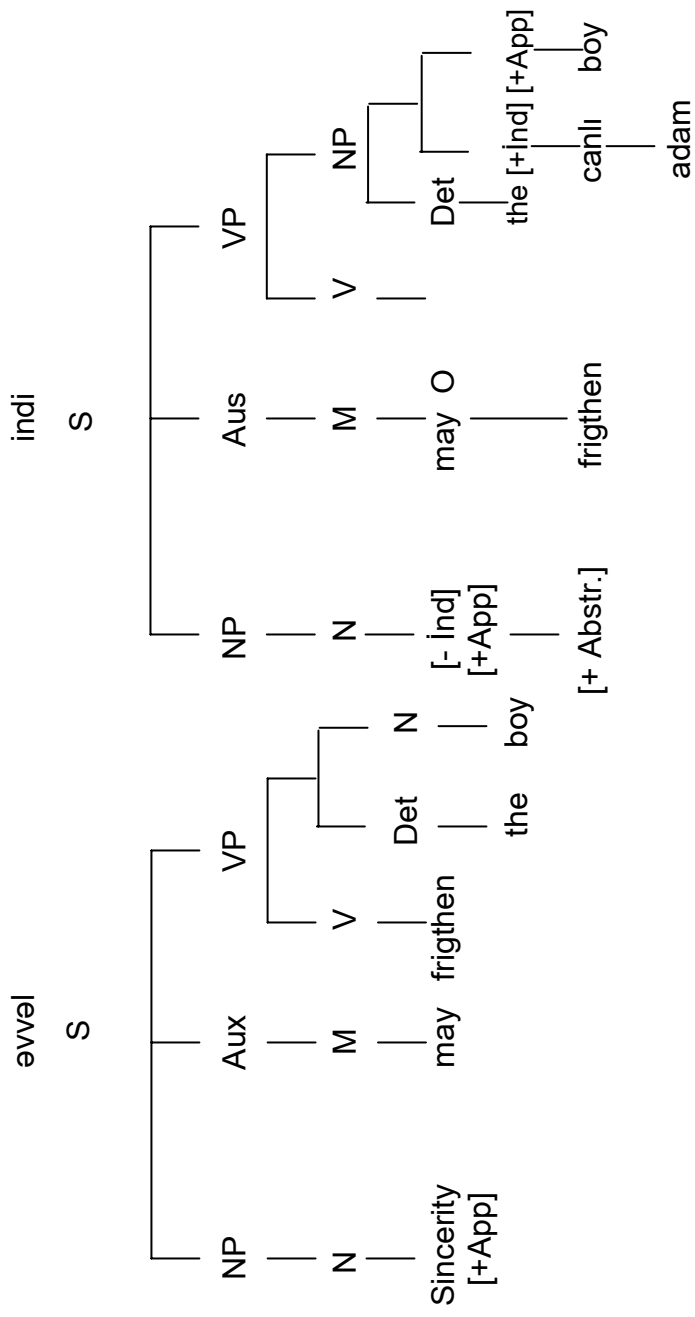
Daha sonralar N.Xomski qarşılıqlı əlaqələrin geniş şəbəkəsini işləyib hazırlayır. Alt qat cümlənin semantik izahını, üst qat isə fonetik izahını verir. Beləliklə, alt qatın ikilik əlaqəsi ortalığa çıxır. O bir tərəfdən üst qata çevrilmək üçün transformasiya qaydalarını verir, digər tərəfdən isə o «proyeksiya qaydaları» üçün giriş rolunu oynayır (input), bunun tətbiqi ilə semantik reprezentasiya meydana gəlir. Üst qatda fonetik reallaşmanı vermək üçün fonoloji qaydalar tətbiq edilir (bax: sxemə s. 260).

Göründüyü kimi, burada morfoloji komponent yoxdur, ancaq morfoloji cəhətdən zəngin struktura malik dillər (məs., alman, rus və s. dillər) bu komponenti cəlb edə bilirlər. Əvvəlki əsərlərində N.Xomski həbəş dilindən bəhs etdiyindən orada morfonoloji komponentdən danışılırdı. Digər tərəfdən, burada leksik komponent yoxdur. Alt qatda bütün leksemlər siyahısı bazis komponentdir.

tin tərkibində verilir ki, onlar həm sintaktik, həm də fonoloji əlamətlərlə təsvir edilir. Leksəmlər ağac şəklində verilir. N.Xomski bunu «Aspects»in 88-89-cu səhifələrində belə açır: əvəzetmə qaydaları:

N = [+NP±App]
[+App] › [±İnd]
[+İnd] › [±canlı]
[-App] › [±canlı]
[+canlı] › [±adam]
[-İnd] › [±Abstr.]
Lesikon: (sincerity, [+N₁-İnd₁+Abstr])
(boy₁ [+N+İnd₁+App₁+Canlı₁+adam])
[may₁[+M]

Ağac şəklində bu əlaqələri aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Qrammatik kateqoriyaya dair. N.Xomskinin əvvəlki modellərində qrammatik funksiya anlayışı yox idi. Ancaq standart nəzəriyyədə o, qrammatik kateqoriya əvəzinə qrammatik funksiya işlədir. O, NP-VP relasiyonal anlayışlardan istifadə edir. Məs., yuxarıdakı cümlədə (since-ity) – cümlənin mübtədası kimi o NP-dir. Burada da isim (S) dominantdır.

Qrammatikanın adekvatlığı. Əsas məsələ bu suala necə cavab verməkdir: qrammatika dildə danışanın anlamını adekvat şəkildə necə modelləşdirə bilər? Burada 3 adekvatlıq fərqləndirilir: müşahidə, deskriptiv və izahat adekvatlığı, onlar hierxiya yaradır: ilk öncə mətdə faktların müşahidəsi başlayır, deskriptiv qrammatika danışanın dil səriştəsini düzgün şərh edəndə qrammatika olur. Üst qatdakı oxşarlıqların gizləndiyi struktur fərqlərini də tapmağı buraya aid etmək olar. İzahat adekvatlığı elə bir nəzəriyyənin yaranmasını tələb edir ki, o, verilmiş ilkin dil faktlarının qrammatik cəhətdən düzgünlüyünü göstərsin, yəni o, dilin forması haqqında nəzəriyyə kimi çıxış edir²⁵. N.Xomski qeyd edir ki, bunu yalnız generativ qrammatika edə bilər.

N. Xomskiyə görə, universal qrammatika bilgisi geniş mənada ruhun anadangəlmə xüsusiyyətini bu qaydalar və prinsiplərdən ibarət verilmiş sistem çox cüzi şəkildə əks etdirir və o, həqiqətən, bizim ixtiyarımızda olan təcrübə əsasında sonsuz miqdarda cümlələrin forma və mənasını müəyyənləşdirir ki, bu da bizim bilgi və fikrimizin sonsuz olması deməkdir²⁶.

Universal problemi. Qrammatikanın aktuallığı ilə dil universalizələrinin tədqiqinə iddia eyni əhəmiyyətə malikdir: bu da bütün dillərə xas olan əlamətlərə önəmlik vermək deməkdir. Ötən əsrin 60-cı illərində N.Xomski öz generativ qrammatikasını 17/18-ci əsrlərin ümumi qrammatikalarının fəlsəfi ənənələrinə bağlamaq istəyirdi. Nəticə olaraq xeyli tənqiddə məruz qalan «Kartezian linqvis-

tikası» (1996) əsəri meydana gəldi. Ancaq bu ideya hələ «Aspects»də irəli sürülmüşdü. O zaman «Aspects»də o iki cür universallığı əsaslandırır: substansiyonal və formal universalizasiyalar.

1. *Substansiyonal universalizasiyalar* dilin təsviri üçün kateqoriya və əlamətlərdir, materialdır. N.Xomski bununla bağlı 1970-ci ildə belə yazırdı: «Substansiyonal universalizasiyalar nəzəriyyəsi bildirir ki, dildə işlənən müəyyən vahidlər onların sabit klasslarından ibarətdir»²⁷. Məs., R.Yakobson və həmkarlarının 12 differensial əlaməti bütün dünya dillərinin fonem sistemlərini təsvir etməyə yararlıdır²⁸.

2. *Formal substansiyalar* abstrakt səciyyəli universal əlamətlərdir. Bunlar qrammatik qaydalar və onların əlaqəyə girməsi imkanlarıdır. Generativ qrammatikaların daxili quruluşunun açılması formal universalizasiyalar üçün ilkin addımdır.

«Bu o deməkdir ki, bütün dillər eyni model üzrə qurulub, amma bu o demək deyildir ki, ayrı-ayrı dillər arasında eyni cür uyğunluqlar var»²⁹.

Sonralar N.Xomski bunu uşaq dili ilə bağlı inkişaf etdirdi və universal qrammatikani yaratdı. Bu da dil səriştəsi (competance) və onun işlənməsilə, tətbiqilə bağlı idi (performance)

Həmin əsərində N.Xomski yazır ki, linqvistik nəzəriyyənin obyektini ilk öncə ideal danışan-dinləyəndir, onlar homogen dil cəmiyyətində yaşayırlar, öz dillərini əla bilir və dil bilgilərini aktual danışmada verilmiş qrammatik cəhətdən qeyri-relevant şərtlərlə həyata keçirirlər:

- məhdud yaddaş;
- dalğınlıq, dolaşıqlıq;
- diqqətin və marağın yayınması;
- səhvlər (tipik və ya təsadüfi) bunlar qaçılmazdır.

Dilin aktual tətbiqində bir neçə faktorun qarşılıqlı təsirini unutmamaq olmaz, danışan və dinləyənin dil səriştəsi onların əsasını təşkil edən amillərdən yalnız biridir.

Deməli, N.Xomski kompetensiyanı performansdan ayırır. Bu alimə görə, generativ qrammatikalar danışan-dinləyən modeli deyil, onlar bu fərqləndirməyə münasibətdə neytraldır, ancaq dili işlədəndə relevant olur. Ona görə də «cümlə yaratmaq» (Humboldt buna düzəltmək – erzeugen deyirdi.) «*o cümləyə struktur təsviri vermək*» deməkdir.

İdeal danışan-dinləyən N.Xomski üçün mühüm idealizasiyadır, o, burada həmin idealizasiyanın əsasını təşkil edən qaydalar sistemini – qrammatikanı kəşf edir, deməli, bunu linqvist yaratmır, onu insanın anlam sistemindən doğan (koqnitiv) bir şey kimi başa düşür. Bu onun üçün mental reallıqdır. Bu da iki digər məsələ ilə üzvi surətdə bağlıdır: yaradıcılıq (creativity) və *öyrənilə bilmək şərtləri*

Bu yaradıcılıq dillə davranmaqdır, bu da dildə danışanın hər birinə xasdır. Bu o deməkdir ki, sayı məlum vahidlərin (fonem, morfem, əlamət və s.) inventarından və onların kombinasiya qaydalarından həmişə riyazi mənada sonu olmayan söyləmlər (cümlələr) düzəltmək və başa düşmək mümkündür. Humboldtun dahi uzaqqörənliyi bu gün rekursiv prosesləri riyazi yolla tədqiq edəndən sonra təsdiq olunur. Bu proses, generativ qrammatika kimi, dil daşıyıcılarına şüurlu şəkildə aydın olmur, ancaq *lingvist onu dil səriştəsinin (kompetensiyasının) modeli* kimi tərtib edir.

Dil mənimsəməsini N.Xomski öz nəzəriyyəsinin adekvatlığı üçün istifadə edir. Uşaq dilinin formalaşmasını (təxminən 7 yaşına qədər başa çatır) mexaniki biheyviorist modellərlə izah etmək olmur. Bu az müddətdir. Buna baxmayaraq uşaq bu yaşda dildə mümkün olan bütün cümlələrin müəyyən miqdarını mənimsəyir, eyni zamanda o elə bir qaydalar sistemi mənimsəyir ki, bütün ünsiyyət məqamlarında dil səriştəsini nümayiş etdirməyə qabil olur. Bunu da yalnız 17-ci əsrdən bu yana məlum olan G.Laybnisin «innate ideas» (anadangəlmə ideya) konsepsiyası izah etməyə qadirdir, yəni genetik

verilmiş koqnisiya prinsipləri dilöyrənmədə aktivləşir və bu heç də hər şeyi öyrənmək demək deyildir, öyrənmək yalnız prosesin aktivləşməsidir, bu da bütün dillər üçün eynidir və beyində digər koqnitiv proseslərlə əlaqəlidir.

Bütün bunlar beynəlxalq aləmin N.Xomskiyə artan marağının əsas amilləridir. Bu gün onun tərəfdarları və ələhədarları fasiləsiz olaraq bu ideyaları araşdırmaqla məşğuldurlar.1970-ci ildən sonra N.Xomski genişlənmiş standart nəzəriyyəni inkişaf etdirdi (Extended Standard Theory - EST). Onun söyləri indi ona yönəlib ki, dilçiliyi koqnitiv psixologiyanın qolu kimi müəyyənləşdirsin.

Burada bir neçə məsələyə aydınlıq gətirilir:

EST-in ilk mərhələsi:

1. Semantikanın yerinin müəyyənləşdirilməsi, alt qat yenə də semantik representasiyada həlledicidir, ancaq semantikaya üzdəki qat da təsir edə bilər.

2. Leksikon bazis komponent daxilində subkomponent statusu qazanır. Leksikonun daxil edilməsi fonoloji, semantik və sintaktik əlamətlərdən ibarətdir, onlar *leksik transformasiyalarla* bazis komponentin abstrakt P-markerlərinə (PM) çevrilirlər.

Bundan sonra qrammatik transformasiyalar tətbiq edilir ki, onlar da üst qatları bərpa edir.

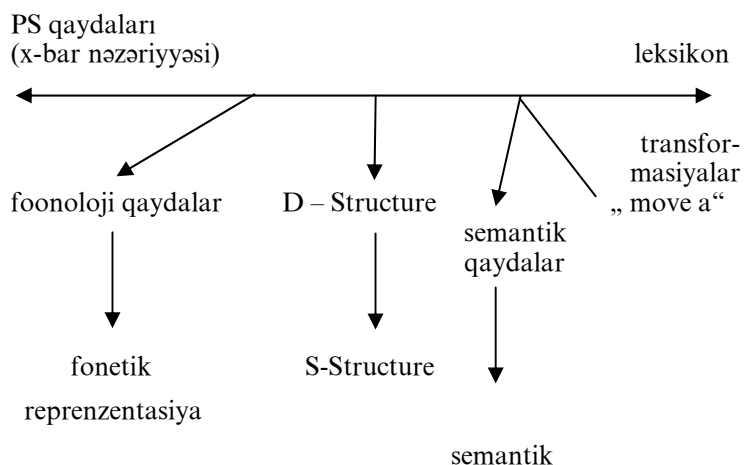
Nəhayət, onun konsepsiyasının son mərhələsini yoxlanılmış və genişlənmiş standart nəzəriyyə (REST) təşkil edir. Bu qısa şəkildə belə şərh oluna bilər:

1. Bazis qaydaları «x – bar - sxem» yaradır, onlar da alt strukturları düzəldir. İndi daha transformasiyon hissə yoxdur, bütün transformasiyalar hərəkətdir («move a»), onlar alt qatları üst strukturlara çevirir.

2. Üst qat iki istiqamətdə şərh olunur: semantik şərh məntiqi formada (LF), fonoloji şərh isə fonetik formada (FF) olur.

3.Transformasiyon hissənin əhəmiyyəti azalır. Ancaq leksikanın əhəmiyyəti artır. Burada leksikon daima güclənir. Başqa komponentlərdən də informasiya gəlir, onlar qarşılıqlı təsirdə olurlar, onlar daxilən strukturlaş-

manı idarə edirlər. Əyani olaraq bunu belə göstərmək olar:

Generativ qramatikanın komponentləri sistemli şəkildə bir-birilə əlaqədirlər. Hər bir komponent avtonom struktura və funksiyaya malikdir. Ayrı-ayrı komponentlər modullardır, termin süni intellektin tədqiqindən götürülüb. Bunlar da sonralar GB- Theory (Government and Binding Theory), baryer nəzəriyyəsi (Barriers) və «minimalistik sintaksis»ə qədər tətbiq edildi.

Qısa şəkildə N. Xomskinin dilçilik nəzəriyyəsinin məğzi bundan ibarətdir. Oxucular N. Xomskinin dillə təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsinə dair geniş məlumatı onun bu yaxınlarda Azərbaycan türkcəsinə çevrilib çap olunmuş kitabından əldə edə bilərlər³⁰.

ƏDƏBİYYAT

1. L.Bloomfield. Language. N. – York, 1933; F.Palmer Grammar. London, 1975, s. 73.
2. Ф.Я.Вейсалов (Вейсалли), Дж.Гекжаоглы, Д.Шабанкызы. К истории проблемы синтагмы в языкознании. «Dil və ədəbiyyat» jurnalı, Bakı, 1999, №4.
3. Yenə orada.
4. F.Palmer. Yenə orada, s.77.
5. F.Palmer. Göstərilən əsəri, s.88.
6. P.Eisenberg. Grundriss der deutschen Grammatik. Band 2: Der Satz. 3. durchgesehene Auflage, Stuttgart, Weimar, 2006, s. 13-15.
7. F.Palmer. Yenə orada, s.90.
8. İ.Kərimov. Alman dilində passiv konstruksiyalar və onların Azərbaycan dilində ifadə vasitələri. ND-nin avtoreferatı, Bakı, 2005.
9. F.Palmer. Göstərilən əsəri, s.96.
10. F.Veysəlli. Dilçilik ensiklopediyası. Bakı, 2006.
11. F.Veysəlli (Yadigar). German dilçiliyinə giriş. Bakı, 2003, s. 340-344.
12. F.Palmer. Göstərilən əsəri, s. 105.
13. İ.Əliyeva. Müasir alman dilində mürəkkəb sifətlərin struktur-semantik təhlili (Azərbaycan dilinin analoji materialı ilə müqayisədə). Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 2006, s. 48.
14. B.Sick. Der Dativ ist dem Genitiv sein Tod. Köln, 2006.
15. Yenə orada. s. 15-18.
16. F. Yadigar (Veysəlli). German dilçiliyinə giriş. Bakı, 2003, s. 339-340.
17. F.Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica, □, Bakı, 2005, s. 313.

18. F.Yadigar (Veysəlli). German dilçiliyinə giriş. Bakı, 2003, s. 344-346.
19. F.Veysalov. Über die satzäußere und satzinnere Funktion der Satzintonation. Zeitschrift für Phonetik, allgemeine Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung. Bd 32, Hf 2, Berlin, 1979, s. 195-200.
20. F.Veysəlli. N.Xomskinin dilçilik görüşləri. ADU-nun «Dil və ədəbiyyat» jurnalı, Bakı, 2006, №1 s.16-17. Bu bölmədəki fikirlər və şərhlər müəllifin adı çəkilən bu məqaləsinə əsaslanır.
21. N.Chomsky. Syntactic Structure. The Hague: Mouton, 1957, s.3.
22. L.V. Şerba hələ 40-cı illərdə («Qlokaya kuzdra Şteko budlanula...» kimi misallarla qrammatik cəhətdən düzgün qurulmuş, lakin semantik cəhətdən mənasız cümlələrə xüsusi diqqət yetirməyi tövsiyə edirdi)
23. B. Bartshaf, Methoden der Sprachwissenschaft. Berlin, 1996, s. 167.
24. İC – ingilis dilində «immediate constituent» birləşməsinin qısa formasıdır, «birləşmə» və ya «tərkib» kimi tərcümə etmək olar.
25. N.Chomsky. Einige empirische Annahmen in der modernen Sprachphilosophie. Linguistik und Philosophie. Weenheim, 1995, s.326.
26. Yenə orada, s. 36.
27. F.Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. I, Bakı, 2005.

28. Reading in English Transformational Grammar. Eds. R.A.Rosenbaum, Mass., 1970.
29. N.Chomsky. Studies on Semantics in Generativ Grammar. The Hauge/Massachusetts, 1972, s 37.
30. N.Xomski. Dil və təfəkkür. İngiliscədən  vireni prof. A.Məmmədov, redaktoru prof. F.Veys llidir. BSU, Bakı, 2006.

 alıřmalar

1.  n n vi d rslisd  sintaksis deyəndə n  bařa d ř l r?
2. C mlenin bařqa dil vahidlərindən fərqi nədir?
3. C mlenin  zvl nm sin  dair hansı konsepsiyalar m v-cuddur?
4. Sintaktik əlaqələr hansıdır?
5. Budaq v  bař cümlələr arasında hansı əlaqələr olur?
6. Söz sırası v  intonasiya barədə nə bilirsiniz?
7.  n sahə, özək və son sahə deyəndə n  bařa d ř r-s n z?
8. N.Xomskinin sintaktik nəzəriyyəsinin mahiyyəti nədən ibarətdir?

XIII PRESUPPOZİSİYA

Hazırkı fəsildə biz müasir dilçiliyin ən aktual, lakin az öyrənilmiş bir problemindən söhbət açacağıq. Bu da presuppozisiya məsələsidir.

Qeyd edək ki, bu problem yalnız ötən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq dilçilərin diqqətini cəlb etməyə başlamışdır. Bu sahədə ilk tədqiqatlar kimi Q.Q.Poçepsovun (1940-) və H.Busmanın (1950-) əsərlərini göstərə bilərik¹

Azərbaycanda bu məsələyə ilk dəfə bizim əsərdə toxunulmuşdur.² Lakin konkret olaraq bu problem dilçiliyimizdə heç bir tədqiqat obyektı olmamışdır. İrəlidə biz bu məsələyə aydınlıq gətirməyə çalışacağıq.

Danışığ aktında hər hansı bir söyləmin gerçəkliyə münasibətini, onun müəyyən obyektiv gerçəkliyi əks etdirməsini öyrənmək son dərəcə vacibdir. Məs., /Əhməd bilir ki, Cəmil tələbədir// cümləsində söylənilən fikir Cəmilin tələbə olmasını təsdiq etməkdir. Deməli, faktiki olaraq Cəmil tələbədir və Əhməd də bunu deyir. Əgər biz desək ki, /Əhməd bilmir ki, Cəmil tələbədir// onda ikinci tərəfdə verilən fikir birinci tərəfdəkindən hasil olmur. Başqa sözlə, burada presuppozisiya olmur. Presuppozisiya həmişə danışanın, müəllifin cümlədə verilən məlumata münasibətidir. Ç.Filmor presuppozisiyanı cümlənin hər hansı bir kommunikatıv funksiyada işlənməsinə qədərki şərtlər kimi başa düşür³. Cümlənin məzmunu dilxarici situasiyanın şərtlərinə uyğun gəlsə, deməli, biz presuppozisiyadan danışa bilərik. Məs., biz deyəndə ki, /Xahiş edirəm qapını açın// söhbətin hansı qapıdan gəldiyi məlum olduqda presuppozisiyadan danışa bilərik. Bu cümlə qəfildən səhrada gedən səyyah tərəfindən həmsöhbətinə deyilsə, bu anlaşılmaz, çünki presuppozisiya şərtinə əməl olunmur.

Presuppozisiya üçün əsas amillər danışanın danışdığı dili həmsöhbətin bilməsi, onun fiziki durumu (sağlamlığı, kor və ya şil olmaması), danışanla dinləyənin eyni məkanda olması, dinləyənin deyilənə lazımi reaksiyası, onu qəbul etmək imkanının olması və digər sosial göstəricilər və s. -dir. Bunlar dilxarici faktorlardır. Biz

belə bir fikir söyləyə bilərik: /İranın indiki prezidenti gəncdir// Bu o deməkdir ki, /İranın prezidenti vardır//. Deməli məntiqi olaraq birinci cümlə ikincini gizli şəkildə ehtiva edir. Ancaq bu həmişə belə olmur. Məsələn, biz bilirik ki, /Mingəçevir Azərbaycanın şəhəridir//. Bu gerçəkliyi əks etdirən hökmdür. Lakin /Azərbaycan Mingəçevirin şəhəridir// cümləsi qeyri-gerçəkdir. Deməli presuppozisiya həmişə mətnə əsaslanmalıdır.

Presuppozisiya aşağıdakı şərtlərə uyğun olmalıdır:

- a) Deyilən fikrin gerçəkliyə uyğun gəlməsi;
- b) Presuppozisiya inkarda dəyişilməz qalır və yalnız təsdiqdə deyilən cümlələrə aid edilir.

Presuppozisiya danışıq aktı (diskurs-F.V.) nəzəriyyəsinə geniş tətbiq olunur.⁴ Danışıq məqamı və danışıqın baş verdiyi anda əhatə və kontekst presuppozisiyanı şərtləndirən əlamətlər sayıla bilər. Özü də müxtəlif aspektlərdən yanaşanda presuppozisiya daha çoxşaxəli olur. Danışıq aktında seçim məhdudiyyətləri, hüdudlanmalar və nizamlamalar bir daha göstərir ki, presuppozisiyanı müxtəlif dil səviyyələri baxımından açmaq olar. Praqmatik cəhətdən əsaslandırılmış presuppozisiya dil-daxili linqvistik təhlilə ciddi yardım göstərə bilər. Presuppozisiyanın tədqiqi çoxsaylı araşdırmaların mərkəzində durur, bu zaman məntiq, törəmə qrammatikası və praqmatik dilçilik sahəsində ensiklopedik biliklər tələb olunur.

Presuppozisiyanı müəyyən etmək üçün monoloji və dialoji testlərdən və ya onların kombinasiyalarından istifadə edilir. Presuppozisiyanı təyin edərkən cümlənin inkara çevrilməsi çox sərfəli bir metoddur. Məs., /Əhməd şəkil çəkir// cümləsini inkarda belə deyirik: /Əhməd şəkil çəkmir//. Burada hökm ya təsdiq olunur, ya da inkar edilir, buna baxmayaraq bu cümlələrin presuppozisiyası eynidir. Bəzən yanlış olaraq vurğunu bu və ya digər sözün üstünə keçirməklə məntiqi vurğudan danışıqlar. Halbuki,

burada məntiqi deyil, presuppozisiyadan asılı olaraq bu və ya digər sözü qabartmaqla kontrast yaradılır.

/^Əhməd şəkil çəkir// deyiriksə, deməli, şəkli /Əli/ də, /Vəli/ də və ya başqası da çəkə bilərdi. Biz onların içərisindən gerçəkliyə müvafiq olaraq /Əhmədi/ vurğulamağımızla məhz presuppozisiyanın diqtəsinə tabe olduğumuzu nəzərə çarpdırırıq. /şəkil/ vurğu ilə deyilirsə, bu, /siqaret/, /əziyyət/ və s. kimi bu yerdə gələ bilən sözlərin arasından məhz /şəkli/ seçməyimiz yenə də kontekstlə bağlıdır.⁵

Cümlədə sözlərin düzümü də presuppozisiyanı şərtləndirən amillərdəndir. Məs.:

/Əhməd bu gün /**Berlinə** uçar// (Moskvaya yox)

/Berlinə Əhməd / **bu gün** uçar// (sabah yox)

/Əhməd bu gün Berlinə /**gedir**// (uçmur, maşınla gedir)

/Berlinə bu gün /**Əhməd** uçar// (başqaları yox).

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində bilavasitə xəbərin qarşısında gələn söz daha vacibdir, remadır və ya remanın nüvəsini təşkil edir. Elə bu səbəbdəndir ki, neytral və normal tələffüzdə cümlə vurğusu xəbərdən əvvəlki sözün üzərinə düşür (qara yazılmış sözlər). Hər bir söyləmdəki düzülüş bu cümlədən əvvəl deyilmiş fikirdən və ya məqamdan asılıdır. Deməli, söz sırası xaotik deyil, ünsiyyət məqamından asılıdır. /Burada maşın saxlamayın// yazılan lövhə yolun həmişə açıq qalmasını tələb edən işarədir. Ancaq /Maşını burada saxlamayın// yazılarsa, bu müraciət konkret adam və konkret maşını nəzərdə tutan məqamdır.

Digər məsələ presuppozisiyanın müəyyənləşməsində propozisiyanın sabit qalması ilə danışq tipinin variasiyaya uğramasıdır. Propozisiyaya cümlənin ümumi məzmunu, mənası və real gerçəkliyi ifadə etməsi aiddir. Biz deyəndə ki, /İranın prezidenti cavandır// eyni zaman-

da /İranda prezident vardır// cümləsi üçün presuppozisiyadır. Əgər İranda prezident üsul-idarəsi olmasaydı, onda birinci cümlənin mənası olmazdı.

Presuppozisiyanı /və/, /lakin/, amma/, /ancaq/ kimi birləşdirici və ziddiyyət bildirən bağlayıcılardan istifadə etməklə də müəyyənləşdirmək olar. Məs., /O müəllimdir//, ancaq bu o demək deyil ki, o bəstəkardır//.

Cümlənin mənacə düzgün və ya səhv olmasını semantika müəyyənləşdirir. Sintaksis isə cümlənin qrammatik cəhətdən düzgün olub-olmamasını müəyyən edir. Biz yuxarıda N.Xomskidən gətirdiyimiz misallarda səhv və yanlış cümlələri araşdırdıq. Burada isə Azərbaycan dilində bir neçə misal vermək istədik. /Yer kürəsi əl boydadır// və ya /Süleyman Dəmirəl poliqlotdur// cümlələri qrammatik cəhətdən doğru olsalar da, semantik cəhətdən real gerçəkliyi əks etdirmirlər, çünki nə yer kürəsi əl boydadır, nə də Süleyman Dəmirəl poliqlotdur. Ancaq şairlərin və ya jurnalistlərin dilində belə şişirtmə cümlələrə rast gəlmək olur. Ancaq /x kəsir sayıdır və bölünəndir// cümləsi qəti şəkildə məntiqə uyğun gəlmir, çünki əvvəla /x/ say deyil, ona görə bölünə bilməsindən söhbət gedə bilməz. /Lenin ölmüşdür, ancaq o yaşayır// tipli cümlələrdə Leninin cismən ölməsi fakt olsa da, onun əməllərinin yaşaması mənasında belə cümlənin işlənməsi mümkün olur. Gerçəkliyin anlaşılmasında müəyyən şərtlər yerinə yetirilmiş olur. Belə halları presuppozisiya fərziyyələri adlandırırlar.⁶ /Əhməd arvadını sevir// o deməkdir ki, /Əhməd evlidir / və /Əhmədin arvadı vardır//

¿Marsda həyat var? və ya ¿Müəllimin portretini kim çəkib? kimi cümlələr nə yanlışdır, nə də doğru. Onlara verilən cavablar isə onlar üçün presuppozisiya ola bilər. Eyni fikirləri əmr cümlələri haqqında da demək olar. Zəhmət olmasa, pəncərəni bağlayın! cümləsində presuppozisiya hadisənin otaqda olması və pəncərənin

açıq olması faktı ilə bağlıdır. Pəncərə həmin məqamda əmri yerinə yetirmək üçün obyekt rolunu oynayır.

Presuppozisiyanın əsas əlamətləri bunlardır:

-qeyri-aydınlıq;

-cümlənin ümumi mənasından hasil olma;

-inkarlığa dair qeyri-həssaslıq;

mahiyyətin (məzmunun) praqmatikliyi.

Birinci üç əlamət dəyişməz qalır, axıncısı isə dəyişkən olur. Presuppozisiyanın təsnifi praqmatik aspektə görə daha dəqiq olur.

Yuxarıda biz sual cümlələrindən danışanda göstərmişdik ki, belə cümlələrdə presuppozisiyanı təyin etmək çətin olur. Ancaq „Əhməd bilirdimi ki, Cəmil xəstədir?“ cümləsinin məzmun presuppozisiyası təsdiqdən yaranır.

Bəzən presuppozisiyanı məna ilə eyniləşdirirlər. Bunun üçün müəyyən əsaslar vardır. Ancaq presuppozisiya ən münasib termin sayılır, bu terimdə informativlik güclüdür. Dediklərimizi misallarla şərh edək: /Əhmədin qardaşı məktəbdə oxuyur və Əhmədin qardaşı vardır// cümləsi boş və mənasızdır, əslində ağılı üstündə olan kəs belə deməz. Deyilsə ki, /Əhmədin qardaşı var və o məktəbdə oxuyur// bu çox normal və düzgün səslənir, çünki ola bilər ki, Əhmədin qardaşı məktəbdə yox, universitetdə oxusun və ya heç oxumasın. Presuppozisiya cümlədə nəyin haqqında danışıldığını və ya soruşulduğunu bir sıra müəlliflik mövqeyindən ifadə edir. Presuppozisiyanın informasiya bildirmək qabiliyyəti bir neçə eksperimental tədqiqatlarda təsdiq olunmuşdur. Məlum olmuşdur ki, cümlənin məzmununun dərk olunması, həm də onun yaddaşda saxlanması cümlə məzmununa daxil olan informasiyanın onun presuppozisiyasına daxil olan informasiya arasındakı fərqin dil daşıyıcısı üçün elə bir əhəmiyyəti yoxdur. Deməli, intellektin elementi kimi dil (semantik mənada) ünsiyyət prosesinin elementi (kommunikativ mənada) kimi olan dilə oxşar deyildir. /Əhməd

səmanın əzəmətini gördü/ cümləsində əzəmətin olması və görünməsi güman ediləndir və burada presuppozisiya ehtimalı var. /Ayın qardaşı oğlu pəncərədən boylandı// cümləsində /Ay/ adında adam varsa, deməli, burada presuppozisiya vardır. Eyni sözləri /Dəmir mənə yaxınlaşır// cümləsi barədə də demək olar. /Dəmir/ metal adı kimi götürülürsə, presuppozisiyadan danışmağa dəyməz. Şəxs adı kimi götürüldükdə isə presuppozisiyadan danışmaq olar.

Danışan söylədiyi fikir haqqında dəqiq məlumata malik deyildirsə, bu barədə inamı və bilgisi yoxdursa, o məlumat verə bilməz. Məs., /Əhməd artıq siqaret çəkmir// cümləsinin presuppozisiyası ondan ibarətdir ki, o əvvəllər siqaret çəkib. /Ancaq /Əhməd hələ də siqaret çəkir// cümləsinin presuppozisiyası ondan ibarətdir ki, o əvvəllər də siqaret çəkmiş.

/İstedadım olmasaydı, təhsilimi davam etdirərdim// və /İstedadım olmasaydı, təhsilimi davam etdirməzdim// cümlələrinin presuppozisiyası eynidir. Birincidə istedadım olmasaydı təhsilimi davam etdirərdim, ikincidə isə istedadım olmasaydı təhsil almazdım.

/Əhməd heç vaxt siqaret çəkməyib// cümləsinin presuppozisiyası Əhmədin siqaret çəkməməsidir. Ancaq bu o demək deyil ki, Əhməd indi siqaret çəkmir.

Beləliklə, presuppozisiya çox mühüm dil parametri kimi geniş öyrənilməli və onu dilöyrənmədə çox tətbiq etməliyik ki, verilmiş fikir dinləyiciyə tam şəkildə çatdırılsın.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Г.Г. Почепцов. Предложение. В кн.: Теоретическая грамматика современного английского языка. М., 1981, с. 260-262; H.Bußmann. Lexikon der sprachwissenschaftlicher Termini. Berlin, 2002.

- 2.F.Yadigar (Veysəlli). German dilçiliyinə giriş. Bakı, 2003, s. 324.
- 3.Г.Г. Почепцов. Yənə orada.
- 4.Ф.Я.Вейсалли, Д.В.Тарасова.Проблема дискурса в современной лингвистике. «Azərbaycanda Xarici Dillər» jurnalı, Bakı, 2007, №2, s. 12-24.
- 5.F.Yadigar (Veysəlli). Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı, 1993, s. 51-52.
- 6.L.Clement. Göstərilən əsəri, s.161-162.

Çalışmalar

1. Presuppozisiya nə deməkdir?
2. Presuppozisiyanın öyrənilməsi barədə nə bilirsiniz?
3. Presuppozisiyanın açılması nə deməkdir?
4. Bütün cümlələrin presuppozisiyası varmı?
5. Presuppozisiyanı hansı vasitələrlə təyin etmək olar?
6. Sual və əmr cümlələrində presuppozisiya varmı?
7. Kiçik mətn parçası götürün və ondakı cümlələrin presuppozisiyasını müəyyən edin.

XIV FƏSİL

LEKSIKOQRAFIYA

«Lüğət dilin zənginliyini əsaslandırılmalı, onun söz xəzinəsini qorunmalı, hamının ondan istifadə edə bilməsi üçün girişi açıq saxlanmalıdır...Lüğət xalqın əzəmətli abidəsidir. Onun keçmişini və indisini əks etdirir». Y.Qrim.

Lüğətçiliyin qədim tarixi vardır. Lüğətçiliklə məşğul olan elm sahəsini leksikoqrafiya adlandırırlar (yunanca lexicos-«sözə aid olan» və qrafo-«yazıram» sözlərindən yaranmışdır). Gündəlik həyatda lüğət, sözlük və leksikon terminlərindən istifadə edilir. Sözlük deyəndə müəyyən qayda ilə bir və ya iki dildə əlifba sırası ilə düzülmüş və onlara müxtəlif şəkildə verilən izah və şərhlər başa düşülür. Bəzən dərslik və dərs vəsaitlərindəki mətnləri oxuyub başa düşmək üçün onlara əlavə edilmiş sözlükləri vokabular və ya lüğət də adlandırırlar. Bundan başqa qlossar terminindən də istifadə edirlər ki, bu da mətnə və ya əsərdə rast gəlinən söz və ifadələrə verilən şərhləri əhatə edir. Adətən mətnin başa düşülməsini çətinləşdirən termin və ifadələrin açılışını ya kitabın əvvəlində, ya da sonunda qlossar adı altında verirlər. Bundan başqa lüğətlər xarakterinə və istiqamətinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. İzahlı lüğətlər. Bu lüğətlər söz və ifadələrin açılışını bir dildə verir. «Leksikoqrafiyada qəbul olunmuş kanonlara görə birdilli lüğətlər, adətən, avtoritar xarakter daşıyır, tərtibçi öz yozumunu ön plana çəkir» Məs., bu yaxınlarda AMEA-nın həqiqi üzvü A.Axundovun (1932-) çap etdirdiyi lüğəti buraya aid etmək olar.¹

2. İkidilli lüğətlər. Bu lüğətlər bir dildə verilmiş söz və ifadənin ikinci bir dildə izahını və açılışını verir. Məs., O.Musayevin lüğəti bu qəbildəndir»... ikidilli lüğətlər isə bir dilin sözlə məna anlamını o biri dildə (burada ingiliscə-F.V.) oxucuya çatdırmaq məqsədini güdür. Burada tərtibçi öz fəaliyyətlə məşğul ola bilməz, istədiyi məna və

anlamı seçmək iqtidarında deyil. Tərtibçi maksimum çalışmalıdır ki, ikinci dildə birinci dilin söz anlamının açılmasında uyğun gələn variantı seçsin, birbaşa tərcümə mümkün olmadıqda isə ana dilinin söz, ifadə və dönəminin tərcüməsi verilən dildə daha dolğun və daha uyarlı şəkildə oxucuya çatdırsın»².

3. Sahə lüğətləri. Burada hər hansı bilik sahəsinin terminləri geniş şəkildə şərh olunur və nümunələrdə açılışı verilir. Məs., bizim ikicildli «Dilçilik ensiklopediya»-sı buna bariz nümunədir.³

4. Ensiklopedik lüğətlər. Həyatın və elmin bütün sahələrini əhatə edən lüğətlər. Məs., D.Kristalın Kəmbric lüğəti buna nümunədir.⁴

5. Universal lüğətlər. Bunlar sözün və ifadənin kökü və digər əlamətləri haqqında ətraflı məlumat verir. Məs., Dudenin ensiklopedik lüğəti buna bariz nümunədir.⁵

6. Bioqrafik lüğətlər.⁶

Bütün bunlarla yanaşı hər bir elm sahəsinin içərisində müxtəlif lüğətlərə rast gəlmək olur. Məs., dilçilik sahəsində izahlı, etimoloji, frazeoloji, tarixi, ideoqrafik, orfofonik, sinonim, antonim, paronim, dialekt, slənq, sitat və s. lüğətlər mövcuddur.

Tətbiqi dilçilik sahəsinə aid olan lüğətçilik müxtəlif xalqlarda müxtəlif dövrlərdə meydana gəlmişdir. Lüğətin yaranması çətin ifadə və sözlərin, dini mətnlərin anlaşılıqlı olması üçün ayrı-ayrı tədqiqatçıların xeyirxahlığı ilə bağlı olduğunu xüsusi vurğulamaq lazımdır. Məs., M.Kaşğarı (XI əsr) «Türk dilinin divanı» lüğətini 1073-74-cü illərdə yazıb hazırlamışdır. Ondan xeyli qabaq Sibaveyxi (793-cü ildə vəfat edib) Bağdadda «Əl kitab» əsərində «Quran»dan və Şərq poeziyasından 1000-ə qədər ayəni qrammatik cəhətdən açıqlayaraq lüğətçilik üçün xeyli səmərəli iş görə bilmişdi. Ondan sonra digər bir alim –Əl

Firuzabad (1329-1414) 100 cildlik lüğət tərtib edibmiş. Təəssüf ki, həmin lüğət bizə gəlib çatmamışdır.⁷

Çinin Sintsyan əyalətində anadan olmuş türk əsilli Mahmud Əl-Kaşğarı sonralar Əli Əmir Diyarbəkirlinin kitabxanasında tapılmış, 1912-15-ci illərdə İstanbulda çap olunmuş «Divani Lüğət ət- türki» kitabı həqiqətən də bərabəri olmayan bir ensiklopedik lüğətdir.⁸

M.Kaşğarı öz işini belə səciyyələndirir: «Mən özünə bərabəri olmayan bir kitab yazmışam. Söz köklərini onların vasitəsilə şərh etmişəm, qaydalar müəyyənləşdirmişəm ki, əsərim nümunə ola bilsin. Hər qrupda sözün düzəldiyi əsasları verirəm, çünki müdriklik sadə həqiqətlərdən hasil olur».⁹

Sonralar isə söz leksikası ilə bərabər predmet leksikasını da əhatə edən lüğətlər meydana gəlmişdir. XVIII əsrdən başlayaraq Avropada ikidilli və çoxdilli lüğətlər tərtib olundu. Lüğətçiliyin qısa tarixini biz yuxarıda adını çəkdiyimiz məqalədə belə şərh etmişik: «Florensiya akademiyasının lüğəti (1612), Paris akademiyasının 1694-cü ildə çap etdirdiyi lüğət italyan və fransız dillərinin qayğı və mədəniyyətini tam nəzarət altında saxlayırdılar. İspaniya akademiyasının məşhur avtoritar lüğəti (1726-1739), ingilislərin lüğəti (1755-bu lüğətdə dilin işlənməsi haqqında S.Conson (1709-1784) xeyli maraqlı fikir irəli sürmüşdür-F.V.) həmin fikirlərdən bəhrələnən N.Vebsterin (1758-1843) Amerikada çap etdirdiyi ingilis-amerikan variantının lüğəti (1757) və Almaniyada K.Dudenin (1829-1911) normativ lüğəti (1880) artıq XVIII əsrdə Avropada və Amerikada lüğətçiliyin möhkəm zəmin üzərində təşəkkül tapdığından xəbər verir. Lakin leksikoqrafiya elminin XIX əsrdən başlayaraq sürətlə inkişafı birdilli lüğətlərlə yanaşı ikidilli lüğətlərin yaranmasına güclü təkan verdi. ...Ən böyük ikidilli lüğət İkinci dünya müharibəsindən sonra yaranmağa başladı. Düz-

dür, artıq 1922-ci ildə M.Sandersin redaktorluğu ilə ingiliscə-almanca və almanca-ingiliscə ensiklopedik lüğət həm həcminə, həm də əhatə etdiyi dillərə görə çox önəmli lüğət idi. Sonra H.Bilfeldin rusca-almanca lüğəti (1958), bir il sonra isə ingiliscə-almanca və almanca-ingiliscə ensiklopedik lüğəti 37-ci dəfə işıq üzünə gördü. Digər Avropa dillərində də lüğətlərin əksəriyyəti ikidilli olmaqla əsasən 50-ci illərdən sonra meydana gəlib»¹⁰.

Respublikamızda rusca-azərbaycanca, azərbaycanca-rusca, fransızca-azərbaycanca, almanca-azərbaycanca və inciliscə –azərbaycanca və azərbaycanca-ingiliscə lüğətlərimizin meydana gəlməsi müvafiq olaraq Ə.Orucovun (1905), M.T.Quliyevanın (1925-), M.Əliyevanın, C.Cəfərovun (1921-1994) və O.Musayevin adları ilə bağlıdır.¹¹

Bu lüğətlər mahiyyət etibarını ilə təsviri lüğətlərdir. Son zamanlar statistik və ya tezlikli lüğətlər də meydana gəlməkdədir. Bu lüğətdə sözün və ya ifadənin mətnədə və ya ümumilikdə danışmaq aktında işlənməsi tezliyi əsas götürülür.

Söz mənasının açılması prinsipləri. Məlum olduğu kimi, lüğətin əsas vahidi sözdür. Biz yuxarıda sözün əsas əlamətlərindən danışdıq. Burada isə sözün mənasının açılması prinsiplərindən söhbət gəlməlidir. Sözün mənasının açılmasında son dövr dilçiliyində Fransada A.Qreymas və B.Poltyer, İngiltərədə C.Layons, Almaniya və Y.Trir, V.Porsiq, E.Koseriu, Azərbaycanda M.Tağıyev və b. ardıcıl şəkildə sözün semantik strukturunun öyrənilməsi ilə məşğuldurlar¹. Onlara görə sözün mənası digər sözlərlə leksik sistemdə və ya müəyyən sahədə əlaqələr funksiyası kimi başa düşülməlidir.

Sözün mənası bir qayda olaraq onun əlamətlərinin sadalanmasından keçir. Baş sözlərin məfhum və ya

əşyavi mənası verilir. Özü də bu zaman sözlərin əlifba sırası ilə verilməsi vacib deyildir. Müq. et:

/heyvan/

/insan/

/geyim/.

Bunlar da sonra daha xırda qruplarda göstərilə bilər:

/vəhşi heyvan/- /heyvan/- /ev heyvanı/

Mənanın açılmasında kontekst və situasiyadan, tərif, omonim, sinonim və antonimdən istifadə edilə bilər. Bundan başqa, son illərdə qrammatik tərkiblərin, ibarə və frazemlərin açılışına həsr olunmuş lüğətlərə rast gəlmək olur. Sözlərin və ifadələrin semantik qruplar və sahələr şəklində verilməsi də lüğətçiliyin çeşidli növlərindən xəbər verir. Lüğətdə sözün fonetik (vurğunun hara düşməsi), qrammatik (hansı nitq hissəsinə aid olması), düzəltmə və ya mürəkkəb olması və semantik (çoxmənalılıq), son zamanlar isə sözün distribusiyasına dair informasiya verilir. Bununla yanaşı o da vurğulanmalıdır ki, hər müəllifin öz yanaşma üsulu var və bu hər hansı bir sözün işlənməsini müqayisə etdikdə aydın olur.

Sözün mənasının müəyyənləşməsində xeyli çətinlik vardır. İlk öncə sözün referentinin olub-olmamasını, gerçək aləmdəki əşya və hadisələrə münasibətini araşdırmaq lazımdır.

Elə sözlər vardır ki, onlar bilavasitə obyektiv gerçəkliyi əks etdirir. Müq. et: /otaq/, /su/, /ağac/ və s.

Elə sözlər də var ki, mücərrəd məfhumları bildirir. Məs.: /sevgi/, /inam/, /cəfəngiyat/ və s.

Lüğətin tərtibi prinsipləri. Lüğətin ərsəyə gəlməsi bir neçə mərhələdən keçir. 1-ci mərhələdə dil materialı mənbələrdən toplanır. Başqa sözlə, hər hansı bir mətn

oxunur və lazımı söz seçilib götürülür. Bu zaman mənbənin bütün göstəriciləri (müəllif, əsər, nəşr yeri, ili, səhifəsi) bilgisayarın yaddaşına həkk olunur. Səhifənin başlanğıcında yuxarıda baş söz xüsusi qeyd olunur. Bu çox vaxt və məsrəf tələb edir. Ona görə son dövrlər mövcud lüğətlərdəki dil materialı götürülür ki, bu da köhnəlmiş və ya yeni sözlərin lüğətə düşməsinə səbəb ola bilər.

Lakin daha müasir metod real danışmaq aktı əsasında nümunələrin toplanmasıdır. Bu da qüsursuz deyildir, çünki iri həcmli lüğətlər yazılıb hazırlana qədər sözlərin bəzisi köhnələ bilər. Bundan sonra sözlərin seçilməsi, sıralanması və şərh mərhələləri gəlir. Bu zaman dialekt və spesifik sahə sözləri, habelə arxaizm və neologizmlər ayrıca qeyd olunur. Sözün mənası tərif və ya sinonimlə açılır, işlənməsi nümunələrdə göstərilir. Çoxmənalı sözlərdə hazırda daha çox önəm təşkil edən və konkret məna qabağa çəkilir. Sözün qarşısında xüsusi işarə ilə üslubi, adi, zarafat, tibbi, idman və s. qeydlər edilir. Bütün material yığılıb qurtarandan sonra isə lüğətin məqaləsinin layihəsi hazırlanır və sonda ekspertlər onları müəlliflərlə birgə oxuyub son variantı hazırlayırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. A.Axundovun redaktəsİLƏ. Bakı.
2. O.Musayev. İngiliscə-azərbaycanca lüğət. Bakı, 2003. F.Yadigar (Veysəlli). «Azərbaycanca - ingiliscə lüğət»-leksikoqrafiyamızda yeni mərhələ. «Azərbaycan məktəbi», Bakı, 1997, №3,s.99.
3. F.Veysəlli. Dilçilik ensiklopediyası. Bakı, I, 2006, II (çapda).
4. D.Crystal. The Encyclopedia of Language. Cambridge, 1997.
5. Duden.Universalwörterbuch. Mannheim, 1983.
6. The International Directory of Distinguished Leadership. American Biographical Institute. N.-Carolina, 7.ed., 1998, 236 s. Bu kitabın 214-cü səhifəsində bizim haqqımızda məlumat verilib.
7. F.Yadigar (Veysəlli). Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı, 1993, s.12.
8. Yənə orada, s. 13
9. Yənə orada, s.13.
- 10 F.Yadigar (Veysəlli). «Azərbaycanca-İngiliscə lüğət-leksikoqrafiyamızda yeni mərhələ». «Azərbaycan məktəbi», Bakı, №3, s. 101. Y.və V Qrim qardaşları xalqın ruhunu bərpa etmək, milli şüurun incəliklərini açib göstərmək üçün xalqın dilinin tarixinə baş vurmağın vacibliyini əsas götürərək «Deutsches Wörterbuch» üzərində işə başladılar və o ilk olaraq 1852-ci ildə işıq üzü gördü. Bu lüğət üzərində 5 nəsil çalışdı və 1960-cı ildə Berlində 16 cildde çap olundu. Sanballı lüğətlərin biri də N.Vebsterin 600 000 sözü əhatə edən tələffüz qaydalarını, heca bölgüsünü , transkripsiya və orfoqrafiya işarələrilə təchiz olunmuş «Websters New International Dictionary of the English Language» lüğətidir. Bu lüğətdə 13.000 coğrafi, 36.000 şəxs və yer adı, 12.000 illüstrativ material,

təyyarə, avtomobil, köhnə və təzə gəmilər, dünyanın əsas əlifbaları, gül və bitki adları da verilmişdir.

11. F.Veysəlli. E.Koseriunun həyatı və yaradıcılığı barədə. bax: E.Koseriu. «Ümumi dilçiliyə giriş». Bakı, BSU, 2006.

Çalışmalar

1. Lüğətçilik peşədir, yoxsa elmdir?
2. Lüğətlərin növləri hansılardır? Misallarla izah edin.
3. Dünyada ilk lüğətlər nə vaxt yaranıb?
4. M.Kaşğarlının lüğətçiliyi barədə nə deyə bilərsiniz?
5. Söz mənasının açılması prinsipləri hansılardır?
6. Lüğətin tərtibi prinsipləri barədə nə deyə bilərsiniz?

ADLAR

- Axundov A. 278
Aristotel 25, 95, 101
Balli Ş. 104
Blumfeld L. 112, 198, 203, 214
Boas F. 112
Boduen de Kurtene İ.A. 42, 49, 53, 57, 98, 99, 104, 162, 187
Bopp F. 27
Broka P. 7
Busman H. 271
Bühler H. 80
Cəfərov C. 281
Conson S. 280
Counz D. 5
Duden K. 280
Əflatun 79
Filmor Ç. 271
Halle M. 181
Herder Y.G. 74, 111
Hərris Z. 16, 200, 259
Humboldt V. fon. 18, 19, 22, 26, 27, 28, 66, 74, 106, 112, 265
Xomski N. 9, 10, 18, 20, 22, 25, 26, 62, 87, 106, 115, 181, 254, 255, 256, 257, 259, 260, 263, 265, 267
Karri H. 87
Kaşğari M. 280
Kərimov İ. 243
Koseriu E. 57, 126, 152, 191, 281
Kutura L. 42, 43, 50
Kristall D. 39, 145, 280
Qabelens G fon der. 100
Qrimm Y. 27, 278
QuinV. 88
Laybins G. 43, 73, 265
Loyonz J. 115, 119, 281
Lo L. 42, 43
Matezius V. 252
Meye A. 49
Miller G.A. 11
Morris G.V. 74
Musayev O. 208, 278
Nayda 187, 191
Okham V. 95
Orucov Ə. 281
Paul H. 100, 103
Piaje 9. 57, 58
Pirs Ç. 74, 95, 96, 98, 101
Poçepsov Q.Q. 271
Puntam X. 12
Rask R. 27
Sandersin M. 281
Sepir E. 19, 20, 22, 101
Seşe A. 104
Sossür F. de. 22, 57, 58, 59, 61, 75, 88, 95, 987, 99, 103, 104, 105, 229
Svit G. 75
Şlayxer A. 187
Şlegel F. fon. 36
Şerba L.V. 88, 99, 217
Tenyer L. 247
Trir Y. 223, 281
Trubeskoy N.S. 37, 175
Uorf B. 20, 112, 115
Viner N. 135
Vitgenştayn L. 5
Vebşteyn N. 280
Vernike X. 7
Veysəlova V. 12
Yakobson R.O. 8, 81, 96, 101, 157
Yespersen O. 49, 182
Zamenhof L. 48, 49, 50, 53

ÖZƏK SÖZLƏR

- ablaut 179
abstrakt 65, 76
afaziya 16
affiks 19, 25
aksent 128, 170
akustik 48
akustik səs 65
aqrammatik 8
aqlütinativ dillər 36
alt qat 68
alınma söz 115
allomorflar 197
allofonlar 177, 178
allosem 208
amalqam 192
ana dili 16
analitik dillər 36
analiz 46
analogiya 59
antonimlər 227
aprioristik prinsip 44
aposteriorik 44, 47
arxifonem 175
artikl 50, 238, 240, 257
artikulyator 48
assosiativ əlaqələr 47
atomizm 59
auslaut 189
- baş cümlə 237
bağlayıcı 236
bazis qaydaları 266
beynəlxalq dil 42
bilinqvizm 147
binar qarşılaşmalar 174
bitməmiş növ 242
budaq cümlə 237
burun səsi 159
bütövlük 57
- canlı danışıq 208
canlı dil 43, 54, 75, 76
cəm 60
- cəm forması 60
cins kateqoriyası 237, 238
- cingilti 59, 159
cümlə 17, 69, 70, 88, 90, 91, 102, 106, 153, 213, 274
cümlə vurğusu 253
- çoxdilli 132
çoxmənalı 62
çoxmənalılıq 87, 219, 228
çoxsəviyyəli 157
çoxşaxəli 104
- danışıq 57
danışıq aktı 64, 100
danışıq aləti 228
danışıq sürəti 213
danışıq üzvləri 6
denotat 228
deskriptiv dilçilik 178
determinizm 112
dialekt 126, 127, 128, 130, 131, 149
dialoq 73
dil 54, 57, 75, 81, 99
dil ailələri 40
dil fəaliyyəti 100
dil işarələri 81, 99, 158
dil kodu 147
diqlossiya 147
dil mənşəyi 74
dil potensialı 9
dilöyrənmə 16
dilçilik 16
dil səriştəsi 135
dilın strukturu 57
dilxarici 57
dil siqnalları 12
dil simvolu 73
dil sistemi 103, 106, 107, 128
dil vahidləri 102
diskussiya 49

dodaqlanma 176
dodaq səsləri 159
dilönü səslər 159
dilortası səslər 159
dilarxası səslər 159
distant 192
distribusiya 177
dərkətmə 91
düzəltmə söz 213, 225, 227

eksponent 188
emprik 10
emotiv qiymətləndirmə 65
ekstralinqvisitik 81
ekvivalentlik 83
elleptik konstruksiya 251
esperanto 47, 48, 49, 50, 52, 53

ədəbi dil 131
əlamətsiz 183
ənənəvi dilçilik 215
əsas söz 226
əsas variant 177
əvəzlik 120, 121

fakültativ 178
fatik funksiya 81
fel 43, 51, 104, 216
felin xəbər şəkli 237
fərqlənmə 107
fərqləndirmə 53, 107
fərqləndirici əlamət 157, 175
fonem 8, 50, 157, 171, 172, 177, 181, 183
fonem əvəzlənməsi 59, 175, 179
fonemüstü 128
fonetik 211
fonetik modifikasiya 202
fonetik təsəvvür 47
fonetik reprezentasiya 267

fonologiya 82, 152
forma 104
formal sintaksis 86

formal sistem 9
formal substansiyalar 264
formalizm 9
formant 160
fonoloji 27
fonoloji sistem 169
fonotaktika 180
fonem sistemi 169
fonoloji yarus 158
frazeologizm 54
frazeoloji birləşmələr 89
funksiya 98
geneoloji bölgü 27, 36
generativ qrammatika 267

heca 9
heca nüvəsi 160
hərəkəti üzvlər 158
hierarxi 106
holifrastik 61

xəbər 25, 62, 240

idarə əlaqəsi 245
idarəolunmayan dilöyrənmə 150
instinkt 5
ifadə 9, 58, 88, 89, 90
ixtiyarı 96, 158
ikidilli 147
ikimənalı 87
indiki zaman 189
inikas 89
intensional 68
inkar cümlələr 62
internet 143
internet dili 144
intensivlik 167, 168
informasiya 143
inventar 223
intonasiya 81, 171, 202, 249
isim 26, 51, 216, 257
intransitiv növ 248
inventar 223
işarə 69, 73, 74, 77, 84, 89, 101
işarələyən 57, 70
işarələnen 57, 70

işarə nəzəriyyəsi 95
 işarə obrazı 83
 izahlı lüğətlər 278
 izomorf 114

jarqon 54
 jest 81
 karlaşma 176
 kateqoriya 208
 kəmiyyət kateqoriyası 239
 kibernetika 136, 137, 139
 kipləşmə 66
 kodlaşdırma 64
 koheziya 64
 koqnitiv 8
 koqnitiv dilçilik 12
 kombinator 170
 kombinator variant 177, 178
 komponent 64, 212
 kompensional 73
 kommunikativ 81
 kompentensiya 62
 konstruksiya 151
 kontekst 180, 282
 kontrastiv vurğu 253
 konyunktiv 190
 koordinativ bilinqvizm 147
 korrelyasiya 174, 175
 kök 19, 52, 54
 kök dillər 36
 kök morfem 190, 192
 köməkçi fel 104
 köməkçi dil 42
 konfiks 192
 kreol dillər 37, 133
 küy 5
 küylü səslər 160, 165

qarışıq dillər 37
 qarışıq prinsip 45
 qlossa 278
 qrafem 53
 qrafik təsəvvür 47
 qrammatik 153, 232, 252

qrammatik kateqoriya 263
 qrammatik kodlaşdırma 64
 qrammatik məna 36
 qüvvətli vurğu 212

leksem 208
 leksikon 50
 leksik 98, 153
 leksik lay 158
 leksik fond 115
 leksik nisbilik 115, 117
 leksik lakunlar 116
 leksikon bazis 266
 leksik tərkib 58
 leksik vahid 67
 linqvistik 112
 linqvistika 99
 loqopedik 10

makrodilçilik 154
 maşınla tərcümə 137
 metadil 82, 89
 məchul növ 62
 məlum növ 62
 məna 73, 74, 88, 104, 229
 məna prinsipi 50
 mərkəzləşmə 159, 162
 mətn 64
 məzmun 88
 miqdar sayları 46
 milli dil 131, 132
 mimika 81
 monem 17
 morf 200
 morfem 52, 60, 106, 159, 180, 187,
 188, 189, 191, 196, 197
 morfemlərin tanınması 188
 morfoloji 27, 53, 66
 morfoloji komponent 261
 morfoloji lay 158
 morfoloji vahid 52
 morfoloji funksiya 37
 morfoloji səviyyə 63
 morfolojiya 82, 187

motor əvəzlənməsi 8
 mübtədə 25, 36, 107, 240
 mürəkkəb 62
 mürəkkəb isimlər 51
 mütləq sinonimlər 220
 mürəkkəb sözlər 224, 225, 227
 müstəqim məna 226
 müşahidə 7

naturalizm 98
 neologizmlər 143
 neytrallaşan 174
 nəfəsvermə 158
 nitq 44
 nitq hissəsi 216

oberton 165
 obyekt dil 86
 omonim 219, 228

önsəkilçi 37
 özək 254
 özək önü 254
 özək sonu 254

paradiqmatik 96, 173
 paralingvistik 81
 parasintaqmatik 8
 paraqramatik 8
 periodik səslər 165
 perfomans 62
 picin dili 37, 133
 polisemiya 219
 polisintetik dillər 37
 pozitivizm 59
 pozision 170
 pozision variant 177, 178
 praqmatika 154
 predikativ funksiya 248
 presuppozisiya 64, 271, 275, 276
 prezens 190
 proqrediyent 157
 prosodiya 171
 propozisional 174
 propozisiya 274

psixodilçilik 150
 psixolinqvistika 9, 10, 11

radikalizm 53
 relevantlıq 12
 ritm 183

sabit vurğu 53
 sabit 157, 174
 sabit məna 208
 sadə sözlər 224
 sait 66, 67, 159, 165, 171, 173, 179, 213
 saf səslər 160
 samit 59, 66, 159, 160, 171, 173, 180, 182, 213
 sammit əvəzlənməsi 37
 seqment 193
 semantik 47, 69, 86, 211, 218
 semantika 88
 semiotika 73, 74, 75, 82, 83, 90, 95
 semiotik 107
 semasiologiya 54, 75
 sema 101
 semantqik fiqur 64
 semioloji 53, 66
 semioloji nisbilik 20
 semit dil 60
 sensor 65
 sensor afaziya 7
 sərbəst morfemlər 192
 səs 65
 səslər 158
 səs telləri 66, 159
 səs təqlidi 70, 219
 səsin yaranması 66
 sxolastika 88
 sinxron 104
 sinxronik 222
 siqmatika 85, 89, 90
 siqnans 96
 siqnifikant 158
 simptom 77
 simvol 44, 79
 simvolik işarə 135

sinqularativ 60
 sinonimiya 69
 sinonim 131, 152, 153, 220, 228
 sintaktik səviyyə 63, 153
 sintaqm 64, 235, 236
 sintaqmatika 85, 173
 sintetik dillər 36
 sifət 51, 216, 248
 sintaksis 53, 66, 82, 86, 87, 232
 sintaktik 86, 87, 88
 sintaktik komponent 260
 sirkumfiks 192
 sistem 9, 57, 98, 105
 sistemlilik 98
 situasiya 282
 sonant 160
 sosial dilçilik 126
 sosioidilçilik 128, 152
 söz 9, 48, 52, 64, 65, 68, 91
 sözlü 15, 99
 söz başı 37
 söz birləşməsi 227, 253
 söz-cümlə 61
 söz ortası 37
 sözün mənası 68
 söz sırası 248
 söz yuvaları 221, 222
 söz vurğusu 59
 söyləm 158
 söyləm strukturu 158
 spektr 168
 spektroqram 210
 spesifik variant 177
 süni dil 37, 42, 43, 44, 47, 53, 85, 114
 stilistika 154
 struktur 57, 98, 234, 235
 strukturalizm 57
 struktur dilçilik 98
 sual cümləsi 153
 subordinativ 236
 substansiya 88, 229
 substansional 158
 substansional universalilər 264
 substruktura 121
 sıfır morfem 19
 şəkilçi 19, 51, 175, 179
 şəkilçi morfemlər 193
 şəxs kateqoriyası 240
 terminal 157
 tezlik 167, 168, 169
 təbii dil 11, 43, 46, 48, 51, 52, 53, 69
 tək 60
 tətbiqi dilçilik 21
 təkdillilik 42
 tələffüz 46, 51
 tərcümə 116, 122, 123
 tipoloji bölgü 36
 ton 62, 167, 168
 tonal dil 202
 tonlu səslər 160
 törəmə qrammatika 255
 transkripsiya 175 transformasiya 87, 258
 tranzitiv növ 248
 udlaq səsi 159
 ulu dil 12
 umlaut 179
 universal qrammatika 10
 uşaq dili 62
 uzlaşma 245
 ünsiyyət 5, 44
 ünsiyyət vasitələri
 ünsür 5
 üst qat 266
 variant 152, 171, 177
 vəhdət 98, 104
 vurğu 53, 196, 202
 vokabular 278
 yad dil 51
 yanaşma 245
 yarımçıq cümlələr 62
 yazı 51
 yazılı 106
 yiyəlik hal 250
 zaman 19
 zərf 216
 zirvə 183

